

QQDU HUZURIDAGI MINTAQAVIY MARKAZ

OOIŪ-METODIKALIŪ
KOMPLEKS

2022

TEORIYALIŪ TIL BILIMI MÁSELELERI

Abdinazimov SHamshet | f.f.d., professori

**ÓZBEKSTAN RESRUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**JOQARI BILIM TARAWINDAĞI PEDAGOG HÁM BASSHI
KADRLARDI QAYTA TAYARLAW HÁM OLARDÍN QÁNIGELIGIN
JETILISTIRIWDI SHÓLKEMLESTIRIW BAS ILIMIY-METODIKALIQ
ORAYÍ**

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI JANÍNDAGÍ
PEDAGOG KADRLARDÍ QAYTA TAYARLAW HÁM OLARDÍN
QÁNIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLÍQ ORAYÍ**

**«TEORIYALÍQ TIL BILIMI MÁSELELERI»
PÁNINEN**

OQÍW-METODIKALÍQ KOMPLEKS

Qánigeligin jetilistiriw kursı baǵdarı: Qaraqalpaq tili tálím baǵdarı ushın
Tınlawshılar kontingenti: Joqarı oqıw ornı oqıtıwshıları

NÓKIS-2022

Oqıw-metodikalıq kompleks Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministirliginiń 2020 jıl “7”-dekabrdagi 648-sanlı buyırǵı menen tastıyıqlanǵan úlgili oqıw reje hám baǵdarlama tiykarında islep shıǵılǵan.

Dúziwshi: Abdinazimov SH. QMU, “Qaraqalpaq til bilimi” kafedrası professorı, f.i.d.

Pikir bildiriwshiler: Karlıbaeva G. - QMU, «Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası docenti, f.i.d.

Abdiev A. - NMPI, «Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası docenti, f.i.k.

Oqıw-metodikalıq kompleks Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Ilimiy-metodikalıq keńesinide usınıs etilgen (2020 jıl “30”-dekabr 5-sanlı protokol)

MAZMUNÍ

1. Isshi oqıw baǵdarlaması	5
2. Moduldi oqıtıwda paydalanılatuǵın interaktiv tálim metodları	11
3. Lekciya tekstleri	25
4. Ámeliy sabaq ushın materiallar, tapsırmalar hám olardı orınlaw boyınsha usınıslar	156
6. Keysler banki.....	169
7. Glossariy.....	174
8. Ádebiyatlar dizimi.....	177
10. Qánigeler tárepinen berilgen pikir.....	179

ISSHI OQIW BAĞDARLAMASI

KIRISIW

Ózbekstan Respublikasında bilimlendiriw, kadrlar tayarlaw máselesine mámleketlik siyasat dárejesinde itibar qaratılğan. Sebebi, mámleket hám jámiyettiń intellektuallıq, ilimiy-dóretiwshilik, islep shıǵarıw, óndirislik potencialı usı bárkamal áwladqa tikkeley baylanıslı. Usı kózqarastan, úzliksiz tálimniń bir basqıshı esaplanǵan joqarı oqıw orınlarında tálim-tárbiya sistemasın ele de jetilistiriw, rawajlandırıw, pedagog kadrlardı qayta tayarlaw hám qánigeligin jetilistiriw kún tártibindegi aktual máselelerdiń birine aylandı hám bul boyınsha bir qatar mámleketlik huqıqıy hújjetler qabıl etildi.

Baǵdarlamada berilip atırǵan temalar arqalı joqarı oqıw orınlarında iskerlik alıp barıp atırǵan qaraqalpaq tili pání oqıtıwshılarınıń usı pándi oqıtıwǵa baylanıslı zamanagóy jantasıw hám innovaciyalardan, aldınǵı shet el tájiriybelerinen nátiyjeli paydalanıw, informaciya-kommunikaciya texnologiyaların oqıw procesine keń engiziw, shet tillerin intensiv ózlestiriw dárejesin asırıw esabınan olardıń pedagogikalıq sheberlik hám kásiplik kompetentligin turaqlı túrde jetilistiriw menen baylanıslı bilim, kónlikpe hám tájiriybelerge iye bolıwı támiyinlenedi.

Moduldiń maqseti hám wazıypaları

Moduldi oqıtıwdan maqset – tıńlawshılarda lingvistikalıq táliymatlar tariyxınıń bólimleri, tarawları, ulıwmalıq tillik qubılıslar, til biliminiń tariyxı, teoriyalıq máseleler boyınsha qánigelikke sáykes bilim, kónlikpe hám dáreje qáliplestiriw.

Pánniń wazıypası – til biliminiń tariyxı, teoriyası hám metodların úyreniwden ibarat. «Teoriyalıq til bilimi máseleleri» pániniń wazıypası áyyemgi dáwirde XXI ásirge shekemgi til tuwralı ilimniń rawajlanıw basqıshları, tiykarǵı lingvistikalıq mektepler hám olardıń jetiskenlikleri, principi, kórnekle tilshiler hám olardıń til tuwralı ilimniń jetilisiwine qosqan úlesleri tuwralı maǵlıwmat beredi.

«Teoriyalıq til bilimi máseleleri» pání boyınsha tıńlawshılar teoriyalıq bilimler, ámeliy kónlikpeler, qaraqalpaq tili tariyxı boyınsha keń túsiniwke iye bolıwı hám ilimiy kózqarasların rawajlandırıw wazıypaların orınlaydı.

Tıńlawshılar «Teoriyalıq til bilimi máseleleri» pánin úyreniw procesinde tómendegilerdi orınlay alıwı kerek:

- bul pán boyınsha kónlikpelerdi iyelewi;
- lingvistikalıq táliymatlardıń payda bolıw, qáliplesiw hám rawajlanıwın; til haqqında ilimniń payda bolıwın;
- tiykarǵı lingvistikalıq mektepler;
- til biliminiń rawajlanıwına úles qosqan ilimpazlardıń miynetlerin; tiykarǵı

teoriyalıq máselelerdi biliwi.

- til haqqındağı ilimniń qashan hám qaysı elde qanday bahada rawajlanıwı;
- ulıwma til biliminiń tiykarǵı bólimleri;
- til bilimi tariyxınıń basqıshları hám hár bir basqıshtağı tiykarǵı lingvistikalıq problemalar;

Modul boyınsha bilim, kónlikpe hám tájiriybeler

Modul boyınsha pedagog tómenдеgi bilim, kónlikpe hám tájiriybelerge iye bolıwı kerek:

- tildi izertlewde qollanılatusın metod hám metodikalardı qollana alıw *kónlikpelerine iye bolıwı*;
- tillik qubılıslarǵa durıs tallaw jasay alıw;
- til haqqındağı tiykarǵı lingvistikalıq máselelerdiń qalay hám qashannan baslap úyrengenligi, til bilimi tariyxın dáwirlerge bólip úyreniw;
- tillik qubılıslardı úyreniwde qanday usıllardı qollanıw kerekligi, teoriyalıq máselelerdiń rawajlanıw tariyxı haqqında *maǵlıwmatqa iye bolıwı*.

Moduldiń oqıw rejedegi basqa pánler menen baylanıshlıǵı

Modul mazmunı oqıw rejedegi “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili”, “Tálim processlerinde informaciya-kommunikaciya texnologiyaların paydalanıw” oqıw modulleri menen úzliksiz baylanısqa halda pedagoglardıń qánigelik pánin oqıtıw metodikası boyınsha kásiplik pedagogikalıq tayarlıq dárejesin hám pedagogikalıq sheberligin arttırıwǵa xızmet etedi.

Moduldiń joqarı oqıw orınlarındağı ornı

Modul oqıtıwshınıń pedagogikalıq sheberligin hám kásiplik kompetentligin asırıw arqalı oqıtıw procesin nátiyjeli shólkemlestiriwge hám úzliksiz tálimniń sapasın joqarılatıwǵa járdem beredi.

“Teoriyalıq til bilimi máseleleri” moduli boyınsha saatlardıń bólistiriliwi

Lekciya sabaqları

q/t	Lekciya temaları	saat
1	Áyyemgi hám orta ásirlerdegi til bilimi	2
2	Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi	2
3	XIX ásirdiń aqırı hám XX ásirdegi til bilimi	2
4	Til bilimindegi strukturalizm aǵımı	2
Jámi:		8

Lekciya sabaqları multimedia qurılımları menen úskenelengen auditoriyada akademiyalıq toparlar ushın ótıledi.

Ámeliy sabaqlar

q/t	Ámeliy sabaq temaları	saat
1	Áyyemgi hám orta ásirlerde Shıǵıs mámleketlerinde lingvistikalıq bilimler	2
2	Orta ásirlerdegi til bilimi. Til biliminiń ilim sıpatında qáliplesiwi	2
3	Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń qáliplesiwi	2
4	XIX ásirdegi til filosofiyası	2
5	XIX ásirdeń aqırǵı XX ásirdeń basındaǵı lingvistikalıq mektepler	2
6	XX ásirdeń 20-50-jıllarındaǵı til bilimi. Til bilimindegi strukturalizm aǵımı	2
Jámi:		12

Ámeliy sabaqlar multimedia qurılımları menen úskenekengen auditoriyada hár bir akadem toparda bólek ótıledi. Sabaqlar interattiv usıllar járdeminde ótıledi, “Keys-stadi” texnologiyası qollanıladı, keysler mazmunı oqıtıwshı tárepinen belgilenedi. Kórgizbeli materiallar hám informaciyalar multimedia qurılımları járdeminde jetkerip beriledi.

TEORIYALÍQ SHÍNÍGÍWLAR MAZMUNÍ

1-tema. Áyyemgi hám orta ásirlerdegi til bilimi (2 saat)

Joba:

1. Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinikler. Hind, qıtay, yapon, gerk-rim, Aleksandriya til bilimi
2. Arab til bilimi. Zamaxshariy
3. Maxmud Qashǵariydeń «Devanu-luǵat-it-türk» miynetini. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri. Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetini
4. Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası. Por-Royal grammatikası. XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm. Tildeń payda bolıwı tuwralı teoriyalar

2-tema. Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi (2 saat)

Joba:

1. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri. Franc Bopp. Rasmus Kristian Rask. Yakob Grimm. Aleksandr Xristoforovich Vostokov. XIX ásir ortalarındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi

2. XIX ásirdegi til filosofiyası. Romantizm aǵımı.. Naturalizm aǵımı
3. Ulıwma til bilimi koncepciyasınıń qalıplesiwi. V. Gumbold. Psixologiyalıq aǵım. G.Shteyntal
4. Vilgelm Vundttıń til filosofiyası. A.A.Potebnyanıń til filosofiyası

3-tema. XIX ásir aqırı hám XX ásirdegi til bilimi (2 saat)

Joba:

1. Til bilimindegi jas grammatistler basqıshı. Leypcig mektebi
2. Kazan lingvistikalıq mektebi. Moskva lingvistikalıq mektebi
3. Jeneva lingvistikalıq mektebi. Ferdinand de Sossyur. Sociologiyalıq aǵım
4. Gugo Shuxardt. «Sózler hám zatlar» mektebi. Til bilimindegi estetikalıq mektep
- 5 Neolingvistika. London lingvistikalıq mektebi

4-tema. Til biliminde strukturalizm aǵımı (2 saat)

Joba:

1. Praga lingvistikalıq dógeregi
2. Kopengagen lingvistikalıq mektebi
3. Amerika til bilimi
4. Deskriptiv lingvistikadagı morfema túsinigi

ÁMELİY SHÍNÍǴÍWLAR MAZMUNÍ

1-tema. Áyyemgi hám orta ásirlerde Shıǵıs mámleketlerinde lingvistikalıq bilimler (2 saat)

Jobası:

1. Veda jazba estelikleri tuwralı túsinik.
2. Qıtaylılardıń grammatikalıq táliymatları «Erya», «Fanyan», «Shoven Szı», «Shimin»
3. Yapon til bilimi
4. Rim til bilimi

2-tema. Orta ásirlerdegi til bilimi. Til biliminiń ilim sıpatında qalıplesiwi (2 saat)

Jobası:

1. Rim grammatistleri Eliya Donata hám Prissiannıń latın tili boyınsha qollanbası tuwralı
2. Evropada dáslepki universitetlerdiń payda bolıwı hám olarda grammatika máseleleriniń úyreniliwi

3. XVII ásirdegi lingvistikalıq oy-pikirlerdiń rawajlanıwında «Ulıwma hám ratsional grammatika» yamasa Por-Royal grammatikasınıń ornı.

3-tema. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń qalıplesiwi (2 saat)

Jobası:

1. Dúnya tilleriniń bir-birine jaqınlıǵı, óz ara tuwısqanlıǵı tuwralı pikirlerdiń payda bolıwı
2. Frans Bopp - salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarın salıwshılardıń biri
3. Rasmus Kristian Rasktıń hind-yevropa tillerin úyreniw boyınsha miynetleri.

4-tema. XIX ásirdegi til filosofiyası (2 saat)

Jobası:

1. Til filosofiyası aǵımınıń wákilleri - I.Gerder, A.Shlegel, A.Shleyxer, V.Gumboldt, G.Shteyntal, A.A.Potebnya, V.Vundt
2. Vilgelm fon Gumboldt - lingvistika iliminiń filosofiyalıq negizin salǵan ilimpaz
3. V. Vundttıń til filosofiyası tiykarları haqqında.

5-tema. XIX ásirdegi aqırı XX ásirdegi basındaǵı lingvistikalıq mektepler (2 saat)

Jobası:

1. Leypcig lingvistikalıq mektebiniń tiykarǵı wákilleri
2. Kazan lingvistikalıq mektebi wákilleriniń tiykarǵı izertlew baǵdarları
3. F.Fortunatov - Moskva mektebiniń tiykarın salıwshı
4. Ferdinand de Sossyur - til bilimindegi sociologiyalıq mekteptiń tiykarın salıwshı.

6-tema. XX ásirdegi 20-50-jıllarındaǵı til bilimi. Til bilimindegi strukturalizm aǵımı (2 saat)

Jobası:

1. N.Ya.Marrdıń lingvistikalıq kózqarasları
2. Lev Vladimirovich Sherba - original lingvistikalıq koncepciyanıń tiykarın salıwshı sıpatında
3. Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarın salıwshı - V.Matezius
4. Glossematika teoriyasınıń qalıplesiwi.

OQÍTÍW FORMALARÍ

Bul moduldi oqıtıwda lekciya, óz ara sáwbetlesiw formalarınan paydalanıladı.

- lekciyalar;
- interaktiv keys-stadiler;
- logikalıq pikirlew, blic soraw-juwaplar;
- toparlarda islew;
- prezentaciyalar islew;
- individual joybarlar;
- jámaát bolıp islew hám qorǵaw ushın joybarlar.

MODULDI OQITIWDA PAYDALANILATUĞIN INTERAKTIV TÁLIM METODLARI

Modullik oqıw insan bas miyiniń ózlestiriw sistemasına eń sáykeslestirilgen oqıtıwdı (assotsiativlik reflektorlıq oqıtıwdı bólsheklik sheginde oqıwdı) názerde tutadı. Modullik oqıtıwda sabaqlardı dúzilisi boyınsha jayıw, sistemalastırıw tiykarǵı orındı iyeleydi. Modullik oqıtıwdıń tiykarǵı printsiplerine: -sistema boyınsha kvantlaw (materialdı elementlerge, ajıratıw), -mativaciyanı qalıplestiriw (oqıw maqsetin, motivlerin belgilew), -oqıw elementi (bóliminde) erkin birge islesiw, -problemalıq, kognitiv-vizuallıqtı támiyenlew, -waqıttı únemlew printsipleri kiredi.

Al ulıwma, orta-arnawlı (kásiplik) tálim sistemalarında oqıtıw óz ózgesheliklerine iye. Pedagogikalıq kásip-óner kolledjlerinde sabaqlardı lekciya hám seminar sabaqları formasında proektlestiriw múmkin. Bunda oqıwshılardıń ózbetinshe tálim alıwına da ayrıqsha itibar beriw talap etiledi. Oqıw moduli bir pútinlik túrinde: (problemalıq)

Oqıw maqsetleri ---> óz betinshe ---> lekciya(mini diskussiyalıq)--->menen tanısıw jumıs (informaciyalıq informaciyalardı (texnologiya-lar toplaw járdeminde) seminar ---> óz betinshe ---> óz betinshe islew ---> lekciya jumıs ámeliy lab/lıq jumıs izbe izliginde bolıwı múmkin. Seminar sabaqlarınıń jańa túrleri esaplanǵan analetikalıq, ekspertlik, reflektorlıq, konsultativlik, proektlik, master klass seminarların endiriw arqalı anıq jańa kórinisti ushıratıw múmkin.

Analitikalıq seminar ekspertlik.seminar Oqıw maqsetin---> lekciya---> diskussiya ---> master klass konsultaciya. Seminar reflektivlik seminar ---> Konferenciya---> ---> dóńgelek stol proektlik seminar.

Bunday sabaq túrlerinde oqıwshılardıń fiziologiyalıq imkaniyatların esapqa alǵan halda oqıtıw shegarası keńeyedi. Sabaqtaǵı eń áhmiyetli belgilerdiń qatarın erkin pikir alısıw, basqalardıń pikirin húrmet etiw, tálim protsessiniń jeke adamdı rawajlandırıwǵa hám tárbiyalawǵa qaratılǵan bolıwı iyeleydi. Bunda belgilerdi payda etiw zárúrli metodlar hám ámeller járdeminde iske asırıladı. Metodlardı tańlaw oqıw materialınıń spetsifikasınıan, oqıwshılardıń tayarlıǵına sabaqqa, temaǵa ajıratılǵan waqıttan, oqıw qurallarınıń, informaciyalıq, texnikalıq qurallardıń bar bolıwınan gárezli. Sońǵı waqıtlarda keń taralǵan dástúriy emes sabaqlardıń qatarına: teatrlastırılǵan sabaqlar, jarıs sabaqlar, oyın sabaqları, programmalastırılǵan dóretiwshilik hám oylap tabıwshılıq sabaqları, konferenciya, seminar, ekskursiya sabaqları kiredi. Bul muǵallimge zerigerli dástúriy sabaqlardan bir qansha uzaqlasıw imkaniyatın beredi.

Konferenciya sabaǵı - basqa sabaqlardan oqıwshınıń bilimdi óz betinshe informaciya dereklerinen alıwı, konferenciya jańadan alınǵan bilimler ústinde

islew arqalı tayarlanıwı menen ajıralıp turadı. Muǵallimniń konferenciyaǵaǵı roli oqıwshılardıń konferenciyaǵa bayanatlar menen shıǵıwın hám onıń talıqlanıwın shólkemlestiredi. Informaciyaǵa tolıqtırıw, dúzetiw kirgiziwge járdem beredi. Konferenciya juwmaqların ulıwmalastıradı, nátiyesin aktuallastıradı hám bir pútin xızmetti bahalawda óz tásirin kórsetedi. Konferenciya sabaǵı oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın qábiliyetin anıqlawǵa, olarda ilimge umtıwshılıqtıń artıwına, initsiativalıq penen aktivliktiń, óz betinsheliktiń hám juwapkershilik sapalarınń rawajlanıwına tásir etedi. Konferenciya sabaǵınıń nátiyeliligi temanıń durıs tańlanıwınan, aktuallıǵınan, wazıypalardıń anıq bólistiriliwinen, oqıwshılardıń temanı tańlaw erkinligi hám orınlaw juwapkershiliginiń qalıplesiwinen, jumıs barısınıń turaqlı qadaǵalanıp, esapqa alınıp barılıwı hám durıs proektlestiriliwinen ǵárezli boladı.

Konkurs sabaqları kóbinese belgili bir bólim yamasa kurstıń ulıwmalastırıwshı tákirarlaw sabaqlarınıń sistemasında qollanıwı múmkin.

Konkurs sabaqlarınıń jobası:

-shólkemlestiriw bólimi, kiris sóz

-shınıǵıw konkursı, temanıń tiykarǵı máseleleri boınsha oqıwshılar menen gúrrińlesiw informaciyalıq pauzalarǵa iye halda.

-Tiykarǵı bólim

a). Basqısh-pán baǵdarındaǵı (fizikalıq, ximiyalıq h.t.b.)

b). Basqısh-bilimlerdi tekseriw (programmalastırılǵan, awızsha, jazba tekseriw)

v). Basqısh-pikir alısıw, sáwbetlesiw (muǵallim-oqıwshı, oqıwshı-oqıtıwshı) qatnas sistemasındaǵı talıqlanıwǵa juwap.

-Konkurs juwmaǵın shıǵarıw (bilim uqıp hám kónlikpelerdiń dárejesin anıqlaw) úlgisine sáykes alıwı múmkin.

Jańa pedagogikalıq texnologiyalarda sabaqlardı shólkemlestiriw formaların hám oqıw metodların modernizaciyalaw arqalı da sapalı jańasha sabaqlardı payda etiw imkaniyatı kórsetilgen.

Bunday sabaqlarǵa modellik sabaq dóńgelek stol, múyeshler (debat) strategiyaları hám oqıtıwdaǵı insert metodıkası, kubikler strategiyası, úsh basqıshlı intervyu «kop-kop» strategiyası, semantikalıq analiz h.t.b. bir qansha metdlardı qollanıw arqalı erisiw múmkin.

Modellik sabaq. «Múyeshler» strategiyası. «Múyeshler» -hár qıylı pikirlerdi payda etiwshi temalar boyınsha debatlardı, diskussiyalardı shólkemlestiriw usılı sıpatında qollanıwshı birgeliktegi oqıw xızmeti. «Múyeshler» kóbinese teksti oqıp bolǵannan soń yamasa lekciya tıńlaǵannan keyin qollanıladı. Sonday-aq ol usınıs etilgen bir tema boyınsha da isletiliwi múmkin. Bunda:

1. Oqıwshılar usınıs etilgen tema ústinde oylap, belgili bir sheshimge keliwi tiyis.

2. Oqıwshılar óz pikirlerin argumentlerge tayanǵan halda bayanlap, hár qıylı kóz qaraslardı bildiredi.

3. Oqıwshılardan úsh minut ishinde óz pikir qorǵawshı kishkene shıǵarma jazıwdı tapsırıw múmkin.

4. Jazıp bolǵannan soń, qatnasıwshılardı qarama-qarsı pikirge iye bolǵanlardı hár qıylı (qarsı) múyeshlerge bólistiriw zárúr. Neytral pikirdegiler ortada turadı.

5. Topardıń aǵzaları 5 minut ishinde óz-ara pikir alısıp, olardı talqılap, eń jaqsı argumentlerdi tańlap aladı. Bunnan tısqarı topar pikir bildiriwge bir yamasa eki arator sóylewi kerek.

6. Toparlardı gezekpe-gezek óz pikir bildiriwge, tiykarǵı isenimli argumentlerin keltirip ótiwge shaqırıladı.

7. Bunday debatlardıń dáslepki qádemin islegennen soń pikir alısıwǵa topardıń basqa aǵzaları da qosılıwı múmkin.

8. Ayırım debat qatnasıwshıları aldınıǵı shıǵıp sóylewden soń óz pikir ózgertiwi itimal. Bunday jaǵdayda olar qálegen waqıtta toparın ózgertiwi, basqa pikirles toparǵa barıp qosılıwı múmkin. Muǵallım bunday kóshiwlerdi quwatlawı kerek.

9. Diskussiya juwmaqlanǵannan soń hár bir toparǵa óziniń kóz-qarasların hám pikir qosıp juwmaq jasawdı tapsırıw lazım. Sońınan hár bir oqıwshıdan óz pikirlerin jazba jumıs formasında tayarlawdı soraw kerek. Quramalı jazba jumıslarda qarsı táreptiń pikirleri hám oqıwshınıń óz poziciyasın qorǵaw ushın konturargumentlerdi qollanıwı inabatqa alınadı.

Shıǵıw kartası. Eger diskussiyaǵa waqıt jetpese qatnasıwshılar óz pikirlerin kortochkalarǵa úsh punkt boyınsha jazıwı múmkin:

- Sabaqtıń eń áhmiyetli basqıshı.
- Sabaq teması boyınsha bir soraw
- Sabaq materialı boyınsha ulıwma túsinik beriw

Úsh basqıshlı intervyu Úsh basqıshlı intervyu belgilibir temadaǵı qatnasıwshılardıń bir birinen intervyu alıwı menen ótiwshi birgeliktegi oqıw metodı. Máselen, úsh adamnan quralǵan komanda da A aǵzası B aǵzasına intervyu aladı. Al V aǵzası juwaplardıń tiykarǵı jerlerin jazıp baradı. Hár bir intervyuden soń qatnasıwshılar rollerin almasadı. Sonday qılıp topardıń hár bir aǵzası intervyu beriwshi ornında hám intervyu alıwshı orında ózin sınap kóredi.

Úsh basqıshlı intervyu qálegen tiptegi sabaqqa qollanıwı múmkin.

Tórt adamnan quralǵan toparda intervyu úsh basqıshta ótedi.

Birinshi gezekte A hám V aǵzaları, B hám G aǵzalarınan intervyu aladı.

Ekinshi gezekte- A hám V juwap beredi, al B.hám G intervyu aladı.

Úshinshi gezekte hámme óz juwapları menen artaqlasadı.

Mısalı úsh basqıshlı intervyuda:

- Jańa temanı túsindiriwden aldın usı tema boyınsha nelerdi bilesizler. Usı tema menen baylanıslı qanday máselelerdi qarap shıǵıwdı qáleysizler.-degen sorawlar beriliwi itimal.

- Oqıwshılardan óz jeke bilimlerin yamasa jeke tájiriybesin aytıp beriwdi talap etiwshi sorawlardı beriw máselen, dostıńızdaǵı siz húrmet etetuǵın úsh belgini atań hám ne ushın ekenligin túsindirıń. Eger waqıt keńliginde sayaxat ete alǵanıńızda qaysı dáwirde barıp kórgen bolar edińiz.

- Sabaqta ótilgen materialardı ulıwmalastırıw boyınsha sorawlar:

Búgingi ayılǵan ideyalardıń qaysıları sizler ushın eń áhmiyetli boldı hám ne ushın. Búgin úyrenilgen bilimlerdi turmısta qalayınsha qollana alasızlar.

- Úy tapsırmasın takrarlawǵa tapsırma:

Keshegi oqıǵan tekstińizden qanday tiykarǵı máselelerdi ajratıp kórsete alasızlar. Úy wazıypalarında ne nárese eń qızıqlısı boldı. Eń quramalıları qaysıları. -

- Hár qıylı pánlerge tiyisli tiykarǵı, krtseptual máseleler:» Bul máseleni sen qanday jol menen sheshtiń.» Usı tarawǵa tiyisli házir sende payda bolǵan qanday boljawlar yamasa gipotezalar bar.

«Kubikler» startegiyası. K-úyreniliwshi temanı perspektivası boyınsha qarawdı jeńillestiriwshi oqıtıw metodikası esaplanıladı.

K- oylawǵa járdem beriwshi sorawlar menen qollanıladı.

K- Hár bir tárepi 15-20 sm bolıp, 6 sorawdı qamtıydı.

Sorawları

- Bul ne ekenligin aytıń.

- Bunı ne menen salıstırıwǵa boladı. Salıstırıń.

- Buǵan uqsas ne bar. Bul nege uqsaydı.

- Unamlı hám unamsız, unamlı-qarsı argumentlerdi atap beriń.

- Bunı qalainsha qollanıwǵa boladı.

Protsess tómendegishe ótkeriledi:

1. Tema járiyalanadı, sońınan oqıwshılardan tema haqqında oylap kóriw yaǵnıy usı zattı qanday halda kórip tursa sonday halda túsindiriw tapsırıladı: reńi, forması, belgileri hám t.b.

2. Oqıwshılar tema boyınsha sorawlarǵa jazba juwap tayarlaydı. Bunnan soń birinshi soraw oqıladı.

1. Dıqqat penen qarań bul ne.

2. Bul nege uqsaydı hám nelerge uqsamaydı.

3. Oyıńızda payda bolǵan assotsiacıyanı (baylanıstı) atań. Oyıńızǵa erk beriń.

4. Analizlep kóriń. Bunı qalayınsha islew múmkin.

5. Qollanıw múmkinshiligin aytıń. Bunı ne islew múmkin, qalayınsha qollanıwǵa boladı.

6. Bunı tastıyıqlawshı hám qarsı argumentlerdi keltiriń. İsenimli pikirlerdi tabıń. Qálegen argumentińizdi paydalanıń, olardı qosıń yamasa alıp taslań.

Bul jazba jumıstan soń oqıwshılar ekew ara kubiktiń hár bir tárepindegi soraw boyınsha juwapların, pikirin almasadı, oqıp beredi.

2 x 2 topardan qálewshiler topardıń jazba juwabı menen tanıstıradı.

K - bilimlerdi shaqırıw hám pikirlew basqıshlarında qollanıwı múmkin.

K - oqıwshılardı kóbirek bilim biliw ushın tema aldın ala jaqsı tańlangan bolıwı tiyis.

K - Qollanıwda muǵallım jazıp barıwı, oqıwshılar bir-birine kesent bermewi kerek.

«Dóngelek stol» texnikası (Jazba jumıs), (Kagan 1990)-birgelikte oqıw usılı bolıp, bunda qaǵaz hám ruchka oyınǵa qatnasıwshı kishi topar aǵzaları arasında gezekpe-gezek aylanıp baradı. Máselen bir oqıwshı qandayda bir sorawdı yamasa pikirdi qaǵazǵa jazıp onı shep jaqta otırǵan qońsilas oqıwshıǵa beredi. Ol usı pikirge óziniń (qosımsha) pikirin jazıp qaǵazdı ózinen sońǵı adamǵa ótkeredi. Basqa bir variantta hár bir qatnasıwshı ayrıqsha (óziniń) reńli ruchkada jazılıwı kórsetiledi. Bul topar pikirin qalıplestiriwge hár bir qatnasıwshınıń qosqan úlesin kóriw arqalı anıqlawdı kúsheytedi, muǵallımge hár bir adamnıń qatnasın durıs belgilep barıw imkaniyatın beredi.

Awız-eki «Dóngelek stol» - joqarıdaǵıǵa uqsas birgeliktegi oqıw usılı bolıp, tek awızsha formada ótkeriliwi menen ajıralıp turadı. Hár bir qatnasıwshı aldınǵı pikirdi tıñlap (qabıl etip) gezek penen ideyanı rawajlandıradı.

Qurallar: Qatnasıwshılar sanına teń konvert.

Avtoruchkalar, qaǵazlar 5 A sm. háreket sxeması.

Maqseti: - Bilimlerdi tereńlestiriw:

- Bilimlerdi mobilizaciyalaw hám hár qıylı sharayatlarda qollanıw uqıplılıǵın qalıplestiriw:

- Topardı birigip islew kónlikpelerin rawajlandırıw:

Nátiyje: Oqıwshılar jámaátlik másláhát aladı, tema boyınsha óziniń bilimlerin qısqa hám argumentli túsindire aladı, kishi hám úlken toparlarda islewge beyimlesedi.

«Zigzag» metodi. 1-basqısh. Klasstı kooperativ (kishi) toparlarǵa bóliń hám oqıw materialın bólip beriń. Topardıń hár bir aǵzasına úyrenip shıǵıw hám topardıń basqa aǵzalarına túsindirip beriw ushın hár qıylı material (1-oqıwshıǵa

birinshi bet, 2-oqıwshıǵa ekinshi bet hám basqalarǵa da usıǵan uqsas haldaǵı) bólimleri beriledi.

2-basqısh. Ekspertlik toparlar oqıw materialın úyrenedi hám onıń prezentaciyasın tayarlaydı. Ekspert toparı-bul birdey oqıw materialına iye hár qıylı kishi toparlardıń aǵzaları. (máselen, 1-bet úyreniwge berilgen oqıwshı bir A toparınıń aǵzası B topardıń 1-betti úyreniwshi aǵzası menen ushırasıp, birgelikte materialdı úyrenip shıǵadı.) Partner - ekspertler materialdı túsindiriwdiń usılların, jolların anıqlap aladı. Sońınan ekspert toparınıń basqa aǵzalarına materialdı túsindiredi hám olardıń qanday dárejede túsiniń alǵanın anıqlaydı.

3-basqısh. Birgelikte oqıw (úyreniw) hám tekseriw ushın óz kooperativ toparına qaytıw. Oqıwshılar óz kooperativ toparlarına qayıp keledi. Usı jerde olar gezek penen bir birin úyrenip shıqqan materialı menen tanıstıradı. Komandanıń wazıypası: hár bir oqıwshınıń temanı tolıq bilip alıwın támiyenlew.

4-basqısh. Jeke hám toparlıq esap beriw. Barlıq topar onıń hár bir aǵzasınıń materialdı tolıq biliwine juwapker esaplanadı. Topar onıń hár bir aǵzasınan óz bilim kórsetiwini sorawı múmkin. Bunı hár qıylı usıllar járdeminde iske asırıwǵa boladı. Máselen: jazba tekseriw jumısın tayarlaw, bir qatar sorawlarǵa awızsha juwap beriw yamasa topardaǵı basqa aǵzalırdıń úyretken materialın tolıq prezentaciya islewdi tapsırıw múmkin.

«Insert» metodu Bul ámeldiń mazmunın oqıw protsessinde oqıw materialınıń hár bir bólimshesin (úzindisin) bahalaw hám nátiyjelerdi qálem menen belgilep barıwdan ibarat. Ol tómendegishe orınlanadı. oqıw materialınıń shetindegi ashıq orınǵa:

Eger oqıǵan nársenińiz sizge burınnan málim yamasa oyınıǵa sáykes kelse «V» - belgisin qoyıń:

Eger oqıǵan nársenińiz siziń oyınıǵa yamasa burınnan bilgenińizge, bilimińizge qayshı kelse «-» belgisin qoyıń:

Oqıǵan nárseler sizge jańalıq bolǵanda qoyıladı «+» belgisi:

«?» belgisi oqıw atırǵan materialınıń túsiniksiz yamasa usı máselede anıǵıraq informaciya alıwdı qálegen waqtınıńızda qoyıladı.

Solay etip oqıw protsessinde óz bilimlerińizge hám túsinińlerińizge qarap tórt túrdegi belgi qoyasız. Hár bir qatardı yamasa pikirdi belgilep barıw shárt emes. Bul belgiler arqalı siz oqıw materialı haqqındaǵı pikirińizdi bildiresiz. Nátiyjede hár bir abzatsta bir yamasa onnan kóbirek belgi payda boladı. «Insert» metodınıń mánisi oqıwshılar jańa materialdı burınnan belgili yamasa jańa túsinińli, yamasa qarsı pikirdi payda etken informaciya sıpatında bahalawınan ibarat. Biliw tarawındaǵı oqıw maqsetleriniń B, Blum tárepinen kórsetilgen klassifikaciyalıq

aksonomiyasında (bilim, túsiniw, qollanıw, analiz, sintez, bahalaw) baxa beriw aqıl xızmetiniń eń joqarı dárejesine kiritilgen. Īnserť metodı boyınsha hár bir abzatsqa belgi qoyıw jaqsılap oylap kóriwdi talap etedi.

Oqıwshılar oqıw barısında informaciyanı ózlestiriwge sanalı qatnas jasawı ushın óz túsinińlerini qadaǵalap baradı. Solay etip jańa informaciyanı óz tájiriyesi hám bilimi menen baylanıstıradı yaǵnıy pikirleydi. Sońınan oqıwshı alınǵan informaciyanı Īnserť tablitsası járdeminde tártipke salıwı múmkin.

Ī n s e r t t a b l i t s a

V	-	+	?

Semantikalıq belgilerdi analizlew metodı S B A - tiykarǵı bilimlerde rawajlandırıw hám oqıwshını aktivlestiriw ushın qollanıwshı strategiyalardıń biri esaplanadı. Bul metodtı qollanıw úyreniliwshı tema boyınsha oqıwshı azda bolsa aldınnan bilimge iye bolǵan jaǵdayında paydalı boladı.

Oqıwshılardıń jańa temanı yamasa burınnan belgili tema yamasa bólimler menen salıstırıp úyreniw bul strategiya mazmunın quraydı.

Strategiyanı qollanıw metodikasın ámelge asırıw ushın muǵallım aldın ala slaydta yamasa úlken bir bet qaǵazda sxemanı tayarlap aladı. Sxema úsh bólim atamasın shep jaqtan joqarıdan tómenge qaray jazadı, al usı aspektler, talqılanıwshı belgiler, sxemanıń joqarǵı qatarına bólip jazıladı. Máselen:

Dáslep xızmet túri sıpatında (bilimlerde tartıw fazası) oqıwshılar burınnan belgili eki aspektti talıqlaydı hám belgilew sistemasın usınadı (+ awa, - yaq) sońınan tekstti oqımastan, lekciya tınlamastan aldın yamasa temanı úyreniwdiń basqa bir túri ámelge asırıwdan burın ? - belgini de usınıwı múmkin. (? -juwapqa isenbegen halda qoyıladı) Bunday jaǵdayda muǵallım tema boyınsha isenbese óz boljawı tiykarında belgilewi tiyis ekenligin túsindiredi hám talap etedi. Endi oqıwshılar jańa temanı oqıwı yamasa basqasha usıl menen úyreniw (pikir júritiw fazası) múmkin.

ИНТЕРАКТИВ МЕТОДЛАР

Педагогика хам психология кафедрасы

ПАССИВ МЕТОД

Пассив метод – бул оқытушы хам оқыушы арасындагы пассив педагогикалык мунасибетлар жыйындысы.

Онда оқытушы бас хам тийкаргы hareketлендириуши хам искерлик алып барыушы шахс.

Ол – сабак процессин авторитар баскарады.

Оқыушы оқытушы хукимине созсиз бойсынады.

Оқыушы пассив еситиуши болады.

Оқыушы билими кушли кадагаланады.

Пассив метод эффектив метод есапланбайды.

Пассив метод педагогикалык процессте ен коп қолланылатугын метод.

АКТИВ МЕТОД

- Педагогикалык процесс оқытушы хам оқыушы искерлиги тийкарында шолкемлестириледи.
- Оқыушы сабактын актив катнасушысына айланады.
- Оқытушы сабактын бас «хукимдари» уазыипасынан босатылады.
- Оқыушы хам оқытушы оз-ара тен хуқықлы катнасушыларга айланады.
- Сабак процесси демократик процесслер тийкарында алып барылады.
- Ен ахмийетлиси актив методта оқытушы хам оқыушы ортасында педагогикалык бирге ислесиу амелге асырылады.
- Интерактив методлар актив методлардын заманагой формасы есапланады.

Интерактив метод

«Inter» - биргеликте, «act» - ҳарекет. Биргеликтеги ис-харекет, саубет процессинде болуу, диалог. Педагогикалык процесс барше катнасушылардын педагогикалык мақсетке багдарланган курамалы мунасибетлери. Талим процессинде оқытушы тек гана оқыушылар менен емес, балким, оқыушылар да озара биргаклите ислеседи.

Оқытушынын баслы уазыйпасы оқыушылар искерлигин педагогикалык мақсетке багдарлаудан ибарат.

Оқытушы сабак жобасын курамалы мунасибетлерди назерде туткан халда ислеп шыгады.

Турли шыныгыулар, уазыйпалар, ойынлар тийкарында сабакты шолкемлестиреди. Бул шыныгыулардын орынланыуы жана материалды озлестирюуге каратылады.

ИНТЕРАКТИВ ОҚЫТУУ

Интерактив оқытуу – биргеликте искерлик алып баруу, саубет, диалог орталыгында болуу.

Актив методлардан парклы турде, интерактив методлар оқыушылардын тек гана оқытушы менен емес, балким озара бирге ислесиуине тийкарланады.

Талим алыу процессинде оқыушылар активлигине итибар бериледи.

БИЗ ҚАНДАЙ ИНТЕРАКТИВ МЕТОДЛАРДЫ БИЛЕМИЗ?

I DON'T WANT TO GO TO SCHOOL! I HATE SCHOOL! I'D RATHER DO ANYTHING THAN GO TO SCHOOL!

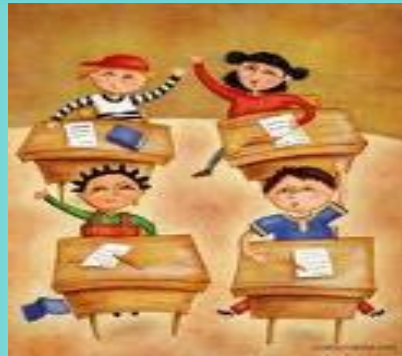

Brainstorming
Кластер
Аквариум
Бумеранг
SWOT анализ (strength, weak opportunity, threat)

- Case study
 - Ролли ойынлар
 - Саубет (Сократовские беседы)
 - Дискуссия
 - Синектика (Synectics)
 - Жеке аналогия (эмпатия)
 - Мультимедия
- Аралыктан билим алыу (видео конференция, E-learning, виртуал оқыу)

**Интерактив
усыллардын
базылары:**

ЗАМАНАГОЙ ОКУУШЫ (SWOT анализ)

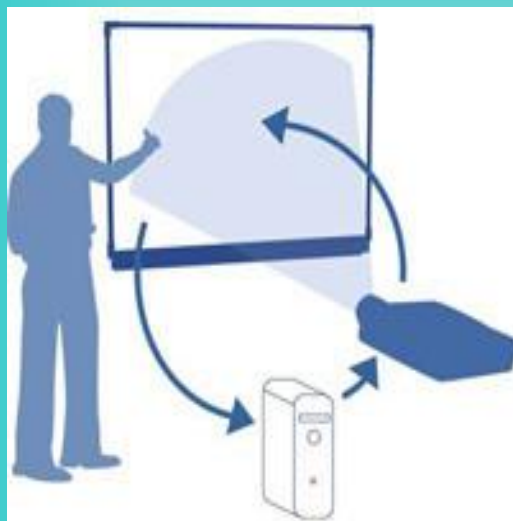
S-КУШЛИ ТАРЕПЛЕРИ
W-КУШСИЗ ТАРЕПЛЕРИ
O- ИМКАНИЯТЛАР
T- ТОСЫКЛАР

Акыл картасы- Mind mapping

Интерактив доска (SMART DESK)

Ен биринши интерактив доска
SMART Technologies
Инс.компаниясы тарапинен
1991 жылы усынылды.

Т схема
Сорау: Интерактив методлардын унамлы хам унамсыз
тараплари

<i>Жетискенликлери</i>	<i>Кемшиликлери</i>

LEKCIYA TEKSTLERI

1-TEMA.

ÁYYEMGI HÁM ORTA ÁSIRLERDEGI TIL BILIMI

Joba:

1. *Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinikler. Hind, qıtay, yapon, gerk-rim, Aleksandriya til bilimi*

2. *Arab til bilimi. Zamaxshariy*

3. *Maxmud Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri. Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-l-luǵatayn» miyneti*

4. *Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası. Por-Royal grammatikası. XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm. Tildiń payda bolıwı tuwralı teoriyalar*

Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinikler

Til degen ne, ol qanday payda boldı, jazıw qalay qalıplesti degen sorawlarǵa adamlar áyyemgi dáwirlerden baslap juwap izledi. Ol tuwralı kóplegen maǵlıwmatlar jaqın shıǵıs elleriniń awızeki xalıq dóretpelerinde az sanda bolsa da kelip jetken shumer, akkad, egipet jazba esteliklerinde saqlanǵan, olarda til hám jazıw quday tárepinen dóretilgenligi, sonday-aq, onıń jerdegi wákilleri patshalar tárepinen rawajlandırılǵanlıǵı adamzat tilinen ayrıqsha qudaydıń ózine tán bolǵan tili bar ekenligi tuwralı maǵlıwmatlar ushırasadı.

Adamzat tariyxındaǵı eń áyyemgi jazıw biziń eramızǵa shekemgi 4000 jılları Egipette piktografiyalıq jazıwlar túrinde payda boldı. Biziń eramızǵa shekemgi 2800-2700-jılları Shumer jazıwı qalıplesti. Bul eki jazıw sisteması Kishi hám Oraylıq Aziyada basqa xalıqlardıń jazıwınıń payda bolıwı hám rawajlanıwına túrtki boldı. Jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı jazıwdı úyreniwge bolǵan talaptı kúsheytti. Solay etip, Egipet, Shumer, Vavilon mámleketlerinde xatkerler tayarlaytuǵın mektepler payda bola basladı. Tariyxshılardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, b.e.sh 2700 jılları Vavilonda xatkerler tayarlaw joqarı dárejede bolǵanlıǵın kórsetedi, onda Mesopotamiya (eki dárya aralıǵı) mámleketleriniń basqarıw-xojalıq, diniy-mádeniy hám diplomatiyalıq islerinde qollanılǵan shumer jazıwın akkadlılarǵa úyretiw boyınsha alıp barılǵan isler boyınsha derekler ushırasadı. Xatkerler tayarlaytuǵın bunday mekteplerde oqıw maqsetlerinde kóp sanlı tekstler, bir tilli hám kóp tilli sózlikler dúzilgen.

Shumer klinopis jazıwı, Vavilon xat jazıw dástúri Kishi Aziya mámleketlerine keń túrde tarqaladı. Lubiya ieroglif jazıwı rawajlanadı, batıs

semitlerde áyyemgi sillabikalıq jazıw (protosınay, protopalestin, protobibliya) payda boladı. Usı aymaqlarda b.e.sh 1800-1700 jılları Finikiy mámleketinde tek dawıssız seslerdi ańlatatuǵın dáslepki alfavit oylap tabıladı. Finikiy kvazi alfavitinde 40 grafema, yaǵnıy tańba qollanılgan. Bul alfavit sońın ala kóplegen ellerdiń jazıw sistemasınıń qalıplesiwine tiykar jasadı. Aldıńǵı Aziyada aramey jazıwı tiykarında evrey jazıwı hám onıń eki variantı, palmir jazıwı, keyin ala arab jazıwınıń payda bolıwına tiykar jasaǵan nabatei jazıwları payda boldı. Shıǵıs mámleketlerinde aramey jazıwınıń tiykarında Persiyada pehleviy, avesto jazıwları, Indiya hám oǵan qońsılas mámleketlerde kxaroshti, braxma, devanagari h.t.b. jazıwlar Oraylıq Aziya hám Sibirde xorezmiy, sogdiy, uyǵır, orxon jazıwları payda boldı. Evropa mámleketlerinde b.e.sh IX-VIII ásirlerde grek jazıwı qalıplesti. Grek jazıwında dáslepki ret dawıslı seslerdi ańlatıw ushın da tańbalar qabıl etildi. Eski grek jazıwınıń tiykarında Evropa mámleketleriniń jazıw sisteması payda bola basladı.

Jaqın Shıǵıs ellerinde jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı bul jerde jasaǵan xalıqlardıń adamzat civilizaciyası tariyxındaǵı úlken xızmeti bolıp tabıladı. Erte dáwirlerde Jaqın Shıǵıs xalıqları menen dáslep greklerdiń, soń rimlilerdiń hár tárepleme tıǵız baylanısta jasawı grek, rim mádeniyatınıń qalıplesiwine unamlı tásir jasadı. Egipetliler, finikiyliler, siriyalılar, evreyler h.t.b etnos wákilleri menen uzaq dawam etken baylanıslar nátiyjesinde grek hám rimliler jaqın shıǵıs elleriniń ilimi, mádeniyatı hám mifologiyası, egipet miflerindegi til hám jazıwdıń quday tárepinen dóretilgenligi tuwralı ápsanalar menen jaqınnan tanıs boldı. Olar jaqın Shıǵıs elleriniń mifologiyasınan óz qudayları tuwralı ayırım personajlardı ózlestirip aldı. Finikiy alfavitin ózlestirip áyyemgi grek jazıwın qalıplestiriwi de bunıń ayqın dálili bolıp tabıladı.

Hind til bilimi

Til biliminiń dáslepki kórinisleri áyyemgi Indiyada payda boldı. Hindlerde sol waqıtlardaǵı diniy gimnler esaplanatuǵın Veda estelikleriniń tili menen xalıqtıń awızeki sóylew tili esaplanatuǵın prakrit tili arasında ayırmashılıqlar qalıplese basladı. Bir tárepten qásiyetli gimnlerdiń artikulyaciyalıq jaqtan anıq aytıluwın saqlaw hám onıń túsinikli bolıwın támiyinlew, ekinshi tárepten, Veda estelikleriniń tilin prakrittiń tásirinen qorǵaw hám sanskritti ádebiy til sıpatında normalastırıw máqsetinde hindler til qubılısların tereń úyrene basladı. Solay etip, til haqqında ilimniń payda bolıwına tiykar salındı. Til máseleleri Veda esteliklerinde arnawlı túrde sóz etiledi. Máselen, Veda estelikleriniń úshinshi toparına kiretuǵın Shiksha esteliginde fonetika hám orfoepiya máseleleri tuwralı sóz boladı.

Chxanda esteligi qosıq qurılısı hám metrikağa arnalğan, Vyakarana esteliginde grammatika, Nirukta esteliginde-etimologiya hám leksika máseleleri sóz etilgen.

Fonetika, grammatika hám etimologiya máseleleri talantlı hind grammatisti Paninidin miynetinde tereń izertleniw taptı.¹ Panini biziń eramızğa shekemgi IV ásirlerde jasağan. Panini grammatikası qurılısı boyınsha ózine tán ózgesheliklerge iye. Onıń miyneti 3996 qosıq qaǵıydalarınan (sutra) ibarat. Panini grammatikası qurılısı jaǵınan segiz bapтан, yaǵnıy segiz kitaptan ibarat. Birinshi babı «Shivasutra», yaǵnıy «Shiva qudayı tárepinen jiberilgen nızamlar» dep ataladı. Panini ózine shekem de rawajlanğan hind grammatikasınıń bolǵanlıǵı tuwralı jazadı hám onı Shiva qudayı tárepinen jiberilgen dep esaplaydı. Hám ózin bul grammatikalıq táliymattıń avtorı dep esaplamaydı. Ózin Shiva qudayı tárepinen jiberilgen kóp ásirler dawamında hindlerde rawajlanğan bilimlerdi sistemağa túsiriwshi hám kelesi áwladqa jetkeriwshi dep esaplaydı. Birinshi bap hind alfavitindegi háripler hám olar ańlatatuǵın seslerdi bayanlawdan baslanadı. Bul bólimde sesler klasslarǵa bólinip izbe-iz tártipte berilgen: 1) dawıslı sesler, 2) yarım dawıslılar, 3) murınlıq sesler, 4) birikpeli sesler, 5) únli dawıssız sesler, 6) únsiz dawıssız sesler, h.t.b. Panini grammatikasında sanskrittiń morfologiyalıq qurılısı tereń analiz jasalğan, ondaǵı jumsalğan hár bir sestıń aytıw ózgesheliklerin anıqlaǵan. Panini óziniń bayanlawında mámlekettiń shıǵıs tárepinde jasaytuǵın hindlerdiń tilinde dialektlik ózgesheliklerdiń bar ekenligin kórsetedi. Ol óziniń tiykarǵı dıqqatın diniy qosıqlar-Veda estelikleriniń tili esaplanğan sanskrit tilin úyreniwge baǵıshlap, onıń tilinde xalıqtıń awızeki sóylew tili esaplanğan-prakrit tilinen ayırmashılıqlar bar ekenligin kórsetedi.

Biziń eramızğa shekemgi III ásirde Vararuchi Katyana degen ilimpaz tárepinen «Prakrita-prakasha» yaǵnıy prakrit (hindlerdiń awızeki sóylew tili) tuwralı birinshi grammatikalıq miynet payda boladı. B.e.sh. II ásirde Bxartxari degen ilimpazdıń grammatika kategoriyaların filosofiyalıq aspektte izertleytuǵın traktatı payda boldı. Biziń eramızdıń VI ásirlerinde Amarusipxa, XII ásirde Xamachandranıń leksikografiyalıq sózlikleri dóretildi.

Eski hind til biliminde sintaksis óz aldına ayırım alıp izertlenbedi, morfologiyalıq qurılıstıń ishinde sóz etildi. Áyyemgi hindler til qubılıslarına analiz jasawda ulıwmalastırıw hám jekelestiriw metodların qollanğan. Hind grammatistleriniń kórsetiwinshe, tiykarǵı til birliǵı gáp bolıp esaplanadı, sebebi gáp penen belgili bir juwmaqlanğan pikir bildiriledi. Sózlerdi tórt sóz shaqabına ajıratadı: atawısh (naman), feyil (akhuata), dáneker (upasarga) hám janapay (nipata).

¹ Минаев И.П. Panini. –Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. –СПБ,- 1888. III, 2 вып. 3-4

Áyyemgi hind grammatistleri seslerdiń jasalıwınıń fiziologiyalıq aspektine tiykarǵı dıqqattı awdarıp hár bir sestıń jasalıw ornı hám usılların keń túrde bayanlaǵan. Seslerdiń jasalıwın bayanlay otırıp áyyemgi hind grammatistleri sóylew aǵzası hám artikulyaciya ornın (sthana) bir-birinen ajratıp qaraydı. Hind grammatistleriniń buwın boyınsha bildirgen pikirleri de dıqqatqa ılayıq. Buwınıń tiykarı dawıslı ses ekenligin, dawıssız ses qosımsha element ekenligi, yaǵnıy buwın quray almaytuǵının bildirgen. Hind grammatistleri morfologiya tarawı úsh bólimnen turadı dep kórsetedi: 1) Sóz shaqapların klassifikacijalaw; 2) sózlerdiń jasalıwı; 3) sózlerdiń ózgeriwı. Hind tilshileri tórt sóz shaqabı bar ekenligin aytadı: atawısh sózler, feyil, dáneker hám janapay. Atawısh sózler zattı ańlatadı, feyil sózler ótken hám házirgi waqıtta bolıp atırǵan háreketti bildiredi—dep jazadı. Sepliktiń jeti túrin kórsetedi, biraq ol waqıtta sepliklerdiń atamaları bolmaǵanlıqtan cifr menen ańlatqan; 1,2,3,4,5,6,7-seplik. Olar sózdiń qurılısın analizley kelip sózdiń qurılısı túbir, suffiks, jalǵawdan ibarat bolatuǵının anıqlaydı. Panini túbir sózlerdiń mánilerine túsinik bergен halda olardıń sózligin dúzedi.

Hind ilimpazları sózlik dúziw jumısları menen de shuǵıllandı. Eń dáslepki sózliklerdiń biri – «Nigxantava» dep atalıp, onda Veda jazba esteliklerinde jumsalǵan túsiniksiz sózlerdiń dizimi berilgen. VI ásirde Amara degen tilshi tárepinen dúzilgen sinskrittiń sózligi házirge shekem evropalı sanskritologlar tárepinen qollanıladı.

Áyyemgi hind grammatistleri tárepinen anıqlanǵan lingvistikalıq kategoriyalar Indiyada til haqqında ilimniń qanshelli dárejede joqarı rawajlanǵanlıǵınan derek beredi. Talantlı lingvist V. Tomsen «XIX ásirdeń aqırına shekemgi til bilimi tariyxı» miynetinde, hindlerdiń til bilimi tarawında erisken tabısları tań qalarlıq dárejede joqarı, bul biyiklikke Evropada til haqqındaǵı ilim XIX ásirde, onda da áyyemgi hindlerdiń táliymatların úyreniw tiykarında eristi, - dep jazdı.

Hind grammatikasınıń hálsiz tápeplepi de boldı. Olar tildiń rawajlanıwshı, ózgeriwshi qubılıs ekenin jete túsinbedi. Onda jazba til faktleri tiykarǵı izertlew obyektı etip alındı da, janlı sóylew tiline onsha itibap berilmedi. Awızeki tildiń jazba estelikler tilinen ayırılıp turıwın tildiń bóliniwı dep túsendi. Til faktleri keń túrde anıq bayanlanǵan menen onnan alınǵan teoriyalıq juwmaqlar sıpatlama túrinde boldı.

Qıtay til bilimi

Qıtay grammatikalıq táliymatı ieroglif jazıw dástúrine baylanıslı payda boldı. Qıtay grammatikalıq dástúriń ózine tán ózgesheliklerin túsiniw ushın qıtay eroglif jazıwınıń payda bolıw qalıplesiw ózgesheliklerine dıqqat awdarıw talap etiledi. Qıtayda eski dáwirlerde tús jorıw boyınsha súyeklerge jazılǵan jazıwlar biziń eramızǵa shekemgi XV ásirlerde payda bolǵan. Sol waqıtlarda-aq, legendaǵa

aylangan Shan patshalığında, sonday-aq In qawimleri rawajlangan jazıw sistemasına iye bolganlıǵı tuwralı maǵlıwmatlar ushırasadı. Qıtay tilindegi sózlerdiń tiykarınan bir buwınlı bolıp keliwi hám qıtay xalqınıń ózine tán bolǵan tariyxı ideografiyalıq jazıwdıń payda bolıwı hám keń túrde tarqalıwına jaǵday jaratıp berdi.

Bizniń eramızǵa shekemgi VIII ásirde Chjau dáwirinde Syuan-vannıń imperatorlıǵı waqtında qıtay jazıwın qalıplestiriwdiń dáslepki reforması ótkerildi. Bul reformanıń maqseti- bronza ham taslarǵa jazıwǵa beyimlestirilgen standart tańbalardı qalıplestiriw hám jazıw ámeliyatında hár qıylılıqtı saplastırıw boldı.

Sonlıqtanda bul jazıw dástúrińniń atı czinshıven yaǵnıy metall hám taslar ushın tańbalar dep ataldı. Bizniń eramızǵa shekemgi III ásirde Chjango (urısıwshı patshalıqlar) dáwiri tamamlanǵannan soń altı provinciyanıń birlesiwı nátiyjesinde birden bir mámleketlik dúzim payda boldı hám mámleket kóleminde tańbalardı unifikaciya qılıw jazıwdı qalıplestiriw zárurlıǵı tuwıldı. Bul imperator Cin Shi-Xuan tárepinen ótkerilgen eki reformada óziniń sáwleleniwın taptı. Birinshisi onıń basqarıwınıń dáslepki jılları ámelge asırıldı, yaǵnıy dachjuan (úlken jazıw) grafikasınıń qalıplesiwine tiykar saldı, ekinshisi onıń basqarıwınıń 26-jılında yaǵnıy b.e.sh 221-jılı ámelge asırıldı hám syaochjuan (kishi jazıw) grafikası payda boldı.

Mámleketlik kólemdegi qollanılatuǵın baspa (chjuan) jazıw menen bir qatarda puqaralar ortasında bir-birine xabar jetkeriw xat jazıwda, rásmiy is qaǵazlarında qollanılatuǵın lishu jazıwı da usı dáwirde payda boladı. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, bul jazıwdıń tiykarın salıwshı Chen Mao degen uездlik hámeldar bolıp tabıladı. Ol islegen jinayatları ushın qamaqta jatıp sol jerde uzaq jıllar dawamında bul jazıwdı oylap tabadı. Chjuan (baspa) jazıwınan lishu (is qaǵazları) jazıwınıń ózgesheligi, onda ieroglifler tolıq túrinde emes, al qısqartılǵan túrinde qollanıladı. Bir ierogliftiń qısqarǵan túri tekste ekinshi ierogliftiń qurılısında jumsalsa ekewi birdey túrde qısqartılıp jumsaladı. Máselen, «Suw» degendi ańlatatuǵın ieroglif qospa ierogliflerdiń shep tárepinde qollanılsa barqulla birdey qısqarǵan túrinde jumsaladı. Demek, lishu jazıwında tolıq ieroglif emes, al onıń ayırım elementleri shártli tańba sıpatında jumsaladı.

Solay etip, qıtay jazıwı boyınsha ótkerilgen úsh reforma qıtay ieroglif jazıwınıń qalıplesiwiniń úsh dáwirin ózinde sáwlelendiredi;

- a) tańbalardı standartlastırıw tiykarında jazıwdaǵı hár qıylılıqtı saplastırıw;
- b) jazıw sistemasın mámleketlik kólemde unifikaciya jasaw;
- v) tańbalardıń strukturalıq-mánilik aǵzalarınıń qalıplesiwi. Bul úsh dáwir házirgi qıtay jazıwınıń úsh stilinde belgili dárejede saqlanıp qalǵan.

Reformanıń nátiyjesinde mámleket kóleminde qollanılatuǵın tańbalar sisteması qalıplesti, onda hár bir tańba qatań hám ózgermeytuǵın formasına iye

boldı. Házirgi qıtay jazıwınıń payda bolıwı biziń eramızdın I-II ásirlerine tuwra keledi, bul dáwirde qıtay ieroglif jazıwı normaǵa túsirildi, jazıwda tiykarınan úsh stil qalıplesti: normaǵa túsirilgen jazıw (kaishu yamasa chjenshu), yarım normalasqan jazıw (sinshu) hám jeńillestirilgen tóte jazıw (caoshu). Atama teoriiyası menen baylanıslı dáslepki grammatikalıq táliymatta áyyemgi Qıtayda payda bolǵan. At qoyıw, atama teoriiyasın qalıplestirgen biziń eramızǵa shekemgi 551-479-jılları jasaǵan qıtay filosofi Konfuciy (Kun-Czı) boldı. Ol zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs boladı. Sonlıqtan da zatlarǵa atama qoyıwda jiberilgen qáte-kemshiliklerdi dúzetiw mámleketti basqarıwdaǵı dáslepki qádem bolıwı tiyis dep esapladı. Onıń atamaları dúzetiw teoriiyası legistler mektebi wákilleri tárepinen basshılıqqa alındı. Kerisinshe daos baǵdarındaǵı filosoflar zat penen onıń ataması ortasındaǵı baylanıs tosattan boladı-dep tastıyıqlaydı.

Biraq mámleket tárepinen ierogliflerdi sistemaǵa túsiriw hám tastıyıqlaw Qıtayda oraylasqan mámleketlik dúzimniń payda bolıw dáwirine tuwra keledi.

Qıtaylılarda grammatikalıq izertlewler Xan dinastiyası dáwirinde qıtay ieroglif jazıwınıń tolıq qalıplesiwi menen payda boldı. Imperator Cin Shi-Xuan mámleketti basqarǵan dáwirde joq etilgen budda diniy kitapların qayta tiklew, olardı qayta kóshirip jazıw, belgili bir qalıpke keltiriw hám kommentariyalar beriw, qullası rekonstrukciya jasaw-bul izertlewlerdiń payda bolıwına tásir etti. Eski qıtaylılardıń grammatikalıq táliymatı «Erya», «Fanyan», «Shoven czeczı» «Shimin» dep atalatuǵın tórt miynette sáwleleniw tapqan. «Erya»-qıtaylılardıń eń eski kitaplarınıń biri bolıp onı qıtay ieroglifleriniń toplamı dep ataw múmkin.

«Erya»-bul sózlik. Ol eski qıtaylılardıń orfografiyalıq hám enciklopediyalıq bilimleriniń normativi bolıp tabıladı. Sózlikte qıtay ieroglifleri birinshi mártebe sistemaǵa túsirilgen, sonlıqtan da onı grammatikalıq miynetlerdiń qatarına kirgiziwge boladı. Sózlik 19 tematikalıq toparǵa bólingen. Olardıń ayırımları tómendegiler ataw (gu), sóylew (yan), túsindiriw (syun), tuwısqanlıq (cin), basqarıw (gun), qural (ci), muzıka (yue), aspan (tyan), jer (di), shıńlar (cyu), tawlar (shan), suw (shuy), haywanatlar (shou), mal (chu), balıq (yuy) h. t. b. Hár bir tematikalıq topar bir neshe mayda shaqapshaǵa bólinedi. Máselen, yan yaǵnıy sóylew toparı, a) sóylewge túsiniw (gu, yan, syun), b) adamlar arasındaǵı qatnasqa túsiniw (cin, gun, ci, yue) h.t.b.

«Erya»nıń «Dóretiwshi sóz tuwralı» birinshi bólimi onıń úshten birin quraydı. Bul bólimde sózler sinonimlik qatarlar tartibinde izbe-iz ornalastırılǵan. Máselen, chu (baslaw, dáslepki), shaw-baslaw, czu-tiykar, baslanıw deregi, czi-shıǵıw punkti, yuan-baslanǵısh element h.t.b.

Biziń eramızdın basında qıtay tilshisi Yan Syun «Fanyan» (Jergilikli sóylem) miynetin dóretti. Eger «Erya»da diniy kitabıy tekstlerge ulıwmalıq túsiniwler berilse, al «Fanyan» da jazba ádebiy tildegi jergilikli dialektlik awızeki

sóylem elementleri izertlenedi. Solay etip, «Fanyan»nın tiykarǵı máqseti diniy kitabıy tildi emes, al awızeki sóylew tilin bayanlaw bolıp tabıladı. Avtor «Fanyan»da sózlerdiń payda bolıw, qollanıw aymaǵı tuwralı túsinik berip, qıtay dialektologiyasına tiykar saladı.

Áyyemgi qıtay til bilimindegi Syu Shánnıń «Shoven czeczı» «Ápiwayı belgilerdi bayanlaw, qospa belgilerdi túsendiriw» miyneti eń tiykarǵı miynetlerden esaplanıp, biziń eramızdıń 100 jılları jazıp pitkerilgen. Syu Shán 9353 erogliftiń sózligin dúzdi. Bul tematikalıq sózlik emes, al shártli belgiler, yaǵnıy ierogliflerdiń sırtqı forması tiykarında dúzilgen sózlik bolıp, onda ierogliflerdiń ańlatatuǵın mánisi ekinshi orınǵa shıǵadı, yaǵnıy alfavitlik sózlik principi qollanılǵan. Avtor 540 elementti hár qıylı kombinaciyalarda qollanıw arqalı 10 000 ǵa jaqın ierogliftiń ańlatatuǵın mánilerin kórsetedi. Ulıwmalıq elementi bolǵan ieroglifler sózliktiń óz aldına bólimi retinde beriledi. Bólimler belgilerdiń quramalasıw dárejesine qaray orın tártibinde berilgen. Qıtay tilindegi belgilerdi sistemalastırıwdıń bul principi bir neshe ierogliflerge ortaq bolǵan elementlerdi (bu) anıqladı.

Solay etip, «Shoven czeczı» qıtay tili boyınsha dáslepki grammatikalıq táliymat bolıwı menen bahalı. Qıtay jazıwın sistemalastırıw máqsetinde Syu Shán tárepinen ieroglifler kategoriyası teoriyası jaratıldı. Syu Shán bunday kategoriyalardıń altawın atap ótedi: kórkemlew, siltew, iedografıyalıq, fonografıyalıq, túri ózgergen hám basqa tillerden ózlestirilgen ieroglifler.

Kórkemlew kategoriyasına mısallar: kún, quyash, ay, siltew kategoriyasına mısallar: bir, eki, úsh h.t.b.

Áyyemgi Qıtay til bilimindegi kelesi miynet «Shimin» (Atamalarǵa túsinik) dep ataladı. Bul miynet biziń eramızdıń ekinshi ásirinde Lyu Si degen adam tárepinen dúzilgen sózlik. «Erya»daǵı sózlerdi beriwdiń tematikalıq principi bul sózlikte de bassılıqqa alınǵan.

Bul sózliktiń «Erya»dan ózgesheligi avtor hár bir atamanı etimologiyalıq kóz qarastan izertleydi. Sonlıqtan da bul miynet «Atamalarǵa túsinik» yamasa «Diniy tekstlerdiń etimologiyası» dep ataladı. Bul sózliktiń «Shoven czeczı»dan ózgesheligi-onda ierogliflerdiń ishki formaları hám etimologiyası sóz etilse, «Shimin»de ierogliflerdiń aytılwına tiykarǵı dıqqat awdarıladı. Lyu Sidiń pikiri boyınsha, atamalardıń kelip shıǵıwı tuwralı haqıyqatlıqtı yaǵnıy etimondı, grafika yaki shártli tańbadan emes, al ierogliflerdiń aytılwınan hám mánisinen izlew kerek. Lyu Si tárepinen usınılǵan etimologiyalıq princip qıtay filologiyası tariyxında «Shensyun» (aytılıwdı tallaw) atamasın aldı. «Erya», «Fanyan», «Shoven czeczı», «Shimin» - bul tórt miynet qıtay lingvistikasınıń tiykarın salǵan miynetler bolıp tabıladı.

Qıtay tilinde sóz jasalıw tiykarınan eki túbir morfemanıń dizbeklesiwi, jańa kombinacijalarda keliwi arqalı iske asadı. Mısalı, awız + iyt = iyttiń úriwi, suw +kóz = kóz jas.

Qıtay tiliniń tolıq sózliginde 40 000 nan aslam ieroglif bar.² Sonlıqtan Qıtay tilinde jazba sawatlılıqtı iyelew kóp waqıttı hám miynetti talap etedi. Sonlıqtan da 1958-jılı Qıtay mámleketlik Keńesi qaptalındağı arnawlı komissiya latin grafikasına tiykarlanǵan jazıwǵa ótiw boyınsha qarar qabıl etti. (Проект фонетического алфавита китайского письма). Latin jazıwına tiykarlanǵan qıtay álipbesinde 26 tańba qabıl etilgen. Bul álipbe tek telegraf baylanıslarında hám shet elliler ushın jazılǵan qıtay tili boyınsha sabaqlıqlarda ǵana qollanıladı. Latin jazıwına tiykarlanǵan qıtay álipbesine tolıq ótiw jobalastırılmaǵan. Sebebi qıtay tiliniń kóp sanlı dialektlerge bóliniwi hám eń tiykarǵısı bir neshshe mın jıllıq milliy mádeniy miyrasardı joǵaltıp almaw ushın ieroglif jazıwın saqlaw máqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Yapon til bilimi

Yaponiyada til haqqındağı oy-pikirlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıwı úsh dáwirge bólinedi. Birinshi dáwiri VIII-X ásirlerdi óziniń ishine aladı. Bul dáwirde qıtay ieroglif jazıwınıń tásiiri seziledi. Yaponlılardıń qıtay ieroglif jazıwı menen dáslepki tanısıwları eramızdıń basında júz bergen bolsa da ieroglif jazıwındağı dáslepki yapon esteligi V ásirlerde jazılǵan. Iri kólemdegi «Kodziki» hám «Nixonsuki» estelikleri VIII ásirdeń basında payda boldı. Bul estelikler qıtay ieroglif jazıwında jazılǵan. Esteliklerdiń qıtaysha hám yaponsha oqılıw versiyaları bar. VIII ásirlerden baslap yapon tiliniń sintetikalıq qurılısınıń qıtay tiliniń analitikalıq qurılısınan ózgesheligine baylanıslı qıtay ierogliflerin buwınlıq jazıwǵa beyimlestiriw háreketleri baslandı. Bul dáwirde yaponlarǵa tán bolǵan kambun sisteması, yaǵnıy qıtay ierogliflerin yapon tiliniń ózine tán ózgesheliklerine baylanıslı beyimlestiriw, bir buwıńǵa bir tańba qollanıw, qosımsha yapon ierogliflerin payda etiw qalıplese basladı. Bul jaǵday vabun yaǵnıy yapon jazıwınıń payda bolıwına alıp keldi.

VIII ásirdeń aqırı IX ásirdeń basında yapon jazıwınıń eki túri xiragana hám katagana qalıplesti, xiragana hám katagana jazıwındağı tańbalar búgingi kúнге shekem yapon jazıw ámeliyatında qollanıladı. Yaponiyaǵa buddizm dininiń kelip kiriwi sanskrit jazba estelikleriniń úyreniliwi tásirinde hind til bilimindegi seslik jazıwda yapon til biliminiń rawajlanıwına belgili dárejede tásir jasadı.

Yapon tiliniń ózine tán bolǵan qıtay úlgilerinen ózgeshelikke iye dáslepki sózlikleri XII-XV ásirlerde payda bola basladı. XIII ásirde Fudziara Ina degen

² Алексеев В.М. Китайская иероглифическая письменность и ее латинизация.-Л.,1932. Сердюченко Г.П. Китайская письменность и ее реформа. -М., 1959.

avtorının eski yapon tekstleriniń leksikası boyınsha dúzilgen sózliginde sózler tematikalıq toparlarǵa bólingen. Sózler zattın atamaların bildiretuǵın sózler, zatlıq emes abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın sózler dep eki toparǵa ajratılǵan.

Yapon til biliminiń rawajlanıwınıń ekinshi dáwiri X-XVII ásirlerge tuwra keledi. Bul dáwirde eski diniy tekstlerdiń orfografiyasın úyreniw máselesi tiykarǵı dıqqat orayında boldı. Onıń nátiyjesinde yapon jazıwınıń jańa orfografiyalıq normaları qalıplese basladı. Jańa orfografiyalıq normalardı qalıplestiriwde seslerdiń aytılwı, artikulyaciyasında sońǵı ásirlerde payda bolǵan ózgerisler esapqa alındı. Biraq bári bir tariyxıylıq principine tiykarlanıldı. Bul dáwirde poetika hám ritorika, yapon poeziyasındaǵı rifma, buwın teńligi máselelerin izertlewge qızıǵıwshılıq kúsheydi. XII ásirlerde bungo ádebiy tili qalıplese basladı, ol yapon xalqınıń awızeki sóylew tilinen bir qansha dárejede ayırmashılıqqa iye boldı.

Yaponlıların evropa til bilimi menen dáslepki tanısıwları XVI ásirdeń aqırı XVII ásirdeń basında portugaliyalı missionerlerdiń járdemi arqalı ámelge astı. Missioner J.Rodrigestiń Evropa til bilimi talapları tiykarında jazılǵan «Yapon tiliniń ulıwma grammatikası» miyneti bul tarawdaǵı dáslepki izertlew bolıwı menen bahalı. Sonday-aq, missionerler yapon diniy tekstlerin latin grafikasına transkripciya jasadı. Yapon til bilimi XI ásirdeń aqırında óziniń rawajlanıwınıń jańa basqıshına kóterildi. Onda budda monaxı Keytyudiń (1640-1701)xızmetleri úlken. Ol vabunda jazılǵan yapon milliy mádeniyatı úlgileri boyınsha jetik qánige bolıw menen birge kambunda jazılǵan qıtay mádeniyatı úlgileri, jazba esteliklerin de tereń úyrendi. Ol yapon orfografiyasınıń tariyxıy rawajlanıw sistemasın izertledi. Ol VIII ásirde jazılǵan jazba esteliklerdi analizlew tiykarında eski yapon tilindegi buwınlardıń qollanıw ózgesheliklerin anıqladı. Keytyu bul jazba esteliklerde jumsalǵan burın qáte túsinik berilip júrgen 1986 sózdiń tariyxıylıq principini tiykarında durıs oqılıwın hám jazılıwın tikledi. Keytyudiń ideyasın 1765-jılı Katori Naxiko degen yapon ilimpazı jáne de rawajlandırdı, ayırım sózlerdiń jazılıwı boyınsha óziniń durıs usınısların bildirdi.

Yapon til biliminde XVIII ásirdeń aqırında jazıw hám sóylew aktınıń óz ara qatnası máselesinde pikirler tartısı payda boldı. Bul pikirler tartısında 1730-1801-jılları jasaǵan Motoori Norinaga aradan waqıttın ótiwi menen sózlerdiń artikulyaciyasında ózgerislerdiń payda bolıwı nızamlı qubılıs dep esapladı hám tariyxıy fonetikaǵa tiykar saldı. Keytyudiń ayırım orfografiyalıq principlerine qosımshalar kirgizdi, qıtay tilinen kelip kirgen sózlerdiń jazılıwında júz bergen ózgerislerge dıqqat awdardı. Bul pikirler tartısınıń ekinshi qatnasıwshısı Ueda Akinari seslerdiń artikulyaciyasında waqıttın ótiwi menen júz beretuǵın ózgerislerdi tán almadı. Solay etip, Keytyudiń pikirine gúmanlanıwshılıq penen qaradı. Bul diskussiyanıń juwmaǵında Motoori Norinaga ideyaları Murata

Xarumi(1801), Todzi Gimona(1827), Okumura Terudzane, Sirai Xirokage miynetlerinde devam ettirildi. Solay etip, házirgi yapon til biliminiń tiykarın salıwshılar Keytyu hám Motoori Norinaga bolıp tabıladı. Yapon til biliminiń tiykarǵı izertlew obyektı - jazıw hám imla qaǵıydaları bolıp kelmekte. Evropa til biliminde bul máselege ekinshi dárejeli másele sıpatında qaraladı. Yapon jazıw sistemasınıń tariyxı, yapon ierogliflerin izertlewge Arai Xakuseki(1725), Inou Monno(1754), Syunto(1817), Okada Masasumi (1821) h.t.b. miynetleri arnalǵan. Yapon tiliniń tariyxıy leksikologiyasın úyreniwge Kaybara Ekkán(1699), Kamo Mabutidiń miynetleri baǵıshlanǵan. Yapon til biliminiń óz aldına tarawı sıpatında stilistika qalıplesti. Arai Xakuseki óziniń 1718-jılı dóretilgen miynetinde arxaizm hám neologizmlerdi, ádebiy til, qarapayım sózler hám dialektizmlerdi izertledi. XVIII ásirde leksikografiya tarawında Tanigawa Katosuganiń «Vakun-no siori» dep atalatuǵın 93 tomnan ibarat sózligi payda boldı. 1775-jılı Kosigaya Godzanniń dáslepki dialektologiyalıq sózligi dóretildi. 1764-1837-jılları jasaǵan Sudzuki Akira tárepinen yapon tiliniń payda bolıwı tuwralı etimologiyalıq izertlewleri járiyalandı. Ol yapon tiliniń payda bolıwınıń tórt jolı tuwralı pikir bildiredi:

a) haywanlardıń sestine eliklew;

b) adamlardıń dawısına eliklew;

v) tábiyattaǵı seslerge eliklew;

g) tábiyattaǵı háreket hám halatlardı sáwlelendiriw, solarǵa eliklew. Yapon til biliminde sóz shaqapları tuwralı táliymattıń tiykarın salıwshı Fudzitani Nariakira (1738-1779) bolıp tabıladı. Ol yapon tilindegi tórt sóz shaqabın anıqladı: atawısh sózler, feyiller, kelbetlikler, kómekshi sózler. 1803-jılı Sudzuki Akiranıń «Yapon tili grammatikası» miyneti dóretildi. Yaponiyanıń Gollandiya menen tıǵız sawda-satıq, mádeniy baylanısları nátiyjesinde Evropa til biliminiń tásirinde 1833-jılı Curumine Sigenobudıń «Yapon tiliniń tolıq grammatikası» payda boldı. Bul miynette evropa til bilimi úlgisinde yapon tilindegi toǵız sóz shaqabı izertlenilgen.

Grek-rim til bilimi

Til máselesine baylanıslı Greciyada payda bolıp biziń dáwirimizge kelip jetken jazba materiallar biziń eramızǵa shekemgi V ásirge tuwra keledi. Bul materiallar Gomerdiń «Iliada», «Odiseya» dástanlarınıń tilin izertlew menen baylanıslı. Bul dástanlardıń tili grek sóylew tilinen alıslanǵan, túsiniksiz bola baslanǵan. Grek ilimpazları solardı izertlew menen shuǵıllanǵan. Bul jaǵınan qaraǵanda hind til bilimi menen grek til biliminiń payda bolıwına tásir jasaǵan faktorlar uqsas.

Grek lingvistikası 2 dáwirge bólinip izertlenedi. Onıń biri - filosofiyalıq dáwir, ekinshisi-filologiyalıq dáwir.

Birinshi dáwir b. e. ға deyingi V-III ásirge tuwra keledi. Onda til máseleleri lingvistikalıq kóz-qarastan emes, filosofiyalıq kóz-qarastan sóz etilgen. Onda konkret til faktlerine súyenbey, abstrakt boljaw, filosofiyalıq juwmaqlar jasaw menen shuǵıllanǵan. Onda zat penen onıń ataması, olar arasındaqı qarım-qatnas; tildiń qalay payda bolǵanı, tildiń grammatikası menen logika arasındaqı qarım-qatnas máseleleri izertlengen.

Áyyemgi Greciyada til problemaların úyreniw filosofiyalıq baǵdarda qalıplesti. Hind til biliminde til qubılısların úyreniwge empirikalıq qatnas jasalsa, áyyemgi Greciyada til bilimi máseleleri filosoflar tárepinen ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń biri sıpatında úyrenildi. Eki lagerge (materialistler hám idealistler) bólingen antik dáwirdiń filosofları arasında bir neshe ásirge shekem dawam etken tartıslardıń tiykarı- tildiń payda bolıwı tuwralı problemalar menen qızıqsındı. Til quday tárepinen dóretilgen be, ya adamlar tárepinen dóretilse, qalay dóretilgen? - degen sorawlarǵa juwap izledi. Sonday-aq, olardı qızıqtırǵan jáne bir nárse - sóz, zat hám olardıń atı arasındaqı qatnas máselesi boldı.

Bul ilimiy tartıslardıń tiykarǵı mazmunı zat burın payda bolǵan ba, ya onıń ataması burın payda bolǵan ba? Zattıń qásiyetine qaray oǵan atama berile me, yamasa sóz benen zattı ataw belgili bir kelisim tiykarında iske asa ma?, degen sorawlarǵa juwap tabıwda boldı. Bul tartıslarda Geraklit, Demokrit, Protagor, Epikur h.t.b. filosoflar hár qıylı poziciyalardan qatnas jasadı.

Zatlardıń óz atamasına qatnası jóninde grek ilimpazları eki toparǵa bólindi. Geroklit (b.e.sh. 544-540-jılları) baslaǵan topar zattıń ataması onıń tábiyatınan kelip shıǵadı, sóz tábiyattıń tuwındısı dep sanadı. Geroklit sózdiń ataması ózi ańlatqan zat penen tıǵız baylanıslı, -dep esaplaydı. Demokrit (b.e.sh. shekemgi 460 -jılları) baslaǵan ekinshi topar oǵan qarama-qarsı zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs bolmaydı, olar ortasındaqı baylanıs tosınnan, shártli baylanıs dep juwmaq shıǵardı. Demokrit zattıń qásiyetine qaray oǵan adamlar tárepinen atama beriledi. Sebebi ayırım jaǵdaylarda zat penen onıń ataması sáykes kelmeydi, bul zattıń tábiyatınan sózdiń ataması payda bolatuǵının biykarlaydı, - dep kórsetedi. Bul sáykes kelmewshilik tómendegilerde kórinedi: 1) kóplegen sózlerdiń bir neshe mánileri boladı; 2) kóplegen túsiniklerdiń bir neshe atamaları boladı; 3) bir sózdi ekinshi sóz benen almastırıw múmkin; 4) ayırım túsinikler sóz benen ańlatılmaydı.

Áyyemgi grek filosoflarınan Platon (b.e.sh 427-347) óziniń dialog formasında jazılǵan «Kratil» degen miynetin bul mashqalaǵa baǵıshladı. Bul miynette Kratil menen Germogenniń óz ara dialogında joqarıdaǵı eki kóz qaraslardıń da unamlı tárepleri keń túrde talqılanadı. Dialogtıń juwmaǵında eki kóz qarastı da absolyut durıs dep esaplawǵa bolmaydı, -dep ekileniwshilik penen máselesini sheshpekshi boladı.

Platonniń «Kratil» miynetiniń lingvistika tariyxındaǵı ilimiy áhmiyeti-logikalıq tiykarda sózlerdi sóz shaqaplarına klassifikaciya jasaydı. Platon tiykarınan eki sóz shaqabı bar ekenligin kórsetip, atawısh sóz shaqabı hám feyil sóz shaqapların atap ótedi.

Ullı grek filosoflarınıń biri Aristotel óziniń «Poetika» miynetinde adamzat tili, sóylewi máselesi tuwralı ayta kelip, «Hár qanday sóz benen bayanlawda tómendegi bólekler bar: element, buwın, dáneker, atlıq, feyil, aǵza, seplik, gáp» dep kórsetedi. «Element - bul bóleklerge bólinbeytuǵın eń mayda ses, biraq hár qanday ses emes, al onnan mánili sózler payda bolatuǵın ses».

Aristotel «Poetika» miynetinde tiykarǵı eki sóz shaqabı - atawısh hám feyil sóz shaqabı bar ekenligin kórsetse, al, «Ritorika» miynetinde úsh sóz shaqabı bar ekenligin (atawısh, feyil, kómekshi sózler) kórsetip ótedi. Atawısh hám feyil sózler máni bildiredi, al kómekshi sózler grammatikalıq xızmet atqaradı dep kórsetedi. Aristoteldiń til bilimi tariyxındaǵı xızmeti tartıs tuwdırmaıdı. Aristotel zamanında til ele arnawlı ilim obykti sıpatında qalıplespen bolsa da, (máselen, ol sóylew seslerin metrikaniń tarawında úyrenedi, grammatika máselelerin ya logikalıq izertlewler menen baylanıslı, ya kórkem sóz benen baylanıslı bayanlasa da) onıń miynetlerinde tildiń seslik hám grammatikalıq qurılısı sistemalı túrde bayanlanganın kóremiz. Aristotel til seslerin tek akustikalıq belgilerine qaray emes, al artikulyaciyalıq belgileri boyınsha dáslepki ret klassifikaciya jasaydı.

Aleksandriya grammatikalıq mektebi

Biziń eramızǵa shekemgi III, II ásirlerde Aleksandriya grammatikalıq mektebi payda boldı. Aleksandriya grammatikalıq mektebi til bilimi tariyxında klassikalıq dásturdiń rawajlanıwı menen Egipet mámleketinde, onıń paytaxtı Aleksandriyada qalıplesti. Bul mekteptiń wákilleri óz watanı Greciyadan alısta jasaǵanlıǵı sebepli áyyemgi grek mádeniyatınıń dańqlı dástúrlerin saqlaw, grek ádebiy tilinde jazılǵan jazba esteliklerdi saqlaw hám onı sırtqı tásirden qorgaw máseleleri menen shuǵıllandı.

Bul óz gezeginde filologiyalıq ilimlerdiń rawajlanıwına tásir jasadı, grammatika óz aldına taraw sıpatında qalıplese basladı. Aleksandriyalılar til máselelerin filosofiyalıq poziciyadan anıqlawǵa óz pikirlerin bildirdi. Ózlerinen aldınıǵı grek filosoflarınıń «anomaliya» tuwralı pikirlerin tereń úyrenip ózleriniń ilimiy tartıslarınıń oraylıq máseleleriniń birine aylandırdı. «Anomaliya» termini arqalı zat hám onı ańlatatuǵın sózdiń sáykes emesligi túsiniledi. Máselen, «tasbaqa» sózi arqalı bul haywannıń erkegi de, urǵashısı da túsiniledi, yaǵnıy anomaliya qubılısı payda boladı. Bul tartıs filosoflardan grammatistlerge ótkennen keyin «anomaliya» haqqındaǵı pikirge «analogiya» haqqındaǵı táliymattı qarsı qoydı, yaǵnıy tilde ústemlik etiwshi princip hár qanday sózdiń

ulıwmalastırıwshılıq qásiyeti boladı, analogiya payda boladı. «Anomalistler» menen «analogistler» arasındaǵı tartıslardıń nátiyjesinde anıqlanǵan til faktleri sistem grammatikanı dúziwge material bolıp xızmet etti. Bul sistem grammatikada analogiyalıq grammatikalıq anıqlamalar menen birge anomaliya tuwralı da maǵlıwmatlar berildi.

Aleksandriya grammatikalıq mektebiniń eń kórnekli wákilleri - Aristarx hám onıń shákirtleri Dionisiy Frakiyskiy, Apolloniy Diskol hám onıń balası Gerodian boldı. Tilekke qarsı, bul ilimpazlardıń miynetleriniń tolıq qol jazbaları saqlanbaǵan, ayırım úzindiler hám basqa avtorlardıń miynetlerinde olar tuwralı maǵlıwmatlar saqlanǵan. Bul maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Aleksandriya grammatikalıq mektebiniń tiykarǵı baǵdarları tómendegiler:

Antik dáwirde grammatistlerine salıstırǵanda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wákilleri tildiń seslik tárepine tereń dıqqat awdarǵan (bári bir eski hindlerge salıstırǵanda tómen). Seslerge sıpatlama beriwde fiziologiyalıq aspektke salıstırǵanda akustikalıq tárepine kóbirek dıqqat awdaradı. Aleksandriyalılar ses hám háriptiń ayırmashılıǵın úyrenip, seslerdi dawıslı hám dawıssız seslerge ajıratadı. Qısqa hám sozımlı dawıslılardı kórsetedi.

Sóz baylanıslı sóylewdiń eń mayda bólegi. Gáp hám sóylew - tamamlanǵan pikirdi ańlatatuǵın sózlerdiń birikpesi dep kórsetiledi. Aleksandriyalılarda sóz shaqapları hám morfologiya tuwralı táliymat keń túrde sóz boladı.

Aristarxtıń klassifikaciyası boyınsha segiz sóz shaqabı bar: atlıq, feyil, kelbetlik feyil, aǵza (tańlaq), almasıq, dáneker, ráwısh, janapay.

Aristarxtıń shákirti Dionisiy Frakiyskiy atlıq sózlerge tómendegishe anıqlama beredi: Atlıq seplenetuǵın sóz shaqabı, dene hám zattı ańlatadı (dene, tas, zat) ulıwmalıqtı hám jekkelikti ańlatadı. Máselen, ulıwmalıq «adam», jekkelik «Sokrat». Ol atlıq termini arqalı kelbetliklerdi de kórsetedi.

Feyil-dep jazadı avtor, -sepligi joq sóz shaqabı, háreketti, qayǵırıwdı bildiredi, waqıt, bet, san kategoriyasına iye. Ol bes meyildi kórsetedi: tilek, buyırq, anıqlıq meyil, baǵınıwshı meyil, belgisiz meyil;

Úsh sandı kórsetedi: birlik san, ekilik san hám kóplik san;

Úsh betti kórsetedi: 1-bet sóylewshı, subyekt, 2-bet sóylewdiń kimge baǵdarlanǵanın bildiredi, 3-bet sóz kim haqqında baratırǵanın ańlatadı dep atap ótedi. Dionisiy Frakiyskiy feyildiń máhálleri tuwralı tómendegilerdi jazadı: Házirgi, keler hám ótken máhál. Sonıń ishinde ótken máhaldıń tórt túrin kórsetedi. «Kelbetlik feyilge ózinde feyildiń hám atawısh sózlerdiń belgilerin jamlegen sózler kiredi»-dep atap ótedi.

«Aǵza - aldında hám keyninde seplengen atawısh sózler turatuǵın seplenetuǵın sóz shaqabı»;

«Almasıq - belgili bir betti kórsetetuđın, atawıshlardıń ornına qollanılatuğın sózler»;

«Ráwısh - feyil menen dizbeklesip keletuđın, feyil haqqında túsınik beretuđın seplenbeytuđın sóz shaqabı»); Dionisiy Frakiyskiydiń sóz shaqaplarına bergen anıqlamaları usılardan ibarat. Onıń sintaksis boyınsha pikirleri morfologiyalıq qurılıs boyınsha bildirgen pikirlerindey keń hám tereń emes.

Eski rimlilerdiń tildi izertlewge qosqan úlesi onsha kóp emes. Eski rim hám orta ásirlerdegi filosoflar - Varron, Eliy Stilo, Seneka, Avgustin, Trifon, Nigidiy Figul h.t.b. miynetlerine sózdiń haqıyqıy mánilerin anıqlawğa umtılıwshılıq kózge taslanadı hám lingvistikanıń jańa tarawı bolğan - etimologiyağa³ tiykar salındı. Rimli ilimpazlardıń ishinde eń tiykarǵısı Mark Terenciya Varron bolıp, Aleksandriya grammatikalıq mektebi principlerin latin tiline qollanıw boyınsha jumıslar alıp bardı. Onıń «Latin tili haqqında» miynetinde «analogistler» menen «anamolistler» arasındaqı ilimiy tartısları bayanlangan. Bizin eramızǵa shekemgi 281-209-jılları jasaǵan filosoflardıń biri Xrisipp til biliminde «etimologiya» terminin birinshi mártebe qollanıp, sózdiń haqıyqıy mánisi tuwralı ilim tarawı dep kórseteli. Antik dáwirdegi grammatikalıq terminologiya latin tilindegi túrinde ásirdeń ásirlerge ótip házirge shekem qollanılıp kelmekte. Bul eski rim grammatistleri Donata hám Prisciannıń ápiwayı, túsiniwge jeńil til menen jazılǵan grammatikalıq traktatlarınıń orta ásirlerde Evropada keń taralıwı nátiyjesinde iske astı. Sebebi orta ásirlerde Evropa mámleketlerinde katolik diniy kitaplarınıń tili hám ilimpazlar arasında xalıq aralıq til sıpatında latin tili qollanıwda boldı. Donatanıń grammatikasında⁴ (IV ásir) latin tili boyınsha anıqlamalar hám grammatika boyınsha maǵlıwmatlar jıynaqlı túrde berilgen. Sonlıqtan da IV ásirlerden baslap mekteplerde latin tili boyınsha tiykarǵı qollanba sıpatında qollanıwda boldı. Sonday-aq, bul miyette belgilew hám belgisizlik almasıqlarınıń feyil sózler menen dizbeklesip keliwi máselesi izertlengen. Prisciannıń grammatikası⁵ on segiz kitaptan ibarat kólemlı miynet. Dáslepki on altı kitabında ses hám forma jasawshı qosımtalar tuwralı táliymat bayanlangan. Sońǵı eki kitabında sintaksislik konstrukciyalar izertlengen. Priscian óziniń traktatın jazıwda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wákili Apolloniy Diskoldıń ideyaların dawam ettirip óziniń miynetiniń qurılısın dúziwde hám bayanlawda onı basshılıqqa alǵanlıǵı bayqaladı. Priscian grammatikası mekteplerde oqıw qollanba sıpatında keńnen qollanıwı menen birge orta ásirlerdegi grammatikalıq izleniwler, til tuwralı koncepciyalar ushın tiykarǵı baza xızmetin atqaradı.

³ Etimon – shınlıq, logos-ilim

⁴ Donatus A. Ars grammatika. Grammatici Latini. Bd. 1-4, -Leipzig., 1964.

⁵ Priscianus. Institutionum grammaticarum libri XVIII, - Hertz., 1855-1859.

Til tuwralı antik dáwir ilimi tań qalarlıqtay jetiskenlikleri menen birge ayırım kemshiliklerine de iye. Áyyemgi hind til bilimindegidey tildiń tariyxıy rawajlanıw basqıshların túsınbedi, tildi úyreniwde grek yamasa latin tili menen sheklenip, eń bolmaǵanda usı eki tildi bir-birine salıstırmalı baǵdarda úyreniwge umtıladı. Antik dáwir grammatistleriniń filosoflardan gárezlilik, yaǵnıy ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń biri sıpatında úyreniliwi orta ásirlerge de óziniń tásirin tiygizdi, grammatikalıq kategoriyalardı logikalıq kategoriyalardıń quramında qaradı. Til tuwralı antik dáwir ilimi ózine tán bolǵan bul ózgeshelikti keyingi ásirlerge miyras etip qaldırdı.

Biraq sonıń menen birge, Vilgelm Tomsenniń ayrıqsha atap kórsetkenindey, «XIX ásirge shekem Evropa grammatikalıq sisteması grek lingvistikalıq táliymatı tiykarında rawajlandı».⁶

Arab til bilimi

VII-XIII ásirlerdegi arab til biliminiń jetisken tabısları izertlewshilerdi kópshilik jaǵdayda tań qaldıradı. Evropa ilimpazları arasında tek arab til bilimi emes, ulıwma arab ilimine gumanlanıwshılıq penen qaraw faktleri ushırasadı. Olar arab iliminiń tabısların tán algısı kelmey, arablar tek antik dáwirdiń mádeniy baylıqların ózlestirip ózlerinde saqlap qaldı hám aradan ásirlerdiń ótiwi menen Evropaǵa jetkerip berdi. Arablardıń xızmeti usınıń menen sheklenedi degen kóz-qarasqa isendirmekshi boladı. Arab ilimi hám mádeniy miyrasların dıqqat penen tereń úyreniw bul natuwrı kóz-qaras ekenligin kórsetedi. Arablar áyyemgi dáwirdiń mádeniy baylıqların tek ǵana saqlawshılar emes, al geografiya, tariyx, matematika, astronomiya, medicina h.t.b. ilim tarawları boyınsha dóretilgen ilimiy miynetleri menen dúnya júzilik mádeniyattıń rawajlanıwına úlken úles qosqan. Arab ilimpazlarınıń miynetleri olardıń (arab ilimpazlarınıń) tereń bilimli hám miynet súygish ilimpazlar bolǵanlıǵın dálilleydi.

Arablarda da áyyemgi hindlerdegi kibi til tuwralı ilimniń payda bolıwına xalıqtıń awızeki sóylew tili menen diniy kitaplardıń tili ortasındaǵı ayırmashılıq bolıwı hám onıń úyreniw zárúrligi tásir etti. Jáne de islam dinindegi qásiyetli kitap esaplanatuǵın «Quran»nıń arablardan basqa islam dinindegi xalıqlarǵa túsiniqli bolıwı ushın, ekinshi tárepten klassikalıq arab tilin kóp sanlı arab dialektleriniń, sonday-aq arablardan basqa xalıqlardıń tilleriniń tásirinen qorǵaw wazıypası buǵan belgili dárejede tásirin tiygizdi. Bul ámeliy wazıypalardı sheshiw barısında arablardıń til tuwralı ilimi áyyemgi Indiya hám Greciyaǵa salıstırǵanda basqasha jol menen rawajlana basladı.

⁶ В. Томсен. История языковедение до конца XIX в.- М. Учпедгиз, 1938, с. 25

Áyyemgi hind, grek grammatikalıq táliymatınıń til tuwralı arab ilimine tásiiri sezilgeni menen olardıń kóshirmesi sıpatında bahalaw qáte bolǵan bolar edi. Arab tiliniń qurılısı bir tárepten hind tilinen, ekinshi tárepten grek tilinen pútkilley ózgesheliklerge iye.

Arab til biliminiń ózine tán ózgeshelikleriniń biri - semit tilleriniń fonetikalıq, morfologiyalıq hám leksikalıq quramın tereń hám mayda tillik qubılıslardı hár tárepleme bayanlawı jaǵınan ajralıp turadı.

Solay etip, grek til bilimindegi ulıwma tillik kategoriyalardı, hind til bilimindegi til qubılısların bayanlawdıń ulıwmalıq principiń bassılıqqa ala otırıp arab filologları olardı jańa mazmun menen tolıqtırdı.

Arab til biliminiń qalıplesiwi hám tez rawajlanıwına VI ásirdegi tariyxıy jaǵdaylar tásir jasadı. 632-jılı arab xalifatlıǵı payda boldı onıń shegaraları arablardıń jeńisli atlanıslarınan soń Jaqın hám Orta Shıǵıstı, Indiyanıń belgili bir aymaǵın, Kavkaz, Arqa Afrika, Ispanyanıń ayırım aymaqların óziniń ishine aldı. Islam dini menen arab tili bul aymaqlarǵa keńnen tarqaldı. Arab tili islam diniń eń jaydırıwdaǵı eń tiykarǵı qural boldı, mámleketti basqarıw, bilimlendiriw hám ilimiy izertlew jumısları arab jazıwında jazıldı. Arab dúnyası sol dáwirlerde tábiyiy hám gumanitar ilimler tarawında kúshli rawajlandı. Arab jazıwındaǵı mádeniyattıń rawajlanıw procesine xalifatlıqqa kirgen kóplegen millet hám xalıqlar wákilleri qatnastı. Basqa millet wákilleri ushın arab tilin hám jazıwın úyreniw, biliw húrmetli is esaplandı.

Sebebi, islam diniy túsiniginde, alla tala qurandı Muhammed payǵambarǵa arab tilinde jetkergen, degen isenim bar edi. Bul jaǵday Arab xalifatlıǵında arab tiliniń basqa xalıqlardıń tiliniń ústinen ústemligin támiyinledi. Qurandı basqa tillerge awdarma jasaw qadaǵan etildi, diniy parızlar, arab tilinde orınlanatuǵın boldı. Arab tiliniń tazalıǵın saqlawǵa mámleketlik kólemdegi áhmiyetli másele sıpatında qaraldı.

Arab jazıwı islam dini payda bolmastan burın-aq qalıplesken edi. Finikiy jazıwınıń tiykarında aramey jazıwı, aramey jazıwınıń tiykarında b.e.sh IV - b.e. I ásirlerinde nabatey jazıwı payda bolǵan edi. Nabatey jazıwı arab tilinde sóylewshi qáwimler tárepińen Sinay yarım atawı hám Arqa Arabiyada VI ásirge shekem qollanıladı. Arab jazıwı konsañant-háriplik jazıw bolıp, onda jazıwlar qatarlar ónnan shepke qaray jazıladı.

Arablardıń ózine tán bolǵan jazıwı VI ásirdeń baslarında arab Laxmid xalifalıǵınıń paytaxtı Xira qalasında qalıplese baslaydı. VII ásirdeń ekinshi yarımında sozımlı hám qısqa dawıslılardı, dawıssız seslerdeń qabatlasıw qubılısların ańlatıw ushın háriplerdeń astı, ústine qoyılatuǵın diakritik belgiler (fatha, kasa, tanwin, sukun, zamma h.t.b) qabıl etildi, burın barları jetilistirildi.

Islam tariyxında Ospan xalifalıq etken 644-656 jılları Quranı Kárimniń ayatların xatqa túsiriw, sistemaǵa salıw hám Quranniń nusqaların kóbeytiwge tapsırma boladı. 651-jılı Qurandı birinshi mártebe qaǵazǵa jazıp rásmiylestiriw tiykarında bul jazıw mámleketlik kólemde tastıyıqlandı. Bul wazıypalardı orınlaw barısında Quranniń tekstin durıs oqıw, ondaǵı hár bir súreniń, sózdiń ańlatatuǵın tuwra hám awıspalı mánilerin úyreniw hám túsiniw sózlerin jazıw zárúrligi tuwıladı. Muhammed payǵambardıń kúyew balası Áliy xalifalıǵınan on jıldan soń Abul-Asvad al Duali degen ulamaǵa Qurandaǵı súrelerge hár qıylı túsiniw beriwge tıym salıw, onıń durıs oqılıw hám aytılıw normaların islep shıǵıw wazıypası tapsırıldı.

Ol arab tili grammatikasın izertlewge háreket etti. Abul Asvad al-Duali sózlerdi úsh sóz shaqabına ajıratı: atawısh sózler, feyiller hám kómekshi sózler. Qısqa dawıslılar ushın qosımsha tańbalar kirgizdi, sóz ózgeriw máselelerin úyreniwge háreket etti. Abul Asvadanıń shákirti Yaxiya ibn Yamar, Anbasa ibn Madan al-Fixri hám olardıń ishindegi eń talantlısı, sońǵılıǵında Basra mektebiniń tiykarın salıwın Abu Amir ibn Omar as-Sakafi boldı. Orta ásirlerde arab til bilimindegi eń ájayıp dóretpeler VIII-XIII ásirlerde, mongol-tatarlardıń jawlap alıwshılıǵınan aldın dóretilgenligi kóriwge boladı.

Ayırım hújjetlerdegi maǵlıwmatlar 1453-jılı Konstantinopol qalasın túrkler jawlap alǵanǵa shekemgi dáwirde de arab tilshileri belsene háreket etkenin tastıyıqlaydı.

Arab tilshileri ózlerine shekemgi til biliminde qol jetken tabıslardı, máselen, áyyemgi grek filosofiyası, ásirese Aristotel miynetlerindegi, sonday-aq, hind til biliminiń jetiskenliklerin tereń ózlestirip arab til biliminiń rawajlanıwına paydalı táreplerin qollanǵan.

Dáslepki grammatikalıq miynetler Evfrat hám Tigr dáryaları basseynindegi kúshli rawajlanǵan civilizaciya-oshaqları Basra hám Kufa qalalarında payda boldı. Bul eki mektep wákilleri bir neshe ásir dawamında bir-biri menen ilimiy tartıslar tiykarında rawajlandı.

Basra hám Kufa mektepleri wákilleri Quranniń oqılıwı boyınsha islam dúnyasında tán alınǵan jeti úlginin ekewin dóretti. Birewin Kufa mektebi wákili al-Kisay, ekinshisin Basra mektebi wákili Abu-Ámir Inb al-Alla dóretti. Quranniń úlgili túrde oqılıwı házirgi dáwirde de óz áhmiyetin joǵaltqan joq. Páttiń túri boyınsha muzikalı tillerge kiretuǵın arab tilinde hár bir sózdi tásirli etip jetkeriw seslerdi qısqa hám sozımlı artikulyaciya aytıw máselelerine baylanıslı.

Arab til biliminiń tiykarın salıwshı Xalil-Ibn-Axmad al-Faraxidi (791-jılı qaytı bolǵan) esaplanadı. Onıń «Kitab-al-ayn» (Ayn háribi kitabı) miyneti arab tili boyınsha dóretilgen túsindirme sózlik.

796-jılı Basra mektebiniń kórnekli wákili shıǵısı boyınsha iraniy, al Faraxididiń shákirti Sibaveyxidiń (onıń tolıq ismi-sháripı Abu-Bishr Amr Ibn Usman Ibn Kanbar al-Basrıy) arab filologiyasında grammatikalıq táliymatqa tiykar salǵan «al-Kitab» miynetı dóretildi. Bul miynet arab tili grammatikası boyınsha usı waqıtqa shekemgi izertlewlerdi juwmaqlastırıwshı, belgili bir sistemaǵa túsirgen miynet. Sibaveyxı óziniń bul miynetinde hár bir grammatikalıq kategoriyalardı keń túrde anıqlama beredi. Bul anıqlamalardı tastıyıqlaw ushın Quran hám eski poeziyalıq shıǵarmalardan 1000 nan aslam mısallar keltiredi. Sibaveyxidiń tereń ilimiy túrde jazılǵan bul miynetı tek Basra mektebi wákılleri tárepinen ǵana emes, al Kufa lingvistikalıq mektebi wákılleri arasında da moyınlanǵan. Onıń grammatikalıq táliymatınıń sistemalıǵı, ilimiy juwmaqları sońǵı ásirlerdegi arab filologları tárepinen tán alınǵan.

«Al-Kitab»tı túsiniw ushın Basra hám Kufa lingvistikalıq mektepleri wákılleriniń ilimiy tartısları máselelerin biliw talap etiledi. Bul eki mektep wákılleri arasındaǵı tartıslar faktler tiykarında arab tili sistemasın bayanlaw hám normalastırıw máselelerine baylanıslı. Sonday-aq, Basra hám Kufa mektebi wákılleri ortasında arab tili grammatikası boyınsha keskin pikirler tartısı alıp barıldı. Basralılar qurannıń tili hám poeziyalıq dóretpelerde klassikalıq normalardıń qatań saqlawdıń tárepdarları boldı, al Kufalılar awızeki sóylew tilinde sintaksislik qatań normalardan bir qansha dárejede shetlewge boladı dep esapladı. Olar arab orfoepiyasınıń úlǵısı sıpatında xidjaz dialektiń usınadı.

Kufa lingvistikalıq mektebi wákılleri-túbir feyil dep birinshi bet, házirgi máhál, birlik sanda hám mujskoy rodtaǵı feyillerdi esaplaw kerek,-dese, Basra lingvistikalıq mektebi wákılleri qosımsha máni bildirmeytuǵın grammatikalıq kategoriyalardı esaplaydı. Basra hám Kufa mektepleri ortasındaǵı ilimiy tartıslar arab tilbilimindegi grammatikalıq terminlerdi qalıplestiriw máselesine de baylanıslı. Eki mektep ortasında 13 grammatikalıq termindı qollanıw boyınsha ayırmashılıqlar bar: anıq dárejede kelbetlik feyil, almasıq, sóylewshi hám tınlawshıǵa aldın anıq bolǵan almasıq, ajratıwshı almasıq, bayanlawısh, sheklew, «la» biykarlaw janapayı, kelbetlik, teń baylanıstırıwshı dáneker, biykarlawshı janapay, seplenetuǵın hám seplenbeytuǵın atawısh sózler, betlenetuǵın hám betlenbeytuǵın feyiller.

Basra hám Kufa lingvistikalıq mektepleriniń tiykarǵı wákılleri tómendegiler:

Kufa mektebiniń tiykarın salıwshı Abu Jafar Muxammed Inb al-Xasan Ibn Abi-Sara ar-Ruasi bolıp tabıladı. Onıń shákirtleri al-Kisai, Abu Zakari Yaxi ibn Ziyada ibn Abdulla ibn Manzura ad-Daylami al-Farrı. Kufa lingvistikalıq mektebine Basra hám Kufa mektepleri ortasındaǵı ózgeshelikleri tuwralı traktattıń avtorı, belgili grammatist Abul-Abbas-Axmed Salabanıydı da kirgizedi. Basra mektebiniń tiykarın salıwshı Abu Amir ibn Umar as-Sakafı bolıp esaplanadı. Ol

grammatikalıq óner tuwralı miynet dóretken Abul-Asvadanıń shákirti. Abul-Asvadanıń ekinshi shákirti de, Basra mektebiniń kórnekli wákilleriniń biri bolıp jetilisedi. Ol Ábiw-Abdraxman-al-Xalil ibn Tamilma al-Faraxidi.

Sivabeyxidiń «al-Kitab» miynetinde bulardan basqa -al-Mazini, Abul-Xasan al-Axfash al-Avsat, ad-Dabbi, Xamid al-Axfash al-Akbar, Salıx ibn Isxak al Djarmi h.t.b. ilimpazlardıń atı kórsetilgen.

762-jılı Arab xalifatlıgınıń basqarıw-siyasiy hám mádeniy ómiri jańa paytaxt Baǵdad qalasına kóshirildi. Baǵdad grammatistleri dáslepki waqıtlarında Kufalılardıń principlerin qollap-quwatlaǵan bolsa da, sońın ala Basra mektebi wákilleriniń koncepciyaların basshılıqqa aldı, nátiyjede bul eki mekteptiń de unamlı táreplerin ózinde jámlestirgen Baǵdad mektebi qalıplesti. Baǵdad mektebi wákileri tiykarınan aǵartıwshılıq jumısları menen shuǵıllanıp arab tili boyınsha kóplegen oqıw qollanbalar dóretti. Bul oqıw qollanbalarda arab tili boyınsha maǵlıwmatlar anıq hám qısqa logikalıq túrde bayanlangan. Basra hám Kufa mektebi wákileri ortasındaǵı ilimiy tartıslar tómendegi ilimiy miynetlerde izertlengen:

1. Baǵdad grammatika mektebi wákili Abul Xasan ibn Kaysonnıń «Basra hám Kufa grammatika mektebi wákileri izertlegen máseleler» miyneti;

2. Baǵdad grammatika mektebi wákili Kamaliddin ibn Abu Sayyid al-Anbarydiń (1119-1181) «Basra hám Kufa ilimpazları ortasındaǵı tartıslı máselelerge qalıs, insap penen qatnas jasaw» miyneti. Bul miynette avtor eki mektep ortasındaǵı 121 tartıslı máseleleri kórsetip, sol máselelerdiń jetewinde Kufa grammatikalıq mektebi wákileri keltirgen dáliller isenimli dep kórsetedi, al qalǵan 114 máselede avtor basralı ilimpazlardıń pikirlerin qollap quwatlaydı.

3. Ubul-Baqo Ubkariydiń (1143-1219) «Basra hám Kufa tilshileri ortasındaǵı tartıslı máseleler» degen miyneti h.t.b.

Arab ilimpazlarınıń til bilimi tarıwındaǵı tabısları tómendegilerden ibarat: Áyyemgi hind, grek grammatistlerinen ózgesheligi arablar ses hám háriptiń, sóylew tili menen sóylew sesiniń grafikalıq simvolınıń óz ara ayırmashılıǵı, til seslerin aytıw menen olardı jazıwdıń ayırmashılıǵın anıqladı. Seslerge sıpatlama beriwde fiziologiyalıq principke súyenedi, akustikalıq tárepi de belgili dárejede basshılıqqa alındı.

Fonetika tarawında arab sesleriniń artikulyaciyalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa, seslerdiń kombinatorlıq ózgerislerine tiykarǵı dıqqat qaratıldı. Dawıslı hám dawıssız seslerdiń bir-birine tásiri, metateza, eliziya qubılısları úyrenildi.

Sibaveyxi arab tilindegi 29 dawıssız sestıń 16 jasalıw ornın kórsetedi, soǵan sıykes arab tilindegi seslerdi klassifikaciya jasaydı. Arab til biliminde fonetikalıq izertlewlerdiń rawajlanıwına belgili dárejede Qurandı qiráátke salıp oqıwǵa

baylanıslı seslerdi sozımlı hám qısqa aytıwǵa qoyılatuǵın talaplar da óziniń tásirin tiygizgen desek qátelespeymiz.

Sózlerdi sóz shaqaplarına klassifikaciya jasawda Aristotel klassifikaciyasın basshılıqqa aladı hám úsh sóz shaqabı feyil, atawısh hám kómekshi sózler bar ekenligin tán aladı.

Arab tilshileriniń jetiskenlik tárepleriniń biri - semit tilleri ushın xarakterli bolǵan, ishki fleksiya qubılısı tiykarında ózgeriske ushıraytuǵın úsh dawıssız sesten turatuǵın túbir morfema túsinigin anıqlawı bolıp tabıladı.

Áne usı morfologiyalıq kategoriya XVIII-XIX ásirlerdegi evropa lingvistleriniń grammatikalıq táliymatına, anıqıraǵı F. Bopptıń salıstırmalı-tariyxıy til bilimine úlken tásirin tiygizdi.

Arab ilimpazları grammatikanı sintaksis, morfologiya hám fonetikaǵa ajıratıp úyrendi, sonday-aq, sóz jasalıw hám etimologiya máselesine belgili dárejede dıqqat awdardı. Arab tiliniń ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw máqsetinde sintaksis hám morfologiya arab til biliminde tereń izertlenildi, bul jaǵday eski grek til biliminde de, eski hind til biliminde de ushıraspaǵan edi. Sintaksistiń wazıypası-gápti struktural-semantikalıq jaqtan analizlew bolıp tabıldı. Eki atawısh sóz, yamasa atawısh penen feyil ortasındaǵı subyekt-predikat qatnasları úyrenildi. Gápler qospa hám jay gáplerge ajıratıldı. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları klassifikaciya jasaldı hám olardıń atqaratuǵın xızmeti anıqlanıdı. Sóz dizbegindegi sózlerdiń jupkerlesiw, basqarıw, izafetlik baylanısları úyrenildi. Morfologiyada sóz shaqapları hám olardıń forma jasawdaǵı ózgeshelikleri izertlenildi, atawısh sózler, feyiller hám kómekshi sózlerdiń 27 túri kórsetildi.

Arab tilshileri ádebiy til hám dialektlerdegi sózlerdi úyreniwge háreket etti. Gónergen sózler, ózlestirilgen sózler, bir mánili hám kóp mánili sózler, sózdiń tuwra hám awıspalı mánileri úyrenildi. Leksikografiya tarawında ádewir tabıslarǵa erisildi. Xalil ibn Ahmedtiń «Kitab-al-ain» miyneti bul tarawdaǵı eń dáslepki miynetlerdiń biri bolıp sózlikte sózdiń túbiri eki, úsh, tórt, bes sesten ibarat bolıwına baylanıslı, dáslep eki sesten turatuǵın sózler berilgen. Sózlik dúziwdiń bul dástúri úsh ásir dawamında saqlanıp túrdi.

Arab til biliminiń eń joqarı jetiskenlikleriniń biri leksikografiya tarawı bolıp esaplanadı. Arab lingvistleri oǵada bay leksikalıq materiallar jıynadı. Sinonimler sózligi, túsindirme sózlik, siyrek ushırasatuǵın sózler sózligi, ózlestirilgen sózler sózligi, eki tillik sózlikler dúzgen. Máselen, qılısh sóziniń 500 sinonimin, arıslan sóziniń 500 sinonimin, túye sóziniń 1000 sinonimin jıynap arab tiliniń leksikalıq baylıǵın atap kórsetedi. X ásirdiń talantlı filologlarınıń biri Xamza al-Isfaxani «baxıtsızlıq» sóziniń 400 sinonimin tawıp, «baxıtsızlıq» atamasınıń ózi baxıtsızlıq,-dep atap ótken edi.

Ana tiliniń sózligin dúziwde arab tilshileri kóp miynet etti. Al-Firuzabadi degen ilimpaz Kamus (okean) dep atalǵan 60 tomliq sózlik dúzgen.

Bulardan basqa X ásirdeń aqırında Al-Djauhari degen ilimpazdıń 40 000 sózden ibarat «Sıxak» degen, Al-Geravi degen ilimpazdıń 10 tomnan ibarat «Leksikologiyaǵa jetilisiw» dep atalǵan sózlikleri dúzilgen. Bul sózliklerde sózler arab alfaviti tiykarında berilgen.

Islam dúnyasında tildiń payda bolıwı tuwralı diniy-filosofiyalıq baǵdarda pikirler tartısı boldı. Arab filologiyasında tildiń payda bolıwı tuwralı úsh túrli kóz-qarastı kórsetiw múmkin: a) Til alla-taala tárepinen adamǵa inám etilgen; b) Til adamzat jámiyetiniń dáslepki basshıları arasındaǵı kelisim tiykarında payda bolǵan; v) Adamǵa alla-taala tárepinen tildiń tiykarǵı az sandaǵı elementleri jiberilgen, soń adamzat tárepinen til rawajlandırılǵan.

Arab til biliminde tildiń payda bolıwı tuwralı ideyalar diniy kóz qarastan bayan etildi: Til alla taala tárepinen dóretilgen, alla taala Adam ataǵa tildi inám etken, Muhammed payǵambarǵa tildiń baylıqlarınan qalay paydalanıw hám tildi rawajlandırıw jollarınan xabar jetkizgen dep túsindiriledi. Tildiń payda bolıwın diniy kóz-qarasta dálilleytuǵın ilimpazlar toparı arab tiliniń basqa tillerden ayırıqsha til ekenligin, dúnyada birinshi ret arab tiliniń payda bolǵanlıǵın dálillewge umtıladı. Ekinshi topardaǵı ilimpazlar, til danıshpan adamlardıń jámaátlik miynetiniń jemisi, adamlar arasında kelisim tiykarında payda bolǵan dep esaplaydı.

Arab til bilimindegi Basra hám Kufa mektepleriniń wákilleri islam dininiń tiykarǵı jazba esteligi esaplanatuǵın «Quran»nıń tilin, sonıń menen birge kópshilik jaǵdayda sóylew tili normaların úyrendi. Bul áyyemgi dáwirdegi hind, qıtay, grek, rim lingvistikasında ushıraspaytuǵın qubılıs.

Zamaxshariy

Abdulqasım Maxmud Ibn Omar 1075-jılı 19-mart kúni Xorezm oypatında házirgi Turkmenstanniń Tashawız walayatı aymaǵında Zamaxshar awılında tuwılǵan. Usıǵan baylanıslı Az-Zamaxshariy laqabına iye. 1144-jılı 14-aprelde Urgench qalasında qaytıs bolǵan. Ol xat tanıwdı, kitap oqıwdı óziniń ákesinen úyrengen. Ákesi medresede imam katib bolıp islegen. Bunnan soń Xiywada Abu Mudar degen ustazǵa shákirt boladı. Soń Buxara medresesinde ilimin tereńlestirgen. Buxaradan soń Baǵdatqa, onnan Mákke-Mádiynaǵa barıp sol jerde eki jil jasaydı. Ol arab tilleri boyınsha óz zamanınıń sawatlı adamı bolıp jetilisedi. Shayıxlıq dárejege jetisedi. Xorezmge qayıp kelgennen keyin bir ayaǵı aqsaq bolıwına baylanıslı Urgenchtegi medresede xat kóshiriwshi-katiblik xızmet penen shuǵıllanǵan. Óz zamanınıń bilimdan, sawatlı adamlarınan mol bilim hám tájiriybelerdi úyrenip Zamaxshariy óz dáwiriniń talantlı shayırı, ilimpazı hám mádeniy xızmetkeri bolıp jetilisedi. Arab tilindegi kitaplardı tereń úyreniwi

nátiyjesinde arab grammatikası hám leksikası, arab poeziyası hám stilistikası boyınsha ilimiy traktatlar jazǵan.

Zamaxshariy xajı saparına barıp, Mákkede eki jıl jasap kelgennen keyin «Muxaddimat-al-adab» miynetin 1137-jılı jazıp pitkeren. Óziniń bul miynetin 1127-1156-jılları Xorezm mámleketin basqarıp turǵan Abdul Muzaffar Atsız degen patshanıń húrmetine arnap jazǵan. «Muxaddimat-al-adab» («Ádeplilikke kirispe») miyneti leksikografıyalıq sózlik bolıp tabıladı. «Muxaddimat-al-adab» miynetiniń eki kóshirme nusqası saqlanıp qalǵan. Birinshisi, 1305-jılı kóshirilgen nusqası, ekinshisi, 1492-jılı kóshirilgen nusqası. Mazmunı boyınsha bul miynet arabsha, túrkshe, mongolsha sózlik. Zamaxshariydiń bul sózliginiń jetiskenlik tárepleriniń biri sózler alfavit tártibinde berilgen. Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánileri tuwralı túsinik beredi. Awıspalı mánilerdiń payda bolıw sebebin túsendiredi. Sonday-aq, sóz shaqapları tuwralı túsinik berilip tiykarǵı úsh sóz shaqabı bar ekenligin aytadı. 1. Ism-atawısh sózler, 2. feyil, 3. kómekshi sózler hám feyildiń sepleniw úlgilerin kórsetedi. Sonday-aq, bul sózlikte 3500 dey sózler, arab naqıl-maqallarınıń dizimi berilgen. «Muhaddimat al-adab» miynetini birinshi mártebe 1706-jılı Xoja Iskah Ependi tárepinen osmanlı türk tiline awdarma jasalǵan. Sońın ala francúz, nemis tillerine awdarma jasalıp Parij, Leipciq, Vena, Leiden qalalarında járiyalanǵan. Nemis ilimpazı Vatzastayn «Muxaddimat al-adab» miynetiniń Evropadaǵı qol jazba fondlarda saqlanatuǵın jeti nusqasın salıstırmalı úyrenip 1850-jılı Leypcigta eki tom túrinde kritikalıq tekstin baspadan járiyaladı. Zamaxshariy óziniń keyninde 50 den aslam miynetler qaldırǵan. Arab grammatikası boyınsha «Al-Mufassal-fi sańat al-ırab» miynetin avtor Mákke qalasında 1121-jılı jazǵan, mánisi «Fleksiya óneri haqqında tolıq kitap» degendi bildiredi. Bul kitap arab tili grammatikasın úyreniwde áhmiyetli qollanba sıpatında shıǵıs hám batıs mámleketlerinde abırayǵa erisken, qollanıwda bolǵan.

Zamaxshariydiń bul miyneti belgili arab tilshisi Sibaveyxidiń arab tili grammatikası boyınsha jazılǵan «Al-kitab» miynetinen keyin ekinshi orında turadı. Hátte Siriya hákimi Muzafariddin Musa kimde-kim az-Zamaxshariydiń bul miynetin yadtan bilse, oǵan 5000 gúmis teńge pul hám sarpay jabıwǵa wáde bergen. Bir qansha adamlardıń Zamaxshariydiń bul miynetin yadlap sawǵanı alǵanlıǵı dereklerde keltiriledi. Bul mısal Zamaxshariydiń bul miynetiniń sol dáwirlerde de qanshama dárejede joqarı bahalanǵanın kórsetedi. «Al-Mufassal» miynetiniń bir qol jazba nusqası Tashkentte Beruniy atındaǵı Shıǵıs tanıw institutınıń qol jazbalar fondında 5198 shıfır menen saqlanadı. Bul miynet 1873-jılı ilimpaz J.R. Brosh tárepinen nemis tiline awdarma jasalıp 1859-jılı Kristyanada járiyalanǵan.

«Al Mufassal» dıń kóp sanlı kommentariyalarınıń ishindegi eń keń tarqalǵanı siriyalı grammatist Muwaffaq al-Xalabiy (1158-1245) tárepinen jazılǵan

kommentariya bolıp esaplanadı. Bul kommentariya 1882-jılı Leipcig qalasında eki tom túrinde járiyalanğan.

Zamaxshariydiń «Al-mufassal» miyneti qurılısı boyınsha tórt bólimnen ibarat: 1) Ism, 2) feyiller, 3) kómekshi sózler, 4) ism, feyil, kómekshi sózler aralas qollanğan halatlar.

Zamaxshariydiń bunnan basqa da «Al-muhajat bil-masoil an-nahviya av-ahajiy al nahviya» (Grammatika máselelerine tiyisli jumbaqlar), «Al-unmuzaj fin-nahvij» (Grammatikalıq úlgiler haqqında), «Samiym ul-arabiya» (Arab tiliniń negizi), «Al-mujam al arabiy al farsiy» (Arabsha-parsışa toplan), «Al-mufrad va-l-muallaf fin-nahvi» (Grammatikada birlik hám kóplik), «Diyvan ut-tamsiyl» (Assimilyaciya haqqında kitap), «Sharx, abyat kitab Sibaveyx» (Sibaveyxi kitabı báyitleriniń shárhi) miynetleri bar.

Zamaxshariydiń «Grammatikağa tiyisli jumbaqlar» miyneti Mákke hámeldarlariniń biri Ulay ibn Vahhosğa sawğa etilgen. Ulay ibn Vahhos óz dáwiriniń sawatli kisileriniń biri bolğan. Avtordıń «Grammatikalıq úlgiler haqqında» miyneti «Al-Mufassal» miynetiniń qısqartılğan túri. Bul miynet 1900-jılı Stambulda, 1901-jılı Kairda basqa avtorlardıń miynetleri menen birge toplanma járiyalanğan. Zamaxshariydiń «Arab tiliniń negizi» miyneti Baǵdadta Iraq milliy muzeyi qasındaǵı kitapxanada 1002 shifrı menen saqlanadı. «Arabsha-parsışa toplan» dep atalatuǵın miynet Doktor al-Hufiy tárepinen túrk tiline awdarma jasalıp, 1951-jılı Stambul qalasında járiyalanğan. Bul miynettiń Vatzastayn tárepinen tayarlanğan baspası 1843-jılı Leipcigte járiyalanğan. Zamaxshariydiń «Grammatikada birlik hám kóplik» dep atalatuǵın miynetiniń bir qol jazbası Stambuldaǵı Kúprili kitapxanasında 1393 shifrı menen saqlanadı. Bul miynet Iraq ilimpazı Bahiyja bakir al-Husniy tárepinen izertlenip Iraq Ilimler Akademiyası jurnalınıń 1967-jılǵı 15-sanında járiyalanğan. Zamaxshariydiń «Sibaveyxi kitabı báyitleriniń shárhi» miyneti arab ilimpazı Sibaveyxiydiń arab tili grammatikası boyınsha jazılğan kitabın analizlewge baǵışlanğan. Bul miynettiń bir qol jazbası Stambuldaǵı Ahmed as-Salis kitapxanasında saqlanadı. Qol jazba 111 betten ibarat.

Maxmud Qashgariydiń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti

Maxmud Qashgariydiń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti XI ásirde jasaǵan túrkiy qáwimleriniń tilinen maǵlıwmat beriwshi bahalı miynet bolıp tabıladı. Avtordıń tolıq atı-Maxmud Ibn-al-Xusain. «Devanu-luǵat-it-türk» degen ataması biziń tilimizde «Türkiiy tilleriniń sózligi» degen mánini bildiredi.

Bul miynettiń qashan jazılǵanı tuwralı maǵlıwmatlar, miynettiń III tom, 166-betinde ushırasadı: «tórt mártebe kózden ótkerip teksergennen soń hijriy jil esabında 466-jılı (yaǵnıy 1072-jılı) jazıp pitkerildi», -dep jazadı avtor.

«Devanu-luġat-it-türk» tiń qol jazba nusqasınıń tek bir danası saqlanġan. Házir bul qol jazba nusqa Stambuldaġı milliy kitapxananıń Áli Ámiri fondında saqlanbaqta. Bul qol jazbanı 1288-jılı 1-avgustta Mahmud Qashġariydiń ózi jazġan tıp nusqadan aradan eki júz jıl ótkennen keyin siriyalı alım Muxammed ibn Abubakir ibn Abdulfatx as-Savi (al-Damashqiy) degen adam kóshirgen, sol kóshirme nusqa bizge kelip jetken. Kólemi 319 bet qaġazġa jazılġan, qaġazı qıtayda islengen, bekkem hám qalıń qaġaz. Nusqanıń ayırım jerleri óshken. «DLT» miyneti arab grafikasında, arab tilinde jazılġan.

Miynettiń ózinde qay jerde jazılġanı tuwralı maġlıwmatlar ushıraspaydı, biraq 1074-jılı Baġdat xalifası Muktedge sawġaġa berilgeni tuwralı maġlıwmat bar. Soġan qaraġanda Maxmud Qashġariy óziniń 40 jılġa shamalas túrkiy qáwimleri hám qalaların atlı, eshekli, piyadalap gezip materiallardı jıynap bolġannan keyin Baġdat sháhárine kelip sol jerde jıynaġan materiallardı sistemaġa salıp tórt jıl dawamında jazıp pitkeren bolıwı múmkin. Baġdatta jazılġan dep boljaw jasawġa qosımsha tiykar bolatuġın nárese XI ásirde Irakta túrkiy qáwimleri basım kópshilikti quraytuġın edi hám türk seldjúklerden shıġıstan batısqa qaray Irak, Iran, Armeniya, Greciya jerlerin basıp alıp atırġan waqıtı edi.

Toġız ásir dawamında ilim ushın belgisiz bolıp kelgen «DLT» miynetiniń nusqası XX ásirdeń basında tabıldı. Mahmud Qashġariydiń bul miyneti uzaq ásirler dawamında esap-sansız arab ádebiyatlarınıń arasında tabılmay kelgen edi.

Bul miynettiń qalay tabılġanı tuwralı türk ilimpazı Besim Atalaydıń «DLT» tiń türk tiline awdarmasında maġlıwmatlar ushırasadı: Stambul qalası Sahaflar bazarındaġı kitapshı Burxan ápendige Nazif patshanıń xızmetshileriniń biri satılatuġın kitap ákeledi. Burxan ápendi kitaptı satıw ushın bilimlendiriw bólimine alıp baradı. Bilimlendiriw bólimi 30 türk lirasına bul kitaptı qımbat kórip satıp almaydı.

Bunnan soń Burxan ápendi qol jazbanı Ali Ámiri degen bir qansha xat sawatı bar adamġa kórsetedi. Ali Amiri kitaptıń qunlı miynet ekenigin kórip 30 liraġa satıp aladı. Burxan ápendige qosımsha 3 lira komission xızmet haqısın tóleydi. Ali Amiri kitaptı alġannan keyin adamlarġa bul kitaptıń áhmiyeti tuwralı kóp mártebe aytsa da hesh kimge kórsetpeydi. Ziya Gokalp degen baspaxana iyesi kóp mártebe ótinish etse de oġan bermeydi.

General Sadriazam Talat pashanıń iske aralasıwı menen Kilisli Axmed Rifat Bilge degen ilimpaz hám baspaxana iyesi 1915-1917 jılları úsh tomnan ibarat kitap etip bastırıp shıġaradı. I,II tomları 1915-jılı, III toımı 1917-jılı basıldı.

Solay etip, türk dúnyasınıń ájayıp jazba estelikleriniń biri «DLT» miyneti joq bolıw qáwpinen qutqarıldı. Kitaptıń Ali Amiri sıyaqlı sawatlı, Kilisli Rifat sıyaqlı ilimge keń qızıǵıwshı baspaxana iyesine dus keliwi bul miynetti joq bolıp

ketiw qáwpinen qutqardı, bul olardıń tyurkologiyaǵa qosqan úlken úlesi bolıp tabıladı.

Maxmud Qashǵariydiń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti 1915-1917-jılları arab grafikasında Kilisli Rifat tárepinen Stambul qalasında basılıp shıqqannan keyin bul miynet pútkil dúnya tilshi ilimpazları arasında úlken qızıǵıwshılıq oyattı:

Breslav qalasındaǵı universitetiń semit tilleri boyınsha professorı Karl Brokelman ilimpazlar arasında birinshi ret bul miynetti nemis tiline awdarma jasadı hám 1928-jılı Budapesht-Leypcig qalalarında kitap etip bastırıp shıǵardı. Turkiyada bul miynetti türk tiline awdarma jasawǵa birinshilerden bolıp kirirken Kilisli Rifat bolıp tabıladı. Óziniń bildiriwine qaraǵanda birinshi dúnya júzilik urıstıń aqırında yaǵnıy 1918-jılı 22 dápterden ibarat «DLT» miynetiniń túrkshenge awdarmasın bilimlendiriw ministrliğine 120 liraǵa satqan. Ol jerde kitap bolıp bastırılıp shıǵarıлмаǵan, Stambul universitetiniń türk tili hám ádebiyatı fakultetiniń kitapxanasına tapsırılǵan.

1921-jılı Túrkiyada revolyuciya jeńip Mustafa Kemal Atatürktiń basshılıǵında Osmanlı imperiyası saplastırılǵannan eki jil soń bul miynetti türk tiline awdarma jasaw hám kitap etip basıp shıǵarıw zárúrligi tuwadı. Bul jumıs bilimlendiriw ministrliğiniń xızmetkeri Salih Rifat bey hám shayır Mehmed Akif beyge tapsırıladı. Olarǵa Stambul universiteti kitapxanasındaǵı Kilisli Rifatıń 22 dápterden ibarat qol jazbası da alıp beriledi. Biraq negedur bul jumıs jáne iske aspaydı. «DLT» miynetiniń awdarması tayar bolmaydı. Bunnan soń Konyalı ilimpaz Bay Atif tárepinen Turkiya Respublikası til komitetiniń ótinishi menen «DLT» miyneti awdarma jasaldı. Awdarma jasawda jiberilgen qáte-kemshilikleri ushın bul saparı da kitap bolıp bastırılmadı.

1937-jılı bul jumıs Turkiya respublikası til komitetiniń bas xatkeri Ibraxim Nejip tárepinen ilimpaz Besim Atalayǵa tapsırıladı. Ol ózinen burınǵı awdarmalar, ásirese Bay Atiftiń 943 betlik sońǵı awdarmasına sın qatnasın jasay otırıp bul iske kirisedi.

1939-jılı I tom, 1940-jılı II tom, 1941-jılı III tomın Ankarada kitap etip basıp shıǵardı.

«DLT» miynetin awdarma jasaw ózbek tilshileri arasında filologiya ilimleriniń kandidatu Salix Mutallibov tárepinen qolǵa alındı. 1960-jılı I tom, 1961-jılı II tom, 1963-jılı III tom, 1967-jılı IV tomınıń (indeks) ózbek tilindegi awdarması basılıp shıqtı. 1967-jılı Salix Mutallibovǵa Maxmud Qashǵariydiń «Devanu-luǵat-it-türk» miynetin ózbek tiline awdarma jasap, til bilimine qosqan úlesi ushın filologiya ilimleriniń doktorı ilimiy dárejesi berildi.

Bunnan soń uyǵır ilimpazı Sadvakasov M.Qashǵariydiń «Devanu-luǵat-it-türk» miynetin uyǵır tiline awdarıp, eki tom etip bastırıp shıǵardı. Demek usı waqıtqa shekem arabsha jazılǵan bul miynet tórt tilge awdarma jasaldı (nemis,

türk, ózbek, uyğır tillerine). Bul miynetti qaraqalpaq tiline awdarma jasaw qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan áhmiyetli wazıypalardıń biri.

Avtor «Men túrkler, túrkmenler, oǵuzlar, chigiller, yaǵmalar, qırǵızlardıń qalaların, awıl hám jaylawların kóp jıllar gezip shıqtım, sózlerin jıynadım, sózdiń hár túrli qásiyetlerin úyrenip, anıqladım. Men bul islerdi til bilmegenim ushın emes, al bul tillerdegi hár bir kishkene tillik ózgesheliklerdi anıqlaw ushın isledim». (DLT, 1, 44 bet),-dep jazadı. Jáne de, «..Men hár bir qáwimge tiyisli sózlerdiń jasalıw ózgesheliklerin hám qanday qollanıwına qısqasha túsınik beriw ushın ayrıqsha jol tuttım. Bul jumısta mısıl retinde túrklerdiń tilinde qollanıw kelgen qosıqlardan, shadlıq hám matam kúnlerinde aytılatuǵın hikmetli sózlerinen, naqıl-maqallarınan keltirdim. (DLT,1,47 bet)»,-dep kórsetedi

Maxmud Qashǵariy «DLT» miynetinde túrkiy tilleriniń fonetikasına baylanıslı bahalı pikirler bildiredi. Sol dáwirde ses penen háripler arasındadı ayırmashılıqtı birinshi mártebe anıqladı, jazıwda qollanılatuǵın háripler janlı sóylew tilindegi seslerdi tolıq sáwlelendire almaytuǵının kórsetti. Ol bılay jazadı:

«Túrkiy tillerinde qollanılatuǵın tiykarǵı háriplerdiń sanı on segizdur. Álbette, tildegi sesler on segiz emes, kópdur. Bul on segiz hárip jeterli emes. Bulardan basqa túrkiy tildegi seslerdi ańlatıw ushın jáne jetti hárip kerek. Lekin ol háripler joq. Ol jetti ses burınnan bar háriplerdiń ústine arnawlı belgi qoyıp jazıladı. (DLT,1,48 bet)». Mahmud Qashǵariy túrkiy tillerindegi kóplik qosımtası tuwralı bılay jazadı: «Er» sóz kóplikte «eren» túrinde ushırasadı. Lekin bul jaǵday júdá az ushıraydı hám ol qaǵıydaǵa qarama-qarsı, óytkeni, kóplik jalǵawı -lar//-ler túrinde boladı. (1,71-bet).

XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri

1. «**Kitab-i-Medjmu-u-terdjuman-túrki ve adjemi-ve mogoli ve farsı**». (Túrkiy, arab, mongol hám farsı tilleriniń awdarma kitabı). Bul miynettiń tup nusqası Gollandiyada Leyden kitapxanasınıń arxivinde saqlanbaqta. Tup nusqanıń kólemi 76-bet. Miynettiń 62-betinde túrkshe-arabsha sózlik berilgen, ol tórt bólimnen ibarat. Túrkiy hám arab tilleri boyınsha leksikografıyalıq hám grammatikalıq maǵlıwmatlar berilgen. Miynettiń avtorı belgisiz. Bul miynetti gollandiyalı ilimpaz arabist, iranist hám tyurkolog Martin Teodor Xoustma 1894-jılı Leyden qalasında baspaǵa tayarladı hám nemis tilinde járiyaladı. G.Xoustma birinshi ret bul sózliktiń tilin izertledi, latin grafıkası tiykarında transkripciya jasadı, nemis tiline awdardı. G.Xoustmanıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda, sózlik 1245-jılı 28-yanvar kúni (27 shaban 643-jıl) jazıp pitkerilgen. Egipette yamasa Siriyada jazılǵan dep boljaw jasaydı. Qol jazba nusqanı kóshirip jazǵan Xalil ibn Muxammed ibn Yusup Konevi yaǵnıy Túrkiyanıń Koniya qalasınan shıqqan katib.

Belgili tyurkolog A.Nadjip «bul túrkshe-arabsha sózlik Egipette mámleket basına mamlyukler kelmesten aldın dúzilgen», - degen pikirdi bildiredi. Ilimpazlar sózliktiń quramında 1260 mánili sóz qollanılğanın, onnan 70 procenti qıpshaq tillerinde ónimli jumsalatuǵın sózler ekenligin anıqlaydı.

Bul miynetti ekinshi ret baspaǵa tayarlaǵan qazaq ilimpazı A.Kurıshjanov boldı. Ol túrkshe-arabsha bul sózliktiń tilin orta ásirlerdegi hám házirgi túrkiy tilleri menen salıstırmalı baǵdarda izertledi hám «Túrkshe-arabsha sózliktiń leksikası boyınsha izertlewler» degen atamada 1970-jılı Alma-Ata qalasında miynetti baspadan shıǵardı. Bunnan keyin ózbek ilimpazı A.Yunusov bul sózlikti tolıq awdarma jasaǵan halında, onıń leksikası hám morfologiyasın izertlep kandidatlıq dissertaciya jaqladı.

2. **Jamal-ad-din-at-Túrkiydiń «Kitab-bulgat-ál-mushtaq-fi-luǵat-at-türk-wál-qıfshaq»** (Túrkiy hám qıpshaq tillerin úyreniwge mútáj adamlar ushın qollanba kitap) sózligi qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bahalı maǵlıwmatlar beretuǵın áhmiyetli miynetlerdiń biri. Bul miynettiń házirshe ilim ushın belgili bolǵan bir nusqası bar. Bul nusqa Franciyada Parij qalasındaǵı milliy kitapxanada saqlanbaqta. Kólemi jaǵınan 166 bet, eki bólimnen ibarat. Bul miynet XIV ásirdiń birinshi yarımında jazılǵan dep shamalanadı, anıq jazılǵan jılı belgisiz. Polshalı prof. A.Zayonchkovskiydiń kórsetiwinshe, sózlik XIV ásirdiń ortalarında Siriyada jazılǵan.

Miynet túrkiy hám qıpshaq tilleriniń materialları tiykarında jazılǵan. Qol jazbanıń sózlik quramında 770 mánili sóz qollanǵan. Sonıń menen birge türk hám qıpshaq tilleriniń grammatikalıq qurılısı jóninde kóplegen maǵlıwmatlar bar. Qol jazbanıń birinshi bóliminde atlıq sózler berilgen bolıp, kólemi 28 bet. 1958-jılı Varshavada basıp shıǵarıldı. Birinshi bólimniń dáslepki qol jazbası 1939-jılı Varshavaǵa nemislerdiń topılısı waqtında órt sebebinen janıp ketken edi. Miynettiń ekinshi feyil sózlerdi izertleytuǵın kólemi 138 betten ibarat bolǵan bólimi Varshava qalasında 1954-jılı basıp shıǵarıldı.

Ózbek til biliminde Sh.Fayzullaeva 1969-jılı Jamalatdin-at-Túrkiydiń bul «Kitab bulǵat-ál-mushtaq-fi-luǵat-at-türk wál-qıfjaq» miynetiniń fonetika, leksika, morfologiyasın izertlew menen birge eki bólimdi birlestirip tolıq awdarma jasadı, bul temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

Prof. Á. Nadjip sózlikte qıpshaq tillerine qaraǵanda oǵuz-türkmen sózleri kóplep ushırasadı, - degen pikirdi aytadı.

3. XIII-XV ásirlerde oǵuz-qıpshaq tilleri boyınsha dóretilgen miynetlerdiń ishinde XIV ásirdiń eń kórnekleli filologlarınıń biri, **Ásiyruddin Abu-Hayyan Ál-Andalusidiń «Kitab ál-idrak-li-lisan-ál-átrak»** miyneti (Túrkiy tillerin úyreniw kitabı) belgili orındı iyeleydi. Bul miynette mamlyuk mámleketindegi aralas oǵuz-qıpshaq túrkleriniń tili, onıń fonetikası, leksikası, morfologiya hám sintaksisi

boyınsha oğada bay materiallar berilgen. Prof. Á.Nadjip óziniń «XIV ásirdegi Egipet mamlyukleriniń qıpshaq-oğuz ádebiy tili» dep atalğan doktorlıq dissertaciyasında Abu-Hayyanniń qálemine tiyisli bul miynetten basqa eliwge shamalas dóretpeleri bar ekenin kórsetedi. Abu-Hayyanniń bul «Kitab-al-idrak li-lisak al-atrak» miyneti 1312-jılı (hijriy jıl esabı boyınsha 712-jıl 20-ramazan) Kair qalasında Malik Salix medresesinde jazıp pitkerilgen. Miynettiń tiykarǵı nusqası saqlanbaǵan, eki qol jazba kóshirmesi saqlanıp bizge kelip jetti. Onıń bir nusqası Stambul qalasında Bayazit meshiti qaptalındaǵı Valeddin Efendi kitapxanasında saqlanadı.

Ekinshi kóshirme nusqası Stambul universitetiniń Xalis Efendi atındaǵı qol jazba fondında saqlanadı. Abu-Hayyanniń bul miyneti birinshi ret 1891-jılı türk filologi Mustafa bey tárepinen Stambulda basıp shıǵarıladı. Ekinshi ilimiy baspası türk ilimpazı Axmed Jafaroglı tárepinen tayarlanıp, 1931-jılı Stambulda basıp shıǵarıladı.

Ózbek ilimpazı N.A.Rasulova tárepinen 1969-jılı «Abu-Hayyanniń «Kitab al-idrak li-lisan al-atrak» miynetiniń tilin izertlew» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqlandı. Bul miynette Abu Hayyan miynetiniń morfologiyası, leksikası izertlengen hám glossarii (sózligi) berilgen.

Qazaq ilimpazı M.N.Majenova «Abu Hayyan-qıpshaq tilin izertlewshi» degen temada 1969-jılı Alma-Atada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

Abu-Hayyanniń bul miynetinde 3500 den aslam túrkiy sózler berilgen. Bunda qıpshaq, oğuz, türk, tatar, bulgar, uyǵır tilleriniń materialları salıstırmalı baǵdarda bayanlangan. Abu-Hayyanniń bul miynetinde qollanılǵan sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bizge bahalı maǵlıwmat beredi.

4. XIII-XV ásirlerdegi oğuz-qıpshaq tiliniń kelesi eń iri miynetleriniń biri «**Kitab at-tuhfat-uz-zakiyya fil-luǵat-it-turkiya**» (Túrkiy tilleri boyınsha minsiz taza sıyılıq) esteligi bolıp bul miynettiń avtorı ilim ushın ele belgisiz. Bul miynet XIII-XV ásirde payda bolǵan miynetlerdiń arasında tillik faktlerdiń jıyınalılıǵı, bay maǵlıwmatı, jazılıw sapası jaǵınan tyurkologiyada ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul miynettiń ilimiy qunlılıǵı sonnan ibarat, túrkiy tilleri boyınsha jazılǵan basqa miynetlerdegedey bir neshe bólimlerge bólingen.

Birinshi bólimde, qısqasha kirisiw berilgen, onda qıpshaq tiliniń seslik qurılısı, grafikalıq jazıwı tuwralı maǵlıwmat beriledi.

Ekinshi tiykarǵı bólimde qıpshaq tiliniń sózligi berilgen, sózlik arab háripleriniń jaylasıw tártibi menen berilgen, dáslep arab sózleri, keyin onıń túrkiy tilindegi ekvivalenti berilgen.

Úshinshi bólimde, qıpshaq tiliniń grammatikalıq qaǵıydaları berilgen. Sózlik bólimi 29 bapqa, grammatikalıq bólimi 64 bapqa bólingen.

Fuadbey Kuprilizade, I.A.Zayonchkovskiyni miynetlerinde «At-tuhfa» nıń qol jazba nusqaları hám tillik ózgeshelikleri tuwralı pikirler ushırasadı.

Bul miynetniń payda bolǵan dáwiri hám jazılǵan ornı tuwralı hár qıylı pikirlerdi ushıratıwǵa boladı. Ayırım ilimpazlar bul miynet XIV ásirde Egipette jazılǵan dep boljasa, ayırım ilimpazlar miynetniń tilinde ushırasatuǵın Siriya arablarınıń dialektlik sózlerine tiykarlana otırıp miynetniń avtorı Siriyada tuwılıp ósken, soń Egipette jasaǵan. Egipette jasap turǵan waqtında bul miynetni jazǵan dep boljaw jasaydı.

Bul miynetniń qol jazbası házirgi dáwirde Stambul qalasındaǵı Bayazit meshiti qaptalındaǵı Valeddin Áfendi kitapxanasında №3092 shifri menen saqlanadı. Kólemi 180 bet, 3600 den aslam sózler qollanılǵan.

M.G.Ziyaevanıń kórsetiwi boyınsha, 1729 atlıq, 1185 feyil, 313 kelbetlik, 92 sanlıq, 53 almasıq, 42 ráwish, 33 dáneker, 28 tirkewish, 10 janapay, 6 tańlaq sóz qollanǵan.

Qol jazba nasx usılında jazılǵan, arab sózleri qara, túrkiy sózleri qızıl sıya menen jazılǵan. Kólemi 26 X 17,5 sm qaǵazǵa jazılǵan. Hár bir bette 13 qatar jazıw, hár bir qatarda ortasha 7 sóz jazılǵan. 1902-jılı túrk ilimpazı Nájb Ásim Bayazid kitapxanasınan bul esteliktin fotokopiyasın alıp Shemsettin Sami degen ilimpazǵa awdarma jasaw ushın bergen. Shemsettin Sami 212 betlik awdarma jasaydı, biraq basılıp shıqpaydı. Soń «Kitab at-tuxfat» miyneti úsh mártebe baspadan basıp shıǵarıladı.

Birinshi ret prof. T. Xalashi Kun tárepinen bul miynetniń qol jazbası baspaǵa tayarlanıp 1942-jılı Vengriyada Budapesht qalasında basıp shıǵarıladı.

Ekinshi ret, talantlı túrk ilimpazı Besim Atalay tárepinen 1945-jılı túrk tiline awdarma jasalıp, sózligi dúzilip Stambul qalasında basılıp shıǵarıladı.

Úshinshi ret ózbek ilimpazı prof. S.Mutallibov tárepinen ózbek tiline awdarma jasalıp, 1968-jılı Tashkentte basıp shıǵarıladı.

Bul miynetniń tillik ózgeshelikleri tuwralı ózbek ilimpazı M.G.Ziyaeva 1972-jılı «XIV ásir esteligi «Kitab-at-tuhfat-uz-zakiya fil-luǵat-it-turkiya boyınsha izertlewler» degen temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı. Uyǵır ilimpazı T.A.Arınov «XV ásir esteligi «Kitab-at-tuhfa-az-zakiya-fil-luǵat-at-turkiya» tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri (Alma-Ata, 1983) degen temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

5. «**Al-kavanin al-kulliya li-dabt al-luǵat at-túrkiya**» (Türk tilin úyreniwshiler ushın qollanba kitap) miyneti. Bul miynetniń avtorı belgisiz. Ilimpazlardıń dálillewinshe, XV ásirniń basında Egipette jazılǵan dep esaplanadı.

Tili jaǵınan qıpshaq-türkmen tilleri materiallarınıń aralas ekenligin kóriw múmkin. Nusqanıń qol jazbası eki bólimnen ibarat:

Birinshi bólim, túrkiy tiliniń grammatikalıq ózgesheligin anıqlawǵa arnalsa, ekinshi bólimde, sózlik berilgen bolıp 500 den aslam sóz ushırasadı.

Bul miynet birinshi mártebe 1928-jılı túrk ilimpazı Kilisli Rifat tárepinen túrk tiline awdarma jasalıp prof. Fuadbey Kuprilizadeniń kiris sózi menen Stambulda basılıp shıqtı. Ekinshi baspası prof. S.Telegdi tárepinen tayarlanıp 1937-jılı Budapesht qalasında basılıp shıqtı. Qurılısı jaǵınan kirisiw bólimi, fonetikalıq hám morfologiyalıq ózgesheligin izertlewge arnalǵan tiykarǵı bólimmen hám sózlikten ibarat.

6.Ibn-Muxannaniń «Kitabu-xulliyat ul-insan va xulbat ul-lisan» sózligi. Orta ásirlerde dúzilgen sózliklerdiń ishinde ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul sózliktiń 6 qol jazba nusqası saqlanǵan. Sonıń ishinde úsh qol jazba nusqa Oksfordta, bir nusqa Parijde, bir nusqa Berlinde, altınshı nusqa Stambulda saqlanadı. Altınshı qol jazba nusqa keyinirek tabılǵan. Dáslep bes nusqanı akad.P.M.Melioranskiy óziniń 1900-jılı Sankt-Peterburgta járiyalanǵan «Arab-filolog túrk tili haqqında» dep atalatuǵın miynetinde izertledi. P.M.Melioranskiydiń kórsetiwinshe sózlik XIII ásirdeń aqırı XIV ásirdeń baslarında jazılǵan. Qol jazbalardıń ishinde sapası, tolıqlıǵı jaǵınan Stambul nusqası Evropadan tabılǵan nusqalardan ajıralıp turadı. Ol házirgi waqıtta Stambul mámleketlik muzeyi kitapxanasında saqlanadı. Bul nusqa 1921-jılı Stambul qalasında Kilisli Rifattiń baspaǵa tayarlawında «Kitabu xulliyat ul-Insan va xulbat ul-lisan» degen atamada járiyalandı.

Prof.S.E.Malov óziniń 1928-jılı Leningradta járiyalanǵan «Ibn-Muxanna túrk tili haqqında» degen maqalasında P.M.Melioranskiy tárepinen járiyalanǵan Ibn-Muxanna sózligine Stambul nusqasına tiykarlana otırıp dúzetiwler kirgizedi⁷.

1934-jılı túrk ilimpazı Abdulla Battal Ibn Muxanna sózliginiń nusqaların tekstologiyalıq jaqtan izertlep latin grafikasında, túrk tiline awdarma jasap Stambulda járiyaladı⁸. P.M.Melioranskiy Ibn-Muxanna sózligi Iran yamasa Azerbayjanda mongollar ústemlik etip turǵan dáwirde jazılǵan, onıń tilindegi eski azerbayjan tiliniń belgileri bunı dálilleydi dep kórsetedi. S.E.Malov joqarıda atı atalǵan miynetinde Ibn-Muxanna sózliginde Shıǵıs Túrktan, qashǵar, uyǵır tilleriniń belgileri sáwleleniw tapqan degen pikirdi bildiredi. Prof.A.Nadjip óziniń 1965-jılı Moskvada «XIV ásirdegi Egipet mamlyukleriniń qıpshaq-oǵuz ádebiy tili» dep atalatuǵın doktorlıq dissertaciyasında bul sózlikti XIV ásirdegi aralas qıpshaq-oǵuz ádebiy tilinde jazılǵan esteliklerdiń biri ekenligin dálilleydi. Avtordıń anıqlawınsha Ibn-Muxanna sózligindegi shıǵıs túrkstan, uyǵır tillerine xarakterli sózler kitabıy tilden jazba nusqalardan alıp qollanılǵan. Ibn-Muxannaniń óziniń kórsetiwinshe bul sózlikti dúziwde ózine shekem dóretilgen tórt miynetten paydalanǵanın bildiredi. Uyǵır ádebiy dástúriń tásiri sóz jasalıwda da bayqaladı.

⁷ Малов С.Е. Ибн-Муханна о турецком языке. ЭКВ, III,- Л., 1928, С. 221-248

⁸ Aptulla Battal. Ibnu-Muhenna Lugati.- Istanbul., 1934.

Máselen, qıpsdaq tillerinde kelbetlik jasawshı -lı//-li, oğuz tillerindegi -lu//-lú qosımtaları menen birge uyğır jazba esteliklerine tán -lıg//-lig affikslerinde jumsalğan. Sonday-aq, auslaut poziciyada -ğ//-g sesleriniń saqlanıw yamasa túsip qalıwı ushırasadı: achıg (ashshı), ağıg (awırıw), aq kózlu, altunlıg, atlı-atlıg, bağıg-baylawlı, biliglig chıra hám chırağ. Qıpsdaq tillerinde sońgı -ğ//g sesleriniń túsip qalıwı xarakterli ushırasadı.

Anlaut poziciyada -d//-t sesleriniń sáykesligin kóriw múmkin: davar (zat), tawarlıg, dağúq-tağúq, demir-temir, dil-til, dish-tish, deva-teva, dolu-tolmaq, delu olmaq - telbe (esinen ayırılıw). Anlaut poziciyada «d» sesiniń jumsalıwı oğuz tilleri, «t» sesiniń jumsalıwı qıpsdaq tillerine tán belgi.

Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-l luğatayn» miyneti

«Muhokamatu-l-luğatayn» miynetiniń tórt qol jazba nusqası saqlanğan:

1. Nusqalardan birins hisi Stambuldağı Topqapı sarayı muzeyi Ravan kitapxanasında 808 shıfır menen saqlanatuğın Nawayı shıgarmaları toplamınıń 774-781-betlerinen orın alğan. Bul qol jazba 1697-jılı kóshirilgen.

2. Bul miynettiń jáne bir nusqası Stambuldağı Sulaymaniya kitapxanasınıń Fatih bóliminde 4056 shıfır menen saqlanatuğın Nawayı shıgarmaları toplamınan orın alğan.

3. Parij nusqası. Bul nusqa Parij milliy kitapxanasında saqlanatuğın (Suppe.Turc.316-317 sanlı qol jazba) Nawayı shıgarmaları toplamınan orın alğan. Qol jazba 1526-1527-jılları kóshirilgen.

4. Bul miynettiń jáne bir nusqası Budapeshtte saqlanadı. «Muhokamatu-l-luğatayn» birinshi mártebe 1841-jılı Parijde M.Katremer tárepinen járiyalanadı. 1882-jılı Baqsha sarayda I.Gaspiralı tárepinen, 1895-jılı Stambulda Ahmed Javdet ulı tárepinen baspağa tayarlanıp járiyalandı. 1917-jılı Qoqandta tasbaspa usılında basılıp shıqtı. Bunnan soń ózbek alımı Parso Shamsiev bul miynetti 1940, 1948, 1967-jılları Tashkentte úsh mártebe járiyaladı. 1940-jılı latin álipbesinde járiyalanğan. Bul baspağa miynettiń Parij nusqası tiykar etip alınğan. 1948, 1967-jıllarda kirill jazıwında járiyalandı. Bul miynet Ashxabad, Urumchi qalalarında da járiyalanğan. 1996-jılı bul miynet Ankarada Túrki tili qurımı tárepinen járiyalandı. 2000-jılı Tashkentte jáne bir mártebe járiyalandı.

Bul miynette túrkiy til menen parsı tili bir-birine salıstırmalı bağdarda sóz etiledi.

Nawayı túrkiy ulıstı túrkler, túrk eli, túrk ulısı, túrkiy tildi bolsa túrk tili, túrk lafzi, túrk alfazı, túrkshe, túrkiy alfaz dep ataydı. Parsı ulısın sart ulısı, sart eli, parsıy tildi bolsa farsıy, farsı tili, farsıy alfaz yamasa sart tili, sart lafzi dep ataydı. Alisher Nawayı óziniń miynetinde bul eki tildi bir-birine tek salıstırıw menen sheklenbeydi. Onda túrkiy hám parsı tilleriniń ózine tán ózgeshelikleri ilimiy

tiykarda bayan etilgen. Nawayınıń bul dóretpeni jazıwdaǵı tiykarǵı máqseti túrkiy tildiń kórkem shıǵarma dóretiwde múmkinshilikleriniń oǵada sheksiz ekenligin, onıń sózlik baylıǵın kórsetiw hám usı tiykarda jas qálemkeshlerdiń itibarın tiykarınan túrkiy tilge qaratıw bolıp tabıladı. Nawayınıń aytpaqshı bolǵanı, ayırım túrkiy tilli shayırlar óz ana tilinde emes, al parsı tilinde qosıq jazıwdı maqul kórgenligi sebepli túrkiy tildiń bay hám sheksiz imkániyatların bilmegenin, onnan paydalana almawın kórsetiw edi.

Alisher Nawayınıń bul miyneti til bilimindegi úlken jańalıq bolıp, onda dúnya til biliminde dáslepki ret tuwısqan bolmaǵan tiller bir-birine salıstırmalı baǵdarda úyrenilgen. Nawayınıń bul miyneti dóretilmesten burın jazılǵan ayırım sózlikler, grammatikalıq miynetlerde tildegi belgili qubılıstı túsindiriw ushın eki tildi salıstırıw tájiriybesi bar edi. Biraq tipologiyalıq jaqtan basqa-basqa tillik seymalarǵa kiretuǵın tiller salıstırılıp úyrenilmegen edi. Nawayı óz miyneti arqalı til bilimindegi usı boslıqtı toltırdı. Túrkiy hám parsı tilin óz-ara salıstırıp leksika-semantikalıq, fonetikalıq, morfologiyalıq kóz qarastan bayanlaydı. Ol eki tildi salıstıp, til birlikleriniń stillik qollanıwı, sózdiń teksttegi ornı, tıńlawshıǵa tásiri máselelerine de toqtaladı.

Ol óziniń bul miynetinde tillerdiń payda bolıwı tuwralı pikirlerin bayanlap, insandı til arqalı bárshe tirishilik dúnyasınıń gúltajı etip jarattı,-dep jazadı. Nawayınıń kórsetiwinshe, sóz gáwhar, onıń dáryası kewil. Kewil sonday bir orın bolıp, onda mayda hám úlken mániler toplanǵan. Sóz dúri kewilden sózge sheshen adam tilinde tısqarıǵa shıǵadı, onıń bahası óziniń dárejesine qaray abıroyǵa erisedi. Nawayı insan tilin haywan hám quslardıń seslerinen ózgeshelenetuǵın parqın kórsetip «Insan máni hám tildiń iyesi. Máni sózler arqalı sáwlelenedi, sózlerden máni ańlanadı»-dep jazadı. Dúnya tilleri ishinde arab tili óziniń názikiligi, kórkemlik tásirliligi menen ajıralıp turatuǵının kórsetip ótedi. Bunnan soń úsh til bar. Túrkiy, parsı hám hind tilleri Nuw payǵambardıń úsh ulı- Efas, Som hám Homǵa barıp tireledi. Topan suwınan aman qalǵan Nuw payǵambar Efas degen balasın-Abu türk dep atadı-onı Qıtayǵa jiberdi, Som degen balasın Abu-Furs dedi-onı Iran-Turanǵa hákim qıldı, Xom degen balasın Abu-Hind dep atadı, onı Hindistanǵa jiberdi. Túrkiy, parsı hám hind tilleri sol úshewiniń áwladları ortasında tarqaldı-dep jazadı.

Nawayı eki tildi salıstırmalı úyreniwde tiykarǵı dıqqattı, fonologiyalıq yarusta parsı tilinde ushıraspaytuǵın túrkiy tildiń ózine tán seslerine, semantikalıq yarusta názik mánili háreket halatların ańlatatuǵın feyiller, olardıń mazmunǵa tásiri, sinonim, omonimlerdiń kórkem ádebiyattaǵı stilistikalıq xızmeti, sózlerdiń kóp mániligi, sonday-aq, túrkiy atamaların júdá baylıǵı sıyaqlı lingvistikalıq belgilerine awdaradı.

Nawayı türkiy tildiń seslik ózgeshelikleri tuwralı bılay jazadı: Til sesin «ún» dep ataydı. Seske baylanıslı jıńishke ún (inčka ün), kúshli ún (biyik ün) sózlerin qollanadı. Onıń shıǵarmaları tilinde singarmonizm nızamı turaqlı saqlanǵan: aldamaq, qıstamaq, yalınmaq, indämäk, örtänmäk. Nawayı tilinde til artı, juwan (a) sesi menen birge til ortası jıńishke (á) dawıslısı basqa-basqa fonemalar sıpatında jumsalǵan.

Türkiy tilleriniń tariyxıy fonetikasına baylanıslı bildirgen pikirleri bahalı. Ol a, á, e o, ó, ı, i, u, ú sesleriniń hár túrli artikulyaciyası nátiyjesinde sózdiń mánilik ózgeriske ushıraytuǵının atap ótedi. «Ot» hám «ót» sózlerinde bir sestıń ózgeriwi menen sózdiń mánisiniń ózgeretuǵının atap ótedi: «ot»-jandıruwshı nárese, ót-ótiw mánisin ańlatadı,-dep jazadı. Jáne de «tor» dep oqılsa «awshılar torı», «tur» dep oqılsa «qus qonaqlaytuǵın aǵash», «tór» delinse «úydiń tóri», «túr» dep oqılsa «esikti túrmek» degen máni ańlatılatuǵının kórsetedi.

Nawayı türkiy tildiń sóz baylıǵı, türkiy tildiń stilistikalıq qolaylılıǵın kórsetiw máqsetinde parsı tilinde sınarı joq júz feyil sózdi misalǵa keltiredi. Topqapı hám Parij nusqalarında toqsan toǵız, al Sulaymaniya hám Budapesht nusqalarında júz feyil sóz berilgen: CHIMDILAMAK. Sonday-aq avtor sinonimlerdiń stillik ózgesheliklerine dıqqat awdaradı: «sıqtamaq», «yıǵlamsınmaq», «ıńramaq», «yıǵlamaq», «ókirmek», «ıshqırmaq» sózleriniń konteksttegi mánilerin kórsetedi. Sózlerdiń kóp mániligin kórsetedi: türkler «kók» sózin bir neshe mánide qollanadı. Birishiden, «kók» dep «aspan»dı ataydı jáne «kók»-tigiwde qollanadı, kóklep tigiw, kók-boyaw, jáne kók-kók shóp h.t.b.

Parsı tiline salıstırǵanda türkiy tilde sózlerdiń bay ekenligin kórsetip, parsılar kóplegen türkiy sózlerin qollanadı dep jazadı: Máselen, azıq-awqatlıq zatlardan «qaymaq», «qatlama», «bulamaq-bılamıq», «qurut», «qımız», «súzma» sózlerin parsılar türkshe aytadı.

Nawayı türkiy tilge tán ózgesheliklerdi ańlatatuǵın ayırım morfologiyalıq qubılıslar tuwralı sóz etedi. Bunda bir sóz eki adamnıń birlisip islegen is-háreketin ańlatadı: arz qilishmaq, qarshilashmaq, sher aytishmaq. Parsısha jazıwshılar bul paydadan mahrumdur,-dep jazadı. Sonday-aq, avtor bazı sózlerdiń sońına hámel yamasa kásipti bildiriw ushın -chı//chi qosımtası qosıladı. Bul da parsıy tilde joq, bálki olar hám türkshe aytadı,-dep jazadı: suwchı, nayzachı, quschı, qoruqchı, tamǵachı, kemachi, qoychı, qazchı, turnachı, kiyikchi. «Qarawıl, yasawıl, bákawıl, shıǵawıl» sózlerinde jumsalǵan «wıl» qosımtası da parsı tilinde joq. «Qıshlaq, yaylaq, awlaq, quslaq» usaǵan sózlerde jumsalatuǵın «laq» affiksinde parsılar türkiy tili menen aytadı,-dep jazadı.

Alisher Nawayı «türkiy tilde usınday náziklikler kóp, búgingi künge shekem hesh kim bular jóninde pikir júritpegenligi sebepli jasırın halda qalıp kelgen. Türktiń ónersiz, biyshara, xosh peyil jigitleri ańsatlıqtı gózlep, parsı tilinde qosıq

jazıw menen shuǵıllanıw kelgen. Haqıyqatında bolsa bul tilde sonshama keńlik hám maydanında jazıqlıq tabılǵanlıǵınan eger kisi jaqsı oylansa hám pikir júritse, bul tilde tez ayta alıw, gózzal nárseler jazıw, qosıqlar jaratıw hám shıraylı hikayalar dóretiw ańsatıraq boladı. Túrkiy tildiń tolıqlıǵı usınshama dáliller menen tastıyıqlanǵannan keyin bul xalıq arasınan shıqqan talantlı adamlar qábiylet hám talantların óz tilleri turǵanda, basqa til menen júzege shıǵarmaqlıqları hám iske salmawları kerek. Eger hár eki tilde aytıwǵa qábiyletleri bolsa óz tillerinde kóbirek hám basqa tilde (parsı) azıraq aytsa bolar edi. Eger arttırıp jibermekshi bolsa hár eki tilde teń aytsalar edi»-dep jazadı.

Nawayı óz shıǵarmasınıń sońında «türk xalqınıń sóz ustaları aldında ullı wazıypanı orınladım. Bunıń menen olar parsıǵóy shayırlardıń túrkiy tilde dóretilgen shıǵarmalar tuwralı bildirgen eskertiw hám kemsitiwlerinen qutıldı», -dep jazadı. Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, sheriya múlkiniń sultanı Alisher Nawayınıń «Muhakamatu-l-luǵatayn» shıǵarması túrkiy til biliminiń tariyxında ayrıqsha ornı bar miynetlerdiń biri. Ol túrkiy tildi parsı tili menen salıstırıp, onıń parsı tilinen tómen emesligin, kerisinshe bay til ekenligin kórsetti hám kórkem sóz sheberlerin túrkiy tilde shıǵarma dóretiwge ruwxlandırdı.

Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası

Evropada orta ásirlerde ilimniń barlıq tarawları, sonıń ishinde til biliminde de aytarlıqtay alǵa ilgerilewshilik bolmadı. Bul dáwirde ámeliy máqsetlerde latin tilin úyreniw boyınsha jumıslar júrgizildi. Rim grammatistleri Eliya Donata hám Priscianniń latin tili boyınsha qollanbası qollanıwda boldı.

Donataniń grammatikası («Ars grammatica») latin tili boyınsha jazılǵan qısqasha oqıw qollanba. Sonlıqtan da IV ásirden baslap mekteplerde latin tilin úyreniwde miń jıldan aslam waqıt aralıǵında keńnen qollanılǵan. Onıń tolıq («Ars maior») hám qısqartılǵan («Ars minor») variantları bar. «Ars minor» da kirisiw bólim, sóz shaqapları tuwralı qısqasha maǵlıwmatlar berilgen. «Ars maior» da fonetika, jazıw, qosıq qurılısı, sóz shaqapları tuwralı táliymat, stilistika boyınsha materiallar keń túrde berilgen. Áyyemgi grek-rim grammatikalıq tradiciyalarınıń ishinen belgilew hám belgisizlik almasıqlarınıń feyiller menen dizbeklesip qollanıwı máselesin tereńirek izertlewi menen bahalı.

Priscianniń grammatikası («Institutionum grammaticarum») on segiz kitaptan ibarat kólemlı miynet. Dáslepki on altı kitabında til sesleri hám forma jasawshı qosımtalar tuwralı táliymatı bayanlanǵan. Ol «Priscianus Maior» dep ataladı. On jeti hám on segizinshi kitaplar «Priscianus Minor» dep atalıp onda sintaksis, sóz dizbekleri úyrenilgen. Priscian latin tilin bayanlawda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wákili Apolloni Diskoldıń grammatikalıq táliymatına tiykarlanadı.

Oyanıw dáwirinde tilge baylanıslı tiykarǵı úsh másele kún tártibinde turdı: a) milliy tillerdiń qáliplesiwi hám rawajlanıwı; b) xalıq aralıq masshtabta hár qıylı tillerdi úyreniw hám iyelew; v) antik dáwirlerdegi lingvistikalıq miyraslardı qayta tiklew;

Evropada dáslepki universitetlerdiń (Parij, Sorbonna, Bolonya, Praga, Vena, Geydelberg, Kembridj) payda bolıwı menen Priscianniń grammatikasın joqarı basqıshaǵı oqıw máqsetlerine beyimlestiriwge umtılıw payda boldı. Usınday jumıslardıń biri - Aleksandr Villadeyskiydiń 1199-jılı qosıq túrinde jazılǵan latın grammatikası dóretpesi.

Grammatikanı logika-filosofiyalıq kóz-qarastan úyreniw Petr Abelyar (1079-1142) hám Raymond Lulliyaniń (1235-1315) koncepciyalarında kózge taslanadı. Ásirese Raymond Lulliya latın tiliniń tiykarında universal filosofiyalıq tildi qáliplestiriw ideyasın usınadı. Onıń pikirinshe, tildiń elementleri hám qollanıw kombinaciyası logikalıq modellestiriw mexanizmin sáykes túrde ózinde sáwlelendiriwi tiyis.

Bul dáwirlerde til máselelerin úyreniwge úlken dıqqat awdarǵan filosoflardıń ayırımları original ideyalardı usındı. Máselen, 1225-1274 jılları jasaǵan logik-filosof hám teolog Foma Akvinskiy «adamnıń sóylew tilindegi sesler sırtqı dúnyadaǵı zatlardı ańlatadı»-degen pikirdi bildiredi.

XIII-XIV ásirlerde Priscianniń grammatikasın ele de jetilistiriw máqsetinde ayırım miynetler payda bola basladı. Solardıń biri Petr Geliyskiydiń «Ulıwma grammatika» (Summa grammaticae) miyneti bolıp onda orta ásirlerde Evropa xalıqlarınıń xalıq aralıq tili dárejesine kóterilgen latın tilin dáwir talaplarına sáykes jetilistiriw názerde tutılǵan. Sonday-aq, Petr Geliyskiy ózine shekemgi ilimpazlar kibi grammatikaǵa - durıs jazıw hám durıs sóylew óneri sıpatında ǵana emes, al ilim sıpatında qatnas jasaydı.

Orta ásirlerde latın tili menen birge grek hám eski evrey tillerin úyreniwge umtılıw kózge taslanadı. Rodjer Bekonniń (1214-1294) grek hám eski evrey tiliniń grammatikası boyınsha miyneti keń tanımalıqqa iye boldı. Orta ásirlerde tildi logikalıq baǵdarda izertlew Petr Ispanskiydiń (1220-1277) «Ulıwma logika» (Summulae Logicales) miynetinde bayanlandı. Ol grammatika, ritorika hám logikanı sóylew procesine baylanıslı ilimlerde kirkizedi. Onıń pikirinshe, logika universal qubılıslardı úyrenedi, al grammatika tillerdiń biri-birinen ayırmashılıǵın izertleydi.

Italiyalı Dante Aligeri (1265-1321) feodallıq orta ásirniń tamamlanıwı, burjuaziyalıq dúzim qáliplesken jańa dáwirniń ilimpazı bolıp, til máseleleri menen de qızıqsındı. Ol 1304-1307-jılları jazılǵan «Xalıq tili haqqında» traktatında tildiń payda bolıwı máselesine toqtaydı. Jańa dáwir mádeniyatı tariyxında birinshilerden bolıp xalıq tiline tiykarlanǵan ádebiy til haqqındaǵı máseleleri kóteredi. Ol

kanonlıq-diniy kitabıy tildiń emes, al milliy ádebiy tildiń tárepdarı boladı. Ol xalıq tili latin tiline salıstırǵanda tábiyiy til ekenligin, al latin tili-jasalma yaǵnıy óli til ekenligin kórsetedi hám óziniń shıǵarmaların latin tilinde emes, al italyan tilinde jazadı.

Kitap basıp shıǵarıwdıń payda bolıwı, xalıqtıń sóylew tili tiykarında ádebiy tilleriniń qalıplese baslawına baylanıslı batıs Evropa xalıqlarınıń ózine tán grammatikalıq táliymatları dóretilge basladı. Solardıń biri oyanıw dáwiriniń grammatisti, francuz ilimpazı Per de la Rame (Ramus.1515-1572) bolıp tabıladı. Ol grek, latin hám francuz tilleriniń grammatikası boyınsha miynetler jazdı. Onıń 1562-jılı Parij qalasında «Francuz grammatikası» degen miyneti járiyalandı. Ol til biliminde házirge shekem qollanılıp kiyatırǵan gáptiń bas aǵzaları hám gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları terminlerin kirgizdi. Onıń shákirtleriniń biri Yakob Madsen Aarus (1538-1586) jańa dáwirdiń birinshi fonetistlerinen esaplanadı. Ol 1586-jılı jazılǵan «Hárip tuwralı eki kitap» degen miynetinde dat tili hám dialektlerindegi sesler hám olardıń jasalıw ornı, usılları tuwralı sistemaǵa túsirilgen izertlewlerin járiyaladı.

Rossiyada XVI ásirdeń basında Maksim Grektiń (1475-1556) miynetlerinde grammatika máselelerin óz aldına úyreniw baslandı. 1586-jılı «Slavyan grammatikası» degen atamada Vilno qalasında slavyan tilleriniń grammatikası boyınsha izertlewleri basılıp shıqtı.

Lavrentiy Zizaniyanıń «Slavyan grammatikası sózligi menen» degen miyneti de 1596-jılı Vilno qalasında járiyalandı.

Evropada tilge tariyxıy qatnas jasaw etimologiyalıq hám kóp tillik sózliklerdi dúziwde kózge taslanadı. Bunday miynetlerdiń qatarına Menajdıń «Francuz tiliniń etimologiyalıq sózligi» (1650), Ferraridıń «Italyan tiliniń derekleri» (1676) sózliklerin kórsetiw múmkin.

Por-Royal grammatikası

XVII ásirdegi lingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwında 1660-jılı payda bolǵan «Ulıwma hám racional grammatika» yamasa Por-Royal grammatikası belgili orındı iyeleydi. Bul grammatikalıq táliymat Parij janındaǵı Por-Royal monastrında jazıldı.

«Por-Royal grammatikası» eki talant iyesi filosofiya hám logika professorı Antuan Arno, grammatika hám filologiya professorı Klod Lanslonıń birliktegi dóretiwshilik miynetiniń jemisi bolıp tabıladı.

Antuan Arno 1612-jılı Parij qalasında belgili advokattıń semyasında tuwıladı. Ákesi 1594-jılǵı universitet huqıqların qorǵawshılardıń uezuidlerge qarsı kóterilisine qatnasqan. Usı kóterilis sebepli quwdalǵan ákesi shańaraǵın Parijge jaqın jerdegi Por-Royal abbatlıǵına kóshirip alıp keledi. Antuan Arno da soń bul

jerden quwdalanıp Belgiyağa ketiwge májbúr boladı hám 82 jasında 1694-jılı Bryusselde qazalanadı. Antuan Arno hár qıylı ilim tarawları boyınsha kóplegen miynetler dóretken. 1775-1781 jılları Shveycariyanıń Lozanna qalasında onıń 44 tomlıq tolıq shıǵarmalar jıynaǵı járiyalanǵan.

Klod Lanslo 1616-jılı Parij qalasında tuwılǵan. Óziniń bas dushpanı bolǵan Kardinal Risheleniń óliminen soń Por-Royal abbatlıǵında mektep shólkemlestiredi. Onıń birinshi muǵallımı hám basqarıwshısı boladı. Ol klassikalıq hám janlı tiller boyınsha kóplegen izertlewler dóretken. Klod Lanslo 1695-jılı 79 jasında qaytı boladı.

Por-Royal abbatlıǵı Parijge jaqın jerde jaylasqan bolıp, onda hayal-qızlardıń katolik shirkewi bar edi. XVII ásirde bul shirkew Yansenizm táliymatınıń orayına aylandı. Yansenizm bul-belgili gollandiyalı ruwxaniy-teolog Yansen tiykarın salǵan diniy aǵım bolıp, onda diniy-socialıq háreketlerdiń ideyaları bayanlanadı. Solay etip, XVII ásirde Por-Royal shirkewi Franciyanıń aǵartıwshılıq oraylarınıń biri boladı. Por-Royal monastrında qalıplesken hayal-qızlar hám er balalar mektepleri óziniń bilim beriw dárejesiniń joqarılıǵı menen ajıralıp turadı. Bul mekteplerde teologiyalıq yaǵnıy diniy bilimler menen birge dúnyalıq ilimlerdi úyreniwge, ásirese, filosofiya, til hám kórkem ádebiyattı úyreniwge ayrıqsha dıqqat awdarıldı. Usınday progressiv tárepleri katolik shirkewindegi dinshillerge jaqpay 1660-jılı er balalar mektebi jabıladı, 1710-jılı hayal-qızlar mektebi de jabılıp, buzıp taslanadı. 1712-jılı Franciya karoli Lyudovik XIV buyırǵı menen Por-Royal monastrı órtep jiberiledi.

Usı Por-Royal monastrında hár qıylı oqıw qollanbalar hám sabaqlıqlar dóretilgen. Olardıń ishinde Antuan Arno tárepinen dóretilgen racionalizm ruwxında jazılǵan «Logika» sabaqlıǵı kópshilikke tanıldı.

Klod Lanslo kóp jıllar latın, grek, ispan, italyan tillerin oqıtıw menen shuǵıllandı. Latın tiliniń ayrıqsha jaǵdayı, yaǵnıy xristian diniy kitaplarınıń onda jazılıwı, al tildiń grammatikası tek anıqlamalar jıynaǵı sıpatında qaralıwı, tiller quday tárepinen dóretilgen degen kóz qarasar onı tınıshsızlandıradı.

Klod Lanslo mektepte oqıtıw zárúrliginen kelip shıǵıp 1644-jılı latın tilin oqıtıw boyınsha qollanba, 1655-jılı grek tili boyınsha, 1660-jılı ispan hám italyan tilleri boyınsha qollanbalar jazdı. Oqıw qollanbalar tayarlaw barısında bul tillerdiń barlıǵına da ortaqlıq grammatikalıq analogiyalardıń bar ekenligin añladı.

Por-Royal grammatikası eski evrey, grek, latın hám francuz tilleri materialları tiykarında jazılǵan. Biraq bul miynet salıstırmalı izertlew emes, al logika-tipologiyalıq grammatika. Onıń tiykarǵı máqseti - barlıq tillerge ortaqlıq racional (logikalıq) derekti tabıw hám olardıń arasındaqı ózgesheliklerdi anıqlaw bolıp esaplanadı. Usı dáwirge shekemgi grammatikalıq táliymatlardan ózgesheligitillik materiallardı hár tárepleme analizlewi bolıp tabıladı. Por-Royal

grammatikasında eki princip, birinshisi grammatikalıq anıqlamalardıń ulıwma tillik bolıwı, ekinshisi, bul anıqlamalardıń logikaǵa tiykarlanıwı basshılıqqa alınǵan.

«Por-Royal grammatikası» qurılısı boyınsha eki bólimnen ibarat. Birinshi alfavit, ses hám hárip, jazıw tuwralı bólimi altı bapqa bólingen. Birinshi bapta dawıslı sesler hám olardı ańlatatuǵın háripler sóz etiledi. Dawıssız sesler tuwralı ekinshi bapta latin, grek, eski evrey tillerindegi dawıssız seslerdiń kestesi berilgen. Úshinshi bapta buwın, túrtinshi bapta pát izertlengen. Besinshi bapta shártli tańbalar-háripler izertlew obyektı boladı. Altınshı bap «Qálegen tiptegi tillerdi tez, jeńil úyreniw boyınsha jańa metodlar» dep ataladı.

Por-Royal grammatikasınıń ekinshi bólimi 24 bapтан ibarat. Bul bólimde sózdiń hár túrliligi hám kóp mániligine tiykar bolatuǵın principler hám motivler sóz etilgen. I bap «sóylew birlikleri esaplanatuǵın sózlerdiń kóp túrliliginiń grammatikalıq tiykarları» máselesin sóz etedi. II bapta atlıq hám kelbetlik sózler, III bapta menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar, IV bapta birlik hám kóplik san izertlengen. V bapta rod kategoriyası (mujskoy, jenskoy, sredniy rod), VI bapta seplik kategoriyası, VII bapta artikl, VIII, IX baplarda almasıqlar, X bapta francuz tilindegi relyativ, grammatikalıq anıqlamalar, XI bapta tirkewishler, XII bapta ráwish sózler, XIII bapta feyilge tán ózgeshelikler, XIV bapta feyildiń bet-san kategoriyası, XV bapta feyil máhálleri, XVI bapta feyildiń meyilleri, XVII bapta infinitiv, XVIII bapta kelbetlik feyiller, XIX bapta feyildiń belgisiz dárejesi, XX bapta hal feyiller, XXI bapta gerundiya hám supin, XXII bapta kómekshi feyiller, XXIII bapta dánekerler hám tańlaq sózler, XXIV bapta sintaksis, sóz dizbekleri hám gápler izertlengen.

Solay etip, Por Royal grammatikasınıń tiykarǵı jańalıqları tómendegilerden ibarat boladı: 1) Sózdiń tábiyatın izertlew, onıń qurılısı, qásiyetleri hám mánilerin izertlew: 2) Izertlew juwmaǵında tillerge ortaq ulıwmalıq belgilerdi anıqlaw: 3) Tildiń jasawı ushın tiykar bolatuǵın qubılıslardı úyreniw: 4) Tillik qubılıslar hám kategoriyalar menen oylawdıń kategoriyaları arasındaǵı qatnastı anıqlaw bolıp tabıladı.

Til bilimine qosqan jańalıqları menen birge bul grammatikanıń kemshilikleri de boldı. Olar til kategoriyalarınıń bir-birinen ózgesheligin ańlamay, bir qubılıs sıpatında qaradı.

Olar hár bir tildiń grammatikalıq qurılısı bolıw múmkinligin biykarladı. Grammatika ulıwma tillik, universal bolıwı kerek, sebebi grammatikalıq kategoriyalar logikalıq kategoriyalardıń kórsetkishleri, al jeke milletlik logikalıq kategoriyalar bolmaydı, tillerdiń barlıǵı da logikaǵa ǵárezli dep tastıyıqladı.

Bul pikirdiń qáteligi mına da: logikalıq kategoriyalardıń ulıwma adamzatlıq bolatuǵını durıs, biraq til jeke xalıqqa, milletke tiyisli boladı. Oylaw procesin hám kategoriyaların hár bir til ózinshe sáwlelendiredi. Tillik kategoriyalar logikalıq

kategoriyalarga salıstırǵanda keń hám kóp tarawlı. Álbette dúnya tillerine orta qubılıslar, universal qásiyetler kóplep ushırasadı, biraq usıǵan tiykarlanıp barlıq dúnya tillerine orta q, barlıǵı birdey dárejede qollanatuǵın grammatika dóretiwge boladı dep esaplaw qáte. Til biliminiń tiykarǵı máqseti-barlıq tillerdi tek bir grammatikaǵa ǵárezli etiw emes, al tiller arasındaqı orta q hám ózgeshelik belgilerdi anıqlaw bolıp tabıladı.

Por-Royal grammatikası óz dáwirinde Evropada úlken abırayǵa iye boldı. Ol bir neshe tillerge awdarma jasaldı, qayta járiyalandı. Kóplegen ilimpazlar Por-Royal grammatikasın til bilimi tariyxındaǵı ayrıqsha qubılıs, ulıwma til biliminiń tırnaǵı sıpatında bahalaydı. Por-Royal grammatikasınıń óz dáwiri hám sońǵı ásirlerdegi lingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwına qosqan tásirini kúshli boldı. Sol dáwirlerdegi barlıq oqıw orınlarında til boyınsha ulıwma teoriyalıq bilim beretuǵın sabaqlıq retinde oqıtılǵan.

Por-Royal grammatikası payda bolǵannan keyin 50 jılǵa shekem til biliminde basqa miynet payda bolmadı. Bul miynet til teoriyasın oqıtıw tarawındaǵı eń baslı miynet sıpatında Franciyadaǵı mekteplerde oqıtıldı.

Franciyada XVIII ásirdeń basında Por-Royal grammatikasınıń tásirinde bir qansha miynetler payda bola basladı. Bunday miynetlerdiń qatarına 1706-jılı jazılǵan abbat de Marenin «Francuz grammatikası ocherkleri» miyneti, Danjonin 1711-jılı jazılǵan «Grammatikalıq ocherk» miyneti, Klod Byufenin 1732-jılı jazılǵan «Francuz grammatikası» miyneti, Abbat D.Olivenin 1740-jılı jazılǵan «Grammatikalıq ocherk» miynetleri kiredi. Bul miynetlerdiń barlıǵı da XVIII ásirde filosofiyalıq grammatika dep atala basladı. Bul miynetlerdiń avtorları sóz shaqapların klassifikaciya jasadı, dawıslı hám dawıssız seslerdiń jetilistirilgen klassifikacyaların Por-Royal grammatikası principleri tiykarında islep shıqtı.

Sonın menen birge, Por-Royal grammatikasına sın kózi menen qaragan ayırım avtorlar ózleriniń pikir, usınısların bildiriwge umtıldı. Máselen, 1767-jılı N.Boze degen ilimpazdın «Ulıwmalıq grammatika» miyneti payda boladı. N. Boze Por-Royal grammatikasındaǵı ideyalardı dawam etken halda óz miynetin úsh bólimge bólip qaraydı: Sózdiń elementleri, sóylewdiń elementleri, sintaksistiń elementleri. Ol óziniń bul miynetinde, grammatika sóylew óneri dep esaplagan Por-Royal grammatikasına qosımsha kirgizip grammatika til ilimi bolıwı zárúr,- dep atap ótedi. Sonın menen birge, sóylew óneri tek janlı tilge xarakterli bolatuǵını tuwralı pikirlerin beredi.

1769-jılı Dy Marsenin «Grammatika nızamları» dep atalatuǵın miyneti payda boldı. Dy Marsenin grammatikası «konstrukciyalar teoriyası» dep ataladı. Dy Marsenin konstrukciyası boyınsha barlıq jerde hám ayırım halatlarda qollanılatuǵın sózler-oylawdın nızamları hám principleri tiykarında boladı. Oy barlıq jerde birdey, al biraq onı tillik analizlew hám sintezlew hár qıylı, sonlıqtan

da dúnyada kóplegen tiller ómir súredi,- dep kórsetedi. Sonday-aq, tildiń payda bolıwı tuwralı pikir bildirip, ol «instinktitiń metafizikası hám sezim tildiń payda bolıwına alıp keldi»,-dep jazadı.

1755-jılı E.B. Kondilyak degen ilimpaz «Grammatika» degen miynetin járiyaladı. Bul miynette Por-Royal grammatikasınıń tek ayırım principi baskılıqqa alınǵan. Óziniń bul miynetiniń ekinshi babında avtor tildi sistema sıpatında úyreniwge háreket etedi. Ol tildi onıń oyǵa qatnasına qaray izertleydi. Ol «Men grammatikaǵa oylaw óneriniń birinshi bólimi sıpatında qarayman. Til nızamların anıqlaw ushın biziń qalay oylaytuǵınımızdı baqlawımız kerek, bul nızamdı oylawdıń analizinen izlewimiz kerek»,-dep jazadı. Onıń pikirinshe, Arno hám Lanslo kórsetkenine qaraǵanda, til hám oy anaǵurlım tıǵız baylanısqa, sebebi til tek oydı sáwlelendirip qoymaydı, til biziń oy pikirimizdiń, bilimimizdiń rawajlanıwına da tásir jasaydı. Bul pikir til bilimindegi jańalıqlardıń biri edi.

Por-Royal grammatikası principi tiykarında ingliz ilimpazı D.Garristiń «Germes, yamasa grammatikanı ulıwma filosofiyalıq izertlew» (1751) miyneti payda boldı. Aristotel táliymatına tiykarlanıp Garris tildi artikulyaciyalıq seslik sistema sıpatında qaraydı. Materiya hám forma haqqında Aristoteldiń pikirlerin baskılıqqa aladı.

Universal teoriyanıń tárepdarlarınıń ayırımları, máselen, K. de Gabelin hind-evropa tilleri semyasına kirmeytuǵın tillerdiń materialların ilimiy aylanısqa qosadı. Onıń «Universal hám salıstırmalı grammatika» (1774) miynetinde qıtay hám amerika indeecleriniń tili izertlew obyektini etip alınǵan.

Logikalıq grammatikanıń kóz-qaraslarınń durıslılıǵın orıs tili materialları tiykarında dálillewge I.S. Rijskiy «Sóz ónerine kirisiw» (1806) miynetinde umtıldı. Ol adamzat oy-pikiriń ózinde sáwlelendiretuǵın logikanıń ulıwmalıq nızamlılıqların tán alıw zárúrligin bildirdi.

Hár túrli tillik semya materialları tiykarında payda bolǵan universal grammatika-tildiń qurılısın ilimiy túsiniwge taslanǵan dáslepki qádem boldı. Sonlıqtan da grammatikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwınıń áhmiyetli basqıshlarınıń biri bolıp esaplanadı.

XVI-XVIII ásirlerde til teoriyasın izertlew menen birge jer júzindegi burın belgisiz tillerdi anıqlaw, úyreniw hám klassifikaciya jasaw máselesi áhmiyetke iye edi. XVI ásirde sol dáwirge shekem belgili tillerge sholıw jasawǵa umtılıs kózge taslanadı. Bunday jumislardıń qatarına 1555-jılı Cyurix qalasında járiyalanǵan K.Gesnerdiń «Mitridat» degen miynetin, 1592-jılı Frank-furt qalasında járiyalanǵan Ieronimus Megizerdiń «Qırıq tildiń úlgeri» dep atalatuǵın miynetlerin kórsetiw múmkin.

XVIII ásirde Rossiyada Ekaterina II patshalıq etken dáwirde sózlerdiń dizimi hám kórsetpe tayarlanıp Sibirdiń hákimshilik orayları, Sibirdi izertlewshi

Akademiya aǵzalarına, sonday-aq, Rossiyanıń elshixanası bar mámleketlerdiń bárine tarqatıladı hám dizimde berilgen sózlerdiń sınarların sol jerde jasawshı xalıqlardıń tillerinen tabıw wazıypası júklenedi. Bul materiallar milleti boyınsha nemis akademik Petr Simon Pallas (1744-1811) tárepinen sistemaǵa túsirilip 1787 hám 1789-jılları eki tom túrinde «Barlıq tiller hám dialektlerdiń salıstırmalı sózligi» degen atamada járiyalanadı. Bul sózlikte 272 til hám dialektlerdiń materialları berilgen.

Ispan monaxı Lorenzo Ervas-i-Panduronıń 1800-1804-jılları Madridte altı tomliq «Dúnya tilleri hám olardıń klasifikaciyası» boyınsha izertlewi járiyalandı. Bul miynette 300 ge shamaslas tillerdi salıstırıp úyreniw tiykarında tillerdiń grammatikalıq qurılısındaǵı ózgesheliklerge dıqqat awdardı. Bul tiptegi sózliklerdiń ishinde nemec tilshisi Iogann Kristof Adelungtıń «Mitridat, yamasa ulıwma til bilimi» (1806-1817) dep atalǵan tórt tomliq sózligi eń jetiliskeń sózliklerden esaplanadı. Bul miynette 500 den aslam dúnya tilleri hám dialektleri boyınsha maǵlıwmatlar berilgen.

XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm

XVII-XVIII ásir filosoflarınıń miynetlerinde til ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń quramında sóz etildi. Ulıwma adamzatqa tán racional til hám til ontologiyası máseleleri átirapında pikirler bildirildi.

XVII ásirde til filosofiyası boyınsha Angliya, Franciya, Germaniyada qalıplese baslaǵan úsh koncepciyanı kóriw múmkin. Angliyada F. Bekonnıń empirizmi, Dekart ideyalarında óziniń sawleleniw tapqan francuz racionalizmi, Germaniyada Leybnictiń ilimiy-filosofiyalıq koncepciyası payda boldı.

Frensis Bekonnıń (1561-1626) filosofiyalıq grammatika koncepciyasınıń⁹ tiykarında biliwdiń empirikalıq metodı, induktiv principler turadı. Bekon barlıq til semyaları ushın ortaǵ bolǵan salıstırmalı grammatikanı dúziw ideyasın usınadı. Ol eń keń tarqalǵan hind-evropa tilleri ushın qatnas quralı xızmetin atqaratuǵın esperanto sıyaqlı jasalma tildi dóretiwdi usınadı. Ol óziniń bul pikirlerin 1623-jıl járiyalanǵan «Ilimdi jetilistiriw hám jetiskeńlikleri haqqında» degen miynetinde bayanladı.

Rene Dekart (1596-1650) adamzattıń oǵada quramalı túsinekler sistemasın elementar birlikler menen (shártli tańbalar) ańlatatuǵın filosofiyalıq tildi dóretiw boyınsha ideyaların usındı.

Dekart óziniń 1637-jılı jazılǵan «Sananı basqarıwǵa hám ilimde shınlıqtı tabıwǵa xızmet etetuǵın metod haqqında pikir júrgiziw», 1644-jılı jazılǵan «Filosofiyanıń baslanıwı» 1650-jılı jazılǵan «Metafizikalıq pikir júrgiziw»

⁹ Bacon F. The Works of F. Bacon.-London.,1864.

miynetlerinde racionalizmiń metodologiyalıq tiykarın quraytuǵın bir qansha principlerdi bayanladı: Olar obyektiv dúnyanı biliwdiń sheksizligi; barlıq ilimlerdiń birligi; ulıwmalıq deduktivlik principler; logika-matematikalıq metodqa tiykarlanıwdıń zárúrligi; sananı ańlaw, teoriyalıq oylawdıń sezim arqalı biliw basqıshına salıstırǵanda joqarı basqısh ekenligin hám biliw aktinde birden-bir hám kemshiliksiz kriteriya ekenligi. Dekarttıń tiykarǵı juwmaǵı tómendegiden ibarat: «Men oylap turman, demek men jasap atırman».

Gotfrid Vilgelm Leybnictiń (1646-1716) lingvistikalıq qızıǵıwshılıǵı bir neshe baǵdarda kózge taslanadı. Birinshiden, tillerdiń óz ara qarım-qatnası hám olardıń geneologiyasın anıqlaw. Bunda ol tilge salıstırmalı-tariyxıy qatnas jasaydı. Dúnya tilleri boyınsha kóplep maǵlıwmatlar toplawdı ol qollap quwatladı.

Ekinshiden, lingvofilosofiyalıq kóz qarasarında ol tildiń mánisi, til biliminiń wazıypaların ulıwma filosofiyalıq baǵdarda bayanlaydı. Ol óziniń 1704-jılı jazılǵan «Adam sanası haqqında jańa tájiriyebeler» miynetinde tildi logikalıq analizlew tuwralı pikir bildirip, universal simvolikalıq tildi dóretiw tuwralı ideyanı usınadı.

Ol 1666-jılı jazılǵan «Kombinatorika óneri haqqında» dep atalatuǵın dissertaciyalıq jumısında til filosofiyası tuwralı óziniń ideyaların birinshi ret bayanladı. Ol dúnya tillerine ortaq hámme ushın túsinikli jazıwdı qalıplestiriw, tańbalardı islep shıǵıwdı usınadı. Bul jasalma tildiń logika filosofiyalıq konstrukciyalarǵa, matematikalıq cifrlarǵa oǵada jaqın bolıwınıń tárepdarı boldı.

Leybnic formallasqan jasalma tildiń proektin usındı, onı jazba hám awızeki túrde qollanıwǵa boladı dep esapladı. Ol tómendegi kóriniske iye boldı:

a) birden toǵızǵa shekemgi cifrlar latin alfavitindegi dáslepki toǵız dawıssızǵa sáykes keledi: 1=B, 2=C, 3=D, 4=F, 5=G, 6=H, 7=L, 8=M, 9=N.,

b) Onlıq sanlar latin tilindegi bes dawıslı seske sáykes keledi; 10=A, 100=E, 1000=I, 10000=O, 100000=U. Eki dawıslı au diftongin ańlatıw ushın 1000000 cifrin qollanıwdı usındı.

Leybnictiń ideyaları simvolikalıq logikanıń rawajlanıwına tásir jasadı, keyin ala matematikalıq logika hám kibernetikada paydaǵa astı.

Bekon, Dekart, Leybnictiń til teoriiyası tarawındaǵı pikirleri til filosofiyası sheńberinen sırtqa shıǵa almadı. Sol dáwirdegi janlı tiller, olardıń ishki tábiyatı, qurılısı boyınsha lingvistikalıq materiallardı analiz jasadı.

Tildiń payda bolıwı tuwralı teoriyalar

Tildiń payda bolıwı tuwralı teoriyalar XVIII ásirdegi filosofiya oyshılları Russo, Didro hám Gerderdiń miynetlerinde bayanlandı.

Jan Jak Russo (1712-1778) tildiń payda bolıwı tuwralı eki teoriyanı usınadı. Birinshisi, sociallıq kelisim teoriiyası, ekinshisi-emocionallıq yaǵnıy tańlaqlıq

teoriyası. Ol óziniń teoriyaların 1761-jılı járiyalanǵan «Tillerdiń payda bolıwı tuwralı tájiriybeler» miynetinde bayanlaydı.

Sociallıq kelisim teoriyası boyınsha til jámiyetlesken adamlardıń óz ara kelisimi tiykarında payda boladı,-degen pikirdi usınadı. Sociallıq kelisim teoriyasınıń wákilleri «tildi-jámiyettegi adamlardıń sanalı túrdegi dóretpesi» esaplaydı. Yaǵnıy til jámiyettegi adamlardıń anaw ya mınaw zat hám qubılıstı qalay ataw jónindegi óz ara kelisimi arqalı dóredi,- dep qaraydı.

Emocionallıq yamasa tańlaqlıq teoriyası boyınsha til adamnıń ishki sezimleri - quwanış, qıynalıw, tańlanıwlarınıń h.t.b tiykarında dóregen, -dep esaplaydı.

Áyyemgi dáwirlerde haywanat dúnyasınan jańa bólinip shıǵıp atırǵan payıtlarda adamlar haywanat hám quslardıń hár qıylı seslerine uqsas halda dáslep tańlaq sózlerdi qollanǵan, kem-kem sonıń tiykarında máni ańlatatuǵın sózler payda bolǵanlıǵın aytadı. J.J.Russo adamzattıń dáslepki tili sezimlerde bay, tolı edi, keyin ápiwayılasıp qaldı, áyyemgi adamlardıń tilinde ishki sezimlerdi bildiretuǵın tańlaq sózler kóp edi, -dep tastıyıqlaydı.

J.J.Russonıń tildiń payda bolıwı tuwralı bul teoriyaları onıń zamanlası Deni Didro (1713-1784) tárepinen qattı sınaǵa alındı. Didro óziniń «Enciklopediya yamasa kórkem óner, ónermentshilik hám ilimniń túsindirme sózligi» degen miynetiniń toǵızınshı tomında tildiń payda bolıwı tuwralı kóz-qarasların bayanladı. Onıń kórsetiwinshe, «...til belgili bir milletke ǵana tiyisli bolıp, ses arqalı pikirdi júzege shıǵaratuǵın kónlikpeler jıynaǵı». Didro tildiń kommunikativlik xızmetin atap kórsetedi: «Til oydı qalıplestiriw hám bayanlawdıń quralı». Ol tildiń payda bolıwı haqqındaǵı máselege toqtap tildi payda etkeni ushın qudayǵa ırızı bolıwımız kerek,-dep juwmaq jasaydı.

Til biliminde keń tarqalǵan teoriyalardıń biri-seslik eliklew teoriyası. Bul teoriyanı G. Leibnic óziniń «Adam sanası haqqında jańa tájiriybeler» miynetinde bayanladı.

Bul teoriya boyınsha tildiń payda bolıwı, sózdiń dóreliwi seslik eliklew tiykarında qalıplesken dep boljaw jasaladı. Bul teoriyanıń táreparları ayırım sózler seslik eliklewge tiykarlanǵan dep tastıyıqlaydı. Máselen, quslardıń bazı birewleriniń atamasında olardıń dawısındaǵı belgilerge tiykarlanǵan baylanıstıń bar ekenligi aytıladı.

Seslik eliklew teoriyası da tildiń kelip shıǵıwın tolıq dálilley almaytuǵın naduris teoriyalardıń biri bolıp tabıladı. Bul teoriyanıń kemshiligi onda tildiń jámiyetlik qubılıs ekenligi esapqa alınbaydı, tildi tábiyattıń ózi dóretken, til tábiyiy qubılıs dep esaplaydı.

Miynet shawqımı teoriyası da mánisi jaǵınan tańlaqlıq teoriyasına jaqın. Bul teoriyanı francuz ilimpazı S.L.Nuare (1829-1889) usınǵan. Onıń pikiri boyınsha, miynet etiw procesi miynet shawqımın payda etedi. Demek tildiń payda bolıwına

miynet shawqımı tiykar bolǵan dep esaplaydı. Bul teoriya da tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwındaǵı obyektiv nızamlılıqtı moyınlamaw bolıp tabıladı.

Kórnekli nemec aǵartıwshısı Iogann Gerder (1744-1803) óziniń 1772-jılı járiyalanǵan «Tildiń payda bolıwı haqqında izertlew» miynetinde J.J.Russonıń «Sociallıq kelisim» hám «tańlaqlıq» teoriyaların sınıǵa alıp, «til tábiyiy túrde payda bolǵan» degen juwmaqqa keledi. Onıń pikirinshe, til adamnıń oy-pikirlerin, sezimlerin basqa adamǵa jetkeriw ushın qollanıladı. Yaǵnıy, til tek sezimlerdi ańlatıw quralı dep esaplaw qáte. Tildiń payda bolıwı hám tariyxı oylawdıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı. «Adamlar,- dep jazadı I.Gerder,- obyektiv dúnyadaǵı zatlarǵa hám olarǵa xarakterli bolǵan belgilerge dıqqat awdaradı, olardı bir-birinen ajıratadı. Adamnıń sanasında saqlanıp qalǵan usı birinshi belgi óziniń atamasına iye boladı, sózde sáwlelenedi. Bul jaǵday tildiń payda bolıwına alıp keledi». Onıń kórsetiwinshe, til quday tárepinen dóretilmegen hám birden payda bolǵan joq. Tildiń payda bolıwı- adamnıń sanası hám sezimleriniń rawajlanıw barısındaǵı nızamlı qubılıs. Til sol tilde sóylewshi adamnıń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı rawajlanıp baradı.

Sonlıqtan da til bilimi tariyxında I.Gerder tildiń tariyxıy rawajlanıw teoriyasınıń tiykarın salıwshılardıń biri esaplanadı. Ol tildiń rawajlanıwınıń eki basqıshı tuwralı pikir bildirip, tildiń rawajlanıwındaǵı tariyxıylıq problemasın ortaǵa qoyadı.

Onıń til hám oylawdıń óz ara qatnası máselesindegi bildirgen pikirleri, kóz-qarasları V.Gumboldt, G.Shteyntal kibi talantlı tilshilerdiń lingvistikalıq koncepciyalarınıń qalıpsiwine belgili dárejede tásir etti.

2-TEMA. SALÍSTÍRMALÍ-TARIYXÍY TIL BILIMI

Joba:

1. *Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri. Franc Bopp. Rasmus Kristian Rask. Yakob Grimm. Aleksandr Xristoforovich Vostokov. XIX ásir ortalarındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi*
2. *XIX ásirdegi til filosofiyası. Romantizm aǵımı.. Naturalizm aǵımı*
3. *Ulıwma til bilimi koncepciyasınıń qáliplesiwı. V. Gumbold. Psixologiyalıq aǵım. G.Shteyntal*
4. *Vilgelm Vundttıń til filosofiyası. A.A.Potebnyanıń til filosofiyası*

XVII-XVIII ásirlerde dúnya tilleri boyınsha kóplegen ilim izertlew jumıslarınıń payda bolıwı hám hár qıylı tiptegi tiller boyınsha bay materiallardıń jıynalıwı, til haqqındaǵı teoriyalıq túsiniklerdi salıstırmalı úyreniwge sharayat jaratıp berdi.

XVIII ásirdeń ortalarınan baslap tildi salıstırmalı-tariyxıy kóz qarastan izertlew zárurlıǵı tuwralı ideyalar payda bola basladı. Bul dáwirde tábiyiy pánler-astronomiya, fizika, ximiya, biologiya h.t.b. ilimler tarawındaǵı jetiskenlikler de lingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwına tásir jasadı.

Ilimde, sonıń ishinde til biliminde de tariyxıylıq principı ilimiy jámiyetshilik tárepinen tán alınıp kem-kem tastıyıqlanıp bardı. Til biliminde bul princip tillerdi salıstırıp, metodın olardıń kelip shıǵıw tariyxı menen baylanıstırıp, tillerdi klassifikaciya jasawda da tillerdiń kelip shıǵıwı hám rawajlanıwına baylanıslı úyreniw túrinde qáliplese basladı.

Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri

Tillerdiń óz ara genetikalıq baylanısları, yaǵnıy tillerdiń tuwısqanlıǵı tuwralı pikirler salıstırmalı-tariyxıy metod qáliplespesten ádewir burın payda bola basladı.

Dúnya tilleriniń bir-birine jaqınlıǵı, óz ara tuwısqanlıǵı tuwralı pikirler XVI ásirlerde payda bola basladı.

Francuz gumanisti Gvilelma Postellustıń (1510-1581) «Tillerdiń tuwısqanlıǵı tuwralı» (1538) degen miyneti járiyalandı. Avtor óziniń bul miynetinde tillerdi genetikalıq jaqtan birinshilerden bolıp klassifikaciya jasawǵa umtıladı. Bunnan soń gollandiyalı ilimpaz Yosif Yustus Skaliger (1540-1609) óziniń 1599-jılı jazılǵan «Evropalılardıń tilleri tuwralı pikir júrgiziw» miynetinde Evropadaǵı barlıq tillerdi tuwısqanlıǵına qaray klassifikaciya jasaydı. Ol óziniń bul miynetinde Evropada on bir til toparı bar ekenligin kórsetip, onnan tórtewi-úlken, jetewi-kishi tillik toparlar ekenligin bildiredi. Skaliger hár bir gruppa-bir ata tildiń

tiykarında qalıplesken dep kórsetedi. Tiykarǵı tórt tilge latin, grek, tevton, slavyan tillerin kirgizedi. Jeti kishi tillerge alban, tatar, venger, fin, irland, britt, bask tillerin kirgizedi. Onıń pikirinshe, bul on bir til óz ara tuwısqanlıq qatnasqa iye. Tillerdiń tuwısqanlıǵı problemasına bul dáwirde filosoflar da qızıqsındı. Bul máselege belgili nemec filosofi Gotfrid Vilgelm Leybnic dıqqat aydaradı. Ol burın izertlenilmegen tillerdi izertlew boyınsha jumıslardı shólkemlestiriwge umtıldı. Ásirese Rossiyadaǵı az sanlı xalıqlardıń tillerin úyreniwdiń zárúrligin bildirdi. Máselen, Shveciyanıń Rossiyadaǵı elshixanasına elshilik xızmetine jiberilgen, shıǵıs tilleri boyınsha qánige hám orıs tilin de jaqsı biletuǵın Sparvenfeld degen ilimpazǵa 1696-jılı jazǵan xatında slavyan tillerin tereń úyreniw zárúrligin, onıń fin hám got tilleri menen tuwısqanlıǵı máselesin anıqlawdı usınıs etedi. Leybnic 1713-jılı 26-oktyabr kúni Petr 1-ge jazǵan xatında Rossiyadaǵı izertlenilmegen az sanlı xalıqlardıń tilin izertlew hám olardıń sózligin dúziw zárúrligin aytadı. Vilgelm Leybnic 1704-jılı jazılǵan «Adamzat sanası tuwralı jańa tájiriybeler» degen miynetinde dúnya tillerin aramey hám yafet tilleri dep eki toparǵa bóledi. Yafet tilin skif hám kelt tilleri dep taǵı eki shaqapshaǵa bóledi. Skif shaqapshasına fin, túrkiy, mongol hám slavyan tillerin, kelt shaqapshasına basqa evropa tillerin kirgizedi.

Ol óziniń bul miynetinde barlıq dúnya tillerin salıstırıp úyreniw zárúrligin bildiredi. Dúnya tillerin birinshiden, óz ara salıstırw kerek, ekinshiden, eski jazba esteliklerdi, máselen, tevton, eski german hám bibliyanıń tekstlerin salıstırıp úyreniw zárúr degen pikirdi bildiredi.

XVIII ásirde tillerdiń genetikalıq tuwısqanlıǵı hám ayırım tillerdiń kelip shıǵıw deregi bir ekenligi tuwralı pikirler belgili orıs ilimpazı M.V.Lomonosov tárepinen de bildirildi. Onıń 1755-jılı jazılǵan «Rossiya grammatikası» (SPb) miynetinde hám 1757-jılı jazılǵan «Orıs tilinde shirkew kitaplarınıń paydası tuwralı» degen miynetlerinde slavyan tilleriniń tuwısqanlıǵın kórsetedi. Ol slavyan tillerin tereń izertlew tiykarında, ortaǵ slavyan tilinen orıs, polyak, bolgar, serb, chex, slovak, vend (vend termini arqalı lujic tili túsiniwge) tilleri kelip shıqqanlıǵın aytadı. M.V. Lomonosovtıń kórsetiwine qaraǵanda, házirgi waqıtta hár bir slavyan tili óz ara hár qıylı tuwısqanlıq dárejesinde turıptı. Máselen, orıs tiline bolgar tiliniń tuwısqanlıǵı, polyak tiline salıstırǵanda ádewir jaqın.

Sonıń menen birge ol, slavyan tilleriniń basqa hind-evropa tilleri menen tuwısqanlıq qatnasın anıqlaydı. Máselen, slavyan tilleri, grek hám latin tilleri menen genetikalıq jaqtan jaqın dep kórsetedi. Slavyan tilleri ásirese kurlıyand tilleri (avtor kurlıyand tilleri termini arqalı litov hám latısh tillerin názerde tutqan) menen jaqın tuwısqanlıq qarım-qatnasqa iye ekenligin bildiredi.

M.V. Lomonosov óziniń izertlewlerinde bul tillerdegi sanlıq sózlerdi izertlew obykti etip aladı.

XVIII ásirde gollandiyalı izertlewshi Lambert ten Kate «Tómengi nemis tilin úyreniwge kirisiw» miynetinde (1723) got, nemis, golland, anglosakson hám island tillerin salıstıradı.

XVIII ásirdeń aqırı XIX ásirdeń basında salıstırmalı izertlew sheńberine eski hind tili materiallarınıń tartılıwı nátiyjesinde hind evropa-tilleriniń tuwısqanlıǵı máselesi jáne de aktuallastı. Eski hind grammatikalıq dástúri tiykarında fonetika hám morfologiyalıq qurılıstı mayda bóleklerge bólip izertleytuǵın sanskrit tiliniń grammatikası járiyalandı. Bul sanskrit tili grammatikasınıń járiyalanıwı ayırım Evropa tilleriniń grammatikalıq qurılısın oǵan salıstırmalı baǵdarda izertlew múmkinshiligin jarattı. Bul hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikasınıń jaratılıwına túrtki boldı.

1767-jılı francuz ruwxanıy Kerd Francuz Akademiyasına hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵı tuwralı jazba bayanat bildirdi. Bul bayanatta latin, grek, sanskrit tillerindegi sózler hám grammatikalıq formalardıń dizimi berildi, bul tiller bir derekten payda bolǵan degen ideyanı tastıyıqladı. Bul bayanat 1808-jılı járiyalandı.

1786-jılı angliyalı shıǵıstanıwshı hám yurist Uliyam Djounz (1746-1794) Kalkuttadaǵı Aziya jámiyetinde jasaǵan ilimiy bayanatında sanskrit tili menen grek, latin, kelt, got, eski parsı tilleri arasında baylanıs bar ekenligin bildirdi, bul tillerdegi grammatikalıq formalardıń tiykarınan sáykes keletuǵının kórsetti. Bul izertlewiniń juwmaǵında Djounz «bul salıstırılıp otırǵan tillerdegi tek ǵana sózlerdiń emes, al grammatikalıq formalardıń da sáykes keliwi olardıń genetikalıq tuwısqanlıǵınan derek beredi», - degen sheshimge keledi. Onıń kemshiligi sanskrit tilin prayazık-ata til sıpatında emes, basqa hind-evropa tilleriniń biri sıpatında qarawı boldı.

1776-1789-jılları Indiyada jasaǵan avstriyalı monax Paulino a Santa-Bartolomeo sanskrit tili boyınsha eki grammatika hám sózlik dúzdi. 1798-jılı Djounz ideyaları tásirinde «Parsı, hind hám german tilleriniń tuwısqanlıǵı hám áyyemgiligi tuwralı traktat» miynetin jazadı.

Fridrix fon Shlegel (1772-1829) lingvistikalıq komparativistikanıń baslawshılarınıń biri boldı. Dáslep ol eskı grek ádebiyatı, filosofiyası, eski grek tilin úyrendi. Romantizm aǵımınıń Yen mektebiniń qalıplesiwine úlesin qostı. Bul mektep wákilleri eski dáwirdegi mádeniyat hám tildi romantizm ruwxında úyreniwge umtıldı. Jaslıq jıllarında tildiń sóylew barısında kem-kem jetilisip tábiyiy túrde payda bolǵan degen pikirdi bildirse, ómiriniń soǵı jılları til quday tárepinen dóretilgen degen pikirde boldı. Diniy sezimlerde beriliwine baylanıslı ideal túrindegi gózzallıq, dinniń mánisin Indiya mádeniyatı hám áyyemgi hind tiline baylanıstıradı. Onıń 1808-jılı keń tanımaliqqa iye bolǵan «Hindlerdiń

danalığı hám tili tuwralı» miynetinde hind-evropa tilleriniń payda bolıw hám qalıplesiwiniń basqıshların úyreniwge umtıldı. Fridrix Shlegeldiń pikirinshe, «sanskrit-bul tiykarǵı derek, ata til (prayazık), onnan basqa hind-evropa tilleri payda boldı hám rawajlandı»,- degen ideyanı bildiredi. F. Shlegel sanskrit tili menen grek, latin, parsı hám german tilleri tek sózlik quramı jaǵınan emes, al grammatikalıq qurılısı jaǵınan da tuwısqan ekenligin bay tillik materiallar menen anıqlaydı. Fridrix Shlegel til biliminde birinshi bolıp «hind-german tilleri hám salıstırmalı grammatika» degen termindi qollanadı. Sońın ala bul terminniń sinonimi retinde «hind-evropa tilleri» termini qalıplesti.

Fridrix Shlegel dúnya tilleriniń birinshi tipologiyalıq klassifikaciyasın islep shıqtı. Sanskrit, grek, latin tilleriniń materialları tiykarında flektiv tiller túsinigin kirgizdi. Onıń jigit aǵası, **Avgust Vilgelm fon Shlegel** (1767-1845) óziniń roman, german hám hind filologiyasına baylanıslı izertlewleri menen til biliminde iz qaldırdı. Ol tillik qubılıslardıń tábiyatınıń tariyxın úyreniwge qızıǵıwshılıǵı menen ajıralıp turadı. Ol flektiv tillerge keń túrde sıpatlama beredi. Flektiv hám affiksli tillerden basqa túbir tillerdiń bar ekenligin kórsetedi. Ol til bilimine sintetizm hám analitizm terminlerin alıp keldi. Onıń pikirinshe, hár qıylı tillerdiń biri-birine tásir etiwı nátiyjesinde, Evropa xalıqlarınıń tilleri analitikalıq tipke qaray rawajlanbaqta. 1818-1819-jılları Bonn universitetinde orta ásirlerde jazılǵan nemis tekstleri boyınsha lekciyalar oqıw barısında nemis tiliniń tariyxıy grammatikasın dóretiwdi usınıs etedi. Joqarıda kórsetilgen ilim-izertlew jumıslarınıń bárinde de tilge tariyxıy qatnas jasawdıń zárúrligi tiykarlandı, tillerdi salıstırmalı úyreniw til biliminde salıstırmalı-tariyxıy metodtıń lingvistikalıq izertlewlerdiń jańa usılı sıpatında qalıplesiwine jaǵday jaratıp berdi.

Franc Bopp

Franc Bopp salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarın salıwshılardıń biri. Ol 1791-jılı 14-sentyabrde Germaniyanıń Maync qalasında tuwılǵan. Ashaffenburg qalasındaǵı gimnaziya oqıdı. Gimnaziya oqıǵan waqıtları Vindishman degen ustazınıń tásirinde tilge qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan. Ol shıǵıs tilleri-sanskrit, parsı, arab, eski evrey tillerin úyrenedi. 1821-jılı Berlin universitetiniń shıǵıs ádebiyatı hám ulıwma til bilimi kafedrasınıń professorı, 1829-jıldan Ilimler Akademiyasınıń aǵzası bolıp saylanadı. Franc Bopp 1867-jılı 23-oktyabr kúni Berlinde qaytı boldı.

F.Bopptıń lingvistikalıq koncepciyalarınıń qalıplesiwine áyyemgi hind grammatistlerinen baslap ózi jasaǵan dáwirdegi tariyxıy-filologiyalıq hám lingvistikalıq táliymatlar tásir jasadı. F. Bopp 1812-1816-jılları bes jıl Parijde jasadı kitapxanalarda sanskrit jazba esteliklerin hám basqa da shıǵıs tillerin úyrendi. Bul jerde ol Avgust Shlegel menen tanısadı. Sanskrit tilin ele de tereńirek úyreniw máqsetinde 1816-jılı Londonǵa baradı. Bul jerdegi Britaniya kitapxanasında

saqlanatuǵın hindlerdiń Maxabxarata dástanınıń bir neshe bólimlerin baspaǵa tayarlap járiyalaydı. Bul sanskrit tilin úyreniwshilerge qollanba wazıypasın atqardı. Bunda sanskrit jazba estelikleriniń tekstleri, olardıń awdarması berildi, sózligi tayarlandı (1834). Londonga barǵanında Angliyadaǵı Germaniya elshisi Vilgelm fon Gumboldt penen jaqın doslıq qatnasta boladı. A.Shlegel, V.Gumboldt penen bolǵan pikir alısıwlar onıń lingvistikalıq koncepciyalarına da unamlı tásirin tiygizedi.

Franc Bopptıń 1816-jılı járiyalanǵan «Sanskrit tilindegi sepleniw sisteması hám onı grek, latin, parsı hám german tilleri menen salıstırıw» degen miyneti salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarı esaplanadı. F.Bopp bul miynetinde óziniń aldına tiykarǵı eki wazıypanı qoyadı: birinshiden, hind-evropa tillerin tereń ilimiy izertlew tiykarında olardıń tuwısqanlıǵın dálillew, ekinshiden, hind-evropa tillerine tán ishki fleksiyanı úyreniw. Sebebi ishki fleksiya qubılısı bir tilden ekinshi tilge ózlestirilmeydi. Ekinshi wazıypanı orınlaw ushın hind-evropa tillerindegi feyil sóz shaqabın tereń úyreniwge kirisedi. Bul miynetinde bes hind-evropa tilindegi feyildiń sepleniw úlgisin salıstırmalı izertlew tiykarında olardıń bir tiykar tilden kelip shıqqanlıǵın dálilleytuǵın uqsaslıq belgilerdi anıqladı. Ol dáslep eski hind tilindegi sepleniw sistemasın tereń izertleydi hám onı grek, ispan, parsı, german tilleri materiallarına salıstıradı.

F.Bopptıń eń baslı jetiskenligi-salıstırıw ushın grammatikalıq qurılısqa tiykarlanadı. Bul tillerdiń tuwısqanlıǵın dálillewde basqa tillik seymyalardan ózlestirile bermeytuǵın fleksiya qubılısı hám sóz jasalıwdı bassılıqqa aladı.

1833-1852-jılları F. Bopp óziniń tiykarǵı miyneti esaplanǵan «Sanskrit, zend (XIX ásirde avesta tili solay atalǵan), grek, latin, litov, got hám nemis tilleriniń salıstırmalı grammatikası» miynetin járiyaladı. Hind-evropa tilleriniń (Til bilimine «hind-evropa tilleri» terminin F. Bopp alıp keldi) grammatikalıq materialları tiykarında bul tillerdiń tuwısqanlıǵın kórsetti. (Ol malaya-polineziya hám kavkaz tilleri de hind-evropa tilleri menen tuwısqan dep esapladı, biraq bul qáte pikir edi).

F.Bopptıń ózine shekemgi dáwirdegi lingvistlerden ózgesheligi-sanskrit tilin úyrenip áyyemgi hind grammatistleriniń táliymatınan óziniń ilimiy kóz qarasarına saykes keletuǵın táreplerin bassılıqqa aladı.

F.Bopptıń «Salıstırmalı grammatika» miynetinde salıstırılıp atırǵan tillerdiń seslik sisteması hám jazıwına qısqasha sıpatlamadan soń «Túbir sózler tuwralı» degen bap berilgen. Bul bapta ol óziniń túbir morfema tuwralı teoriyasın bayan etedi. Hind grammatistleriniń táliymatına súyengen túrde, hind-evropa tillerinde sózler dáslepki waqıtlarda bir buwınlı feyil hám almasıq túbir morfemalar bolǵan degen pikirdi bildiredi. Feyil sózlerdiń tiykarında atlıq hám kelbetlik sózler, almasıqlardıń tiykarında tirkewish, dáneker, janapaylar kelip shıqqan dep kórsetedi.

F. Bopp tárepinen qollanǵan metodtıń mánisi-bir tildegi grammatikalıq formanı-yaǵnıy feyil formaların basqa tildegi formalarǵa salıstırıw arqalı olar arasındaǵı uqsaslıq hám ózgeshelikler anıqlanadı. Bul lingvistikalıq izertlewler ushın jańa usıl bolıp F. Bopptıń salıstırmalı-tariyxıy metodqa tiykar salıwına alıp keldi.

Óziniń «Salıstırmalı grammatika» miynetine kiris sózinde «Bul kitapta men atı atalǵan tiller organizmindegi barlıq tuwısqanlıq qatnaslardı salıstırmalı bayanlawǵa, mexanikalıq nızamların hám grammatikalıq qatnaslardı ańlatatuǵın formaldıń kelip shıǵıwın izertlewge háreket etemen», -dep jazadı.

Fridrix Shlegelden keyin túbir morfema teoriyasına baylanıslı F. Bopp tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasaydı. Tiykarǵı úsh tipti kórsetedi:

1) Túbir tiller. Bul tipke qıtay tilin kirgizedi. Bul tiptegi tillerde túbir morfemanıń qurılısında ózgeris bolmaytuǵının kórsetedi.

2) Birigiwshi tiller, yaǵnıy hind-evropa tilleri. Bul tillerde feyil hám almasıq tiykarındaǵı bir buwınlı sózlerdiń birigiwshiligi nátiyjesinde jańa mánili sózler payda boladı.

3) Keminde úsh dawıssız sesten turatuǵın túbir morfemalı tiller. F. Bopp bul tipke semit tillerin kirgizedi. Túbir morfemanıń qurılısında ózgeris júzege keliwi menen sózler máni ózgesheligine ushıraytuǵının bildiredi. F. Bopptıń tillerdi izertlew tiykarında adamzat sanası hám ruwxınıń tábiyatın túsiniwge umtılwı tek ǵana V. Gumboldt hám Fridrix Shlegeldiń til filosofiyasınıń tásirinde emes, al universal grammatika, yaǵnıy Por-Royal grammatikasına da baylanıslı edi.

F. Bopptıń til bilimi tariyxındaǵı ilimiy xızmeti sonnan ibarat, ol hind-evropa tilleriniń grammatikalıq qurılısındaǵı genetikalıq jaqtan orta elementlerdi topladı hám sistemalastırdı; Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı-grammatikasınıń bunnan bılay rawajlanıwına tásir jasaǵan morfologiyalıq formaldıń sáykesligi kestesin islep shıqtı. F. Bopptıń izertlew jumısları sol waqıtları til biliminde ústemlik etip turǵan tereń ilimiy bolmaǵan F. Shlegeldiń romantikalıq koncepciyasına salıstırǵanda metodikalıq jaqtan progressiv áhmiyetke iye boldı. F. Shlegel dúnya tilleriniń tipleri tuwralı teoriyanı 1808-jılı járiyalanǵan «Hindlerdiń danalığı hám tili tuwralı» degen miynetinde bayanlaydı.¹⁰ Ol dúnya tillerin tipologiyalıq jaqtan eki tipke ajratadı. Birinshi-organikalıq tiller, yaǵnıy flektiv tiller, ekinshisi jalǵamalı tiller. Ol flektiv tipti eń joqarǵı tip dep kórsetedi. Onıń pikirinshe, flektiv tiller materialdın hám ruwxtıń birligin ózinde saqlaydı. Bul tiptegi tiller qurılısınıń organikalıq birligi forma hám mazmunınıń sáykes keliwinde kórinedi.

¹⁰ Schlegel F. Uber die Sprache und Wesheitder Indier-Heidelberg. 1808.

F. Shlegel organikalıq (flektiv) tillerge latin, grek, ásirese ata til esaplangan sanskrit tillerin kirgizedi. Onıń romantikalıq teoriyası boyınsha, hind-evropa tilleri birden hám tayar halında joqarı jetiliskeń túrinde payda boldı. Bunnan keyin rawajlanıwdaǵı dáslepki garmoniyanıń buzılıwı yaǵnıy tayar bir tildiń mayda shaqapshalarǵa bóliniwine alıp keldi,-dep tastıyıqladı. F. Bopp bul pikirge sın kózi menen qaradı. Óziniń izertlewlerinde til mexanizminiń dáslepki halatınan áste aqırın hám basqıshpa-basqısh ózgerip barıwı menen birge, mexanikalıq birikpeler menen almasıw dástúri júzege kelip, sonıń nátiyjesinde jańa organizm-jańa tillerdiń payda bolıp hám rawajlanıp baratuǵının anıqladı. Til organizminiń qalıplesiwi qatań til nızamları tiykarında júzege asadı.

Sonlıqtanda hár qanday ilimiy izertlewdiń tiykarǵı maqseti hár bir tillik seymalardıń tán bolǵan tillik nızamlılıqlardı anıqlaw bolıp tabıladı dep esapladı. F.Bopp óziniń miynetlerinde morfologiyalıq qurılıstı analizlew tiykarında hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵı gipotezasın ilimiy túrde dálilledi. Bul gipotezanıń tiykarında hind-evropa tillerinde ayırım uqsas tillik qubılıslardıń bar ekenligi tuwralı pikir emes, al olardıń grammatikalıq sistemasınıń bir ekenligin anıqladı.

Rasmus Kristian Rask

Rasmus Kristian Rask (1787-1832) Kopengagen universitetin pitkeren. 1811-jılı «Eski arqa (avtor bul termindi skandinaviya mánisinde qollanǵan) yamasa island tili boyınsha qollanba» degen miyneti járiyalanǵan. 1812-1814-jılları Islandiyada úsh jıl jasaydı. Bul jerde ol island ádebiy shólkemin dúzdi. «Kishi hám úlken Edda» jurnalların shıǵardı. Usı jılları eski island tili, tariyxı hám ádebiyatı boyınsha materiallar toplaydı. Rasmus Rasktıń tillerdi salıstırmalı izertlew tarawındaǵı eń tiykarǵı bul miyneti 1814-jılı jazılıp «Island tiliniń payda bolıwı yamasa eski arqa tili boyınsha izertlewler» degen atamada 1818-jılı járiyalanadı. Rasktıń bul miyneti dat tilinde jazılǵanlıǵı sebepli Evropa ilimiy jámiyetshiligine keshigińkirep tanıldı. Rask bul miynetinde got (ol german tillerin ańlatıw ushın bul termindi qollanǵan.) tilleri menen frakiy tilleriniń (latin hám grek tillerin ańlatıw ushın bul termindi qollanǵan) tuwısqanlıǵın dálilleydi.

Ol shıǵıs hind-evropa tillerin úyreniw máqsetinde Indiyaǵa sapar etedi. Jol boyı Peterburg, Moskva, Kavkaz hám Iranda boladı. Ol Indiyada eki jıl jasaydı. Dáslep Bombeyde musulman dinindegi parsılar arasında, soń Ceylon atawlarında buddistler arasında jasaydı. Indiyada jasaǵan dáwirinde inglis tilinde shıǵıs tilleri boyınsha, óz watanına kelgennen keyin zend tili boyınsha izertlewlerin járiyalaydı.

Rasmus Rask ispan, italyan, friz, eski inglis, shved h.t.b. tiller boyınsha kóp sanlı grammatikalıq miynetler járiyaladı. Ol 25 ten aslam tildi bilgen. Til biliminiń rawajlanıwında R.Rasktıń qollanǵan izertlew metodikası da qızıǵıwshılıq

tuwdıradı. Bul island tilin tuwısqanlıq dárejesine qaray izbe-izlikte basqa tillerge salıstırıw usılı bolıp esaplanadı.

Ol dáslep island tilin aymaqlıq jaqtan jaqın jaylasqan grenland, kelt, bask, fin tilleri menen salıstırıp ayırım sózlerdi esaplamaganda bul tiller ortasında tuwısqanlıq qarım-qatnastın joq ekenligin aytadı.

Bunnan soń island tilin slavyan, latısh, litov tillerine salıstırıp, bul tillerdiń hind-evropa tilleri semyası qurılısındaǵı ornın kórsetedi. Onıń juwmaǵında avtor, eski arqa (skandinaviya) hám got tilleri bir shaqanıń putaqları bolsa, slavyan tilleri menen baltik tilleri-eski frakiy shaqasınan ósip shıqqan,-degen juwmaqqa keledi.

Tillerdi salıstırmalı úyreniw mashqalaları tuwralı avtor óziniń kóz-qarasların bildiriip, tillerdegi leksikalıq sáykeslikler júdá isenimli bola bermeytuǵının aytadı. Sebebi hár qanday sóz bir tilden ekinshi tilge ózlestiriliwi múmkin. Sonlıqtan da leksikalıq sáykeslikler tiykarında tillerdiń genetikalıq kelip shıǵıwın tolıq mánisinde dálillew qıyınshılıq tuwdıradı. Al tillerdiń tuwısqanlıǵın dálilleytuǵın tiykarǵı kórsetkish, fonetika-grammatikalıq sáykeslikler bolıp tabıladı,-dep juwmaq jasaydı.

Yakob Grimm

Yakob Grimm (1785-1865) - kórnekli nemis ilimpazı, salıstırmalı - tariyxıy metodtıń tiykarın salıwshılardıń biri, german tilleriniń birinshi salıstırmalı grammatikasınıń avtorı.

Ol Germaniyanıń Ganaw qalasında tuwılǵan. Dáslep Kassel qalasındaǵı liceyde, soń Marburg universitetiniń yuridika fakultetinde oqıǵan. Biraq ta Yakob Grimmniń filologiyaǵa qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵanlıǵı sebepli óziniń ómirin til hám ádebiyatqa baǵıshladı. 1830-jılı Gettingen universitetiniń nemis tili hám ádebiyatı kafedrasınıń baslıǵı bolıp tayınlanadı. 1840-jılı Bermen universiteti professorı lawazımına saylanadı. Yakob Grimmniń barlıq dóretiwshilik xızmeti tuwısqan inisi Vilgelm Grimm (1786-1859) menen tıǵız baylanıslı. Olar liceyde hám universitette birge oqıdı. 1813-1816-jılları «Altdudsche Walder» jurnalın shıǵardı. Bul jurnalda eski nemis awılları, tariyxı hám avtorlar jıynaǵan nemis folklorınıń úlgileri járiyalandı. Olar birlikte nemis tiliniń sózligin tayarladı. Házirge shekem dúnya ádebiyatında «Tuwısqan Grimm ertekleri» keńnen málim.

Y. Grimm orta ásirlerdegi jazba estelikler boyınsha izertlew jumsların alıp bardı. 1811-jılı jazılǵan «Eski nemis maysterzangi haqqında» miynetinde eski nemis ádebiyatın dáwirlestirdi. 1834-jılı «Rein schart Tuchs» kitabın járiyaladı, onda Y. Grimmniń romantizm aǵımı tásirindegi kóz-qarasları sáwlelengen.

Tórt tomlıq «Nemis grammatikası» miyneti Y. Grimmniń til bilimi tariyxındaǵı eń tiykarǵı miyneti esaplanadı.¹¹ Onıń I toımı fonetikanı izertlewge arnalıp 1819-jılı, morfologiyanı izertleytuǵın II toımı 1822-jılı, sóz jasalıwdı izertleytuǵın III toımı 1831-jılı, sintaksis máselelerin sóz etetuǵın IV toımı 1837-jılı járiyalanǵan. F. Bopptan ózgesheligi Y. Grimm fonetika hám sintaksis máselelerin tereń izertleydi.

Yakob Grimmniń «Nemis grammatikası» miynetiniń járiyalanıwı tillerdi salıstırmalı izertlew teoriiyası hám ámeliyatına kúshli tásir jasadı. Ol ózine shekemgi universal, logikalıq grammatizm hám basqa da XVIII ásirdegi lingvistlerge salıstırǵanda jańa metodtı qollandı. Hátte ózi menen qatar jasaǵan F. Bopp, R. Rask sanskrit, eski grek hám latin jazba esteliklerine házirgi tillerdi salıstırmalı izertlegen bolsa, Yakob Grimm tek házirgi tillerdi, onda da german tilleri hám onıń dialektleri materialların salıstırmalı baǵdarda úyrendi.

Ol bılay jazadı: «Ádette grek hám latin jazba esteliklerinde jumsalǵan sózler hám grammatikalıq formalardı ideallastırıp olarǵa háwesimiz keledi. Negizinde nemis xalqınıń awızeki sóylew tili hám dialektleri materialların tereńirek izertlew arqalı bul sóz hám grammatikalıq formalardı onnan tabıw múmkin».

Solay etip, nemis romantizminiń wákili Yakob Grimm konkret tillik materiallar tiykarında F. Shlegeldiń teoriyalıq kóz-qaraslarına qosıladı. Yakob Grimmniń óz milleti hám milliy tiliniń tariyxına qızıǵıwshılıǵı kúshli, onı romantizm ruwxında bayanlaydı.

Y. Grimm adamzat tiliniń payda bolıwı hám rawajlanıwı máselesine óziniń kóz-qarasın bildirip, onıń tiykarǵı úsh basqıshın kórsetedi:

Birinshi basqıshqa - túbir hám dórendi sózlerdiń payda bolıw hám qalıplesiwi, sózlerdiń erkin dizbeklesiwi, kóp sózlilik hám muzikalılıq tán; ekinshi basqısh - fleksiyanıń rawajlanǵan dáwiri, tildiń poetikalıq jetilisiwi; úshinshi basqısh - oy-pikirdiń ayqınlıǵına yaǵnıy analitikaǵa umtılıw basqıshı. Avtordıń pikirinshe, ekinshi basqıshtaǵı tillerge sanskrit, zend, eski grek tilleri kiredi. Úshinshi basqıshtaǵı tillerge házirgi ingliz, hind, parsı, jańa grek, roman hám german tillerin kirgizedi. Keleshekte analitikalıq qurılısqa iye ingliz tiliniń jer júzine keń tarqalatuǵının aldın ala seze bildi. Grammatikalıq formalardı salıstırıw hám olar arasındaǵı genetikalıq tuwısqanlıqtı dálillewge umtılan F. Bopptan, Y. Grimmniń ózgesheligi, ol seslik ózgerislerge tiykarǵı dıqqattı awdardı. Bul ásirese ablaut qubılısı, yaǵnıy túbir morfemadaǵı dawıslı seslerdiń almasıw qubılısına baylanıslı bildirgen pikirlerinde kórinedi. Y. Grimmniń pikirinshe, ablaut-nemis tiliniń grammatikalıq qurılısınıń tiykarın quraydı, ishki sóz jasalıw-dep atap kórsetedi. «Ablaut-nemis tili ruwxın sáwlelendiriwshi forma». Onıń

¹¹ Grimm J., Deutsche Grammatik. Bd. I-IV. –Gottingen., 1819-1837.

kórsetiwinshe, ablaut nemis hám basqa da german tillerin háreketke keltiriwshi kúshi.

Yakob Grimmge shekem dawıslılardıń almasıp qollanıwın (ablauttı) XVIII ásirde golland ilimpazı Lambert te Kate de kórsetken edi. Ol óziniń 1723-jılı járiyalanǵan «Tómengi nemis tilin úyreniwge kirisiw» miynetinde german tilleri qurılısında túbir morfemada dawıslı seslerdiń ózgeriw qubılısın birinshilerden bolıp atap ótedi. Ol eski german tilleri - gott, nemis, anglosakson, island tillerindegi feyil sózlerdiń qurılısındaǵı seslerdiń almasıwın úyrendi. Yakob Grimm 1851-jılı járiyalanǵan «Tildiń payda bolıwı haqqında» degen miynetinde lingvistika menen botanika, zoologiya bir-birine salıstırıladı. Tildiń rawajlanıwı tábiyattıń qatań nızamlarına baǵınadı,-degen pikirdi bildiredi.

Yakob Grimmniń salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń rawajlanıwındaǵı tiykarǵı xızmetleriniń biri seslerdiń almasıp qollanıw nızamlılıqların anıqlawı bolıp tabıladı. Ol óz dáwirindegi til bilimi teoriyasınıń rawajlanıwına úlken úles qostı, lingvistlerdiń keyingi áwladlarınıń qalıplesiwine tásir jasadı. Onıń ilimiy dóretywshilik xızmetiniń áhmiyetli tárepleriniń biri - awızeki sóylew tilleri, dialektlik materiallardı izertlew tiykarında hár bir milliy tillerdiń izertleniwine túrki jasadı.

Aleksandr Xristoforovich Vostokov

Rossiyada salıstırmalı-tariyxıy slavyan til biliminiń qalıplesiwinde orıs akademigi A.X. Vostokovtıń (1781-1864) miynetleri belgili orındı iyeleydi.

A.X. Vostokov (Ostennek) Ezel atawında Arensburgte tuwıldı. 1787-jılı Peterburgtaǵı Kadet korpusına oqıwǵa kiredi. 1794-jıldan baslap kórkem óner Akademiyasında oqıwın dawam etedi. Ol jaslayınan sóz ónerine qızıqsınadı. Orıs xalıq qosıqları, naqıl-maqalların jıynadı. «Naqıl-maqallar jıynaǵın» (1865, SPb), «Orıslardıń qosıq qurılısı boyınsha tájiriybeler» (1817) miynetlerin járiyaladı. Orıs xalıq sóylemlerin úyrendi, orıs tiliniń etimologiyalıq sózligi ústinde kóp jıllar miynet etti. Sankt-Peterburgta Imperatordıń kitapxanasında qol jazbalar bólimi baslıǵınıń járdemshisi bolıp jumıs islewi oǵan eski slavyan qol jazbaların tereń úyreniw múmkinshiligin beredi.

A.X. Vostokovtıń tiykarǵı miynetleri: «Рассуждение о славянском языке» (1820), «Русская грамматика» (1831), «Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея» (1842), «Издание Остромирова Евангелия» (1843), «Словарь церковно-славянского языка» (1858-1861), «Грамматика церковно-славянского языка» (1863). Bul grammatika 80 jasar ilimpazdıń sońǵı miynetini edi. Vostokovtıń dáslepki izertlewinen-aq, onıń til bilimindegi jańa aǵım salıstırmalı-tariyxıy til bilimi aǵımınıń wákili ekenligi kózge taslanadı. Tillerdiń tuwısqanlıǵın dálillew ushın sózlerdi «birinshi dárejeli sózler», «ekinshi dárejeli

sózler» ge ajratadı. «Birinshi dárejeli sózler» toparına atlıq, kelbetlik, sanlıq hám almasıq sózlerdi kirgizedi, ekinshi toparına feyil, kómekshi sózler, tańlaq hám eliklewishlerdi kirgizedi. Onıń dáslepki miynetlerinde sanskrit tili tilge de alınbasa, al keyingilerinde F. Shlegel, ásirese, F. Adelungtıń miynetleri menen tanıs ekenligi málim boladı.

A.X. Vostokovtıń «Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw» miyneti onıń ilimiy miyraslarınıń ishinde belgili orındı iyeleydi. Bul miynette slavyan tilleriniń grammatikalıq qurılısı salıstırmalı baǵdarda úyrenilip, slavyan tillerinde birinshi mártebe salıstırmalı metod qollanılgan.

«Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw» miyneti qurılısı jaǵınan eki bólimnen ibarat: 1) Pikir júrgiziw; 2) Ańlatpa; «Pikir júrgiziw» bóliminde shirkew slavyan tiliniń rawajlanıwınıń tiykarǵı úsh basqıshı bar ekenligin kórsetedi. Birinshi basqısh-eski dáwir, IX-XIV ásirler; ekinshi basqısh-XV-XVI ásirler; úshinshi basqısh-XVI ásirden keyin payda bolǵan jazba esteliklerdi óz ishine aladı. Ásirese, úshinshi basqıshta baspadan shıǵarılgan diniy kitaplardı keń túrde analiz jasadı.

A.X. Vostokovtıń bul miyneti hind-evropa tilleri semyasınıń bir toparınıń (slavyan toparı) tariyxıy fonetikasını boyınsha júrgizilgen ilim izertlew jumısı. Bul miyneti bir tárepinen slavyan hám orıs tili tariyxın dáwirlestiriw, eski orıs tiliniń shirkew slavyan, polyak hám slavyan tillerine qatnasına baylanıslı jasaǵan ilimiy juwmaqları menen bahalı bolsa, ekinshi tárepten tuwısqan tillerdi anıqlawı menen qunlı.

A.X. Vostokov kóp sanlı shákirtler tayarladı. Olardıń ishinde P. Shafarik, V. Kopitar, F. Mikloshich (1813-1891, Vena universiteti professorı) ajıralıp turadı. Pavel Iosif Shafarik Vostokovtıń eń talantlı shákirti bolıp, ol salıstırmalı-tariyxıy metodtı slavyan tilleri hám ádebiyatın úyreniwge qollandı. Ol serb hám chex tillerin izertlew obyektini etip aldı. Shafariktıń chex tili grammatikasınıń tásirinde 1863-jılı A. Maleckiynıń polyak tili grammatikasını, 1856-jılı M. Gattaldıń slavyan tili grammatikasını, 1864-jılı X.Danilichtıń serb tili grammatikasını, F.I. Buslaevtıń 1858-jılı orıs tili grammatikasını boyınsha miynetleri payda boldı.

XIX ásir ortasındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi

XIX ásirdeń ortasında ilimpazlar ózleriniń izertlew jumısların salıstırmalı-tariyxıy metodologiyanı jáne de tereńlestiriw, ilimiy mashqalalar sheńberin keńeytiw, izertlew usılların jáne de jetilistiriwge baǵdarladı.

Bul dáwirde sońǵılıǵında til bilimindegi belgili bir aǵımlarǵa tiykar salǵan A.F.Pott, G.Kurcius, A.Kun, T.Benfey, A.Shleyxer, I.Shmidt h.t.b. ilimpazlar izertlew jumısların alıp bardı.

Olar birinshiden, hind-evropa tillerindegi sóz ózgeriwshi affikslerdiń, ásirese, feyillerdiń bet-san kategoriyasındaǵı qosımtalar arasındaǵı uqsaslıqlardı

anıqlaw, ekinshiden, sózlik quramdağı ortağ sózlerdi anıqlaw, úshinshiden, bul tillerdiń seslik sistemasındağı seslik sáykesliklerdi izertlewge umtıldı.

Avgust Fridrix Pott (1802-1887) óziniń izertlewleri arqalı ilimiy etimologiyağa tiykar saldı. Ol ilimpazlar arasında birinshilerden bolıp óz ara tuwısqan tiller hám til birlikleri arasındağı seslik sáykesliklerdi tereń izertlew zárúrligin bildirdi. Tuwısqan tillerdegi sózlerdiń seslik qurılısın qatań hám tereń bilmey turıp etimologiyalıq izertlewler alıp barıw múmkin emesligin kórsetti. Eger de bul jaǵdaylar esapqa alınbay etimologiyalıq izertlewler júrgizilse, onda ol hesh qanday dálillew kúshine iye emes, tek ótkir pikirlilik tarawındağı shınıǵıw bolıp qaladı,-dep atap ótti. Seslik nızamlar degende Pott - tildiń seslik quramınıń fiziologiyasınan kelip shıǵatuǵın nızamlardı názerde tutadı. Til biliminde XX ásirdeń basında payda bolǵan mladogrammatistler aǵımı A. F. Pott ózleriniń tálimatınıń irge tasın qalawshı sıpatında atap ótedi. 1833-1836-jılları járiyalanǵan eki tomlıq «Этимологические исследования в области индоевропейских языков, с упором на переход звуков в санскрите, греческом, латинском, литовском и готском» miyneti eń tiykarǵı miyneti bolıp tabıladı¹².

Georgiy Kurcius 1820-jılı Germaniyada tuwılıp, 1885-jılı qaytıw bolǵan. Jas waqtınan baslap F. Bopp hám V.Gumboldtın ideyaları menen qızıqsınadı hám ózin olardıń isin dawam ettiriwshi esaplaydı. G.Kurcius salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń jetiskenliklerin klassikalıq tiller, ásirese grek tilin izertlewge qollanıwǵa umtıldı. Onıń tiykarǵı miyneti 1858-1862-jılları Leipcipte járiyalanǵan eki tomlıq «Grek etimologiyası tiykarları» dep ataladı.¹³ Ilimiy áhmiyeti jaǵınan qunlı jáne bir miyneti 1873-1876-jılları Leypcipte eki tom túrinde járiyalandı. Bul miynet «Grek tilindegi feyil» dep ataladı.

Kurcius óziniń bul eki miynetinde de tildiń seslik sistemasın tereń izertlewge umtıladı. 1870-jılı Saksoniya korolliǵı ilimiy jámiyetiniń tariyx-filologiya bóliminde jasaǵan bayanatında, «XIX ásirdeń 40-jıllarınan baslap tilshilerdiń jas áwladı seslik nızamlıqlar, sáykeslikler hám olardıń sebeplerin qatań baqlawdı ózleriniń tiykarǵı lozungi sıpatında kóterip shıqtı», -dep tastıyıqladı.

Kurcius til tariyxın aǵa-inili Avgust hám Fridrix Shlegel menen V.Gumboldt koncepciyalarına sáykes eki dáwirge bóledi. Birinshisi, rawajlanıw, ósiw dáwiri, ekinshisi, qartayıw hám eskiriw dáwiri. Kurciusta F.Boppqa salıstırǵanda da tábiyiy ilimler terminologiyasın til bilimine qollanıw basım.

A.Kun (1812-1881) til biliminde eki aǵımniń tiykarın salıwshı esaplanadı. Birinshisi-lingvistikalıq paleontologiya, ekinshisi-salıstırmalı mifologiya. Sonıń

¹² Pott A.F. Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanscrit, Griechischen, Lateinischen, Littauishen und Gothischen. Bd-1,2. Lemgo. 1833-1836

¹³ Curtius G. Grundzude der griechischen Etymologie. T.1-2,-Leipzig., 1858-1862.

menen birge ol «Salıstırmalı til bilimi jurnalı» ın shólkemlestirdi. («Zeitschrift Fur vergleichende Sprachor schund»). Ol tiykarınan eski tillerdi salıstırmalı-tariyxıy baǵdarda izertledi.

T. Benfey 1809-jılı tuwılıp, 1881-jılı qaytııs bolǵan. Ol ulıwma til bilimi boyınsha belgili qánige, hindtanıwshı, lingvistikalıq paleontologiya hám salıstırmalı mifologiyanıń tiykarın salıwshılardıń biri. Onıń jumısları grek tiliniń grammatikası, leksikası hám sanskrit tillerin izertlewge arnalǵan.

Solay etip, XIX ásirdeń birinshi yarımında salıstırmalı-tariyxıy metod nemis ilimpazları F.Bopp, Y.Grimm, daniyalı R.Rask, orıs ilimpazı A.X.Vostokovlardıń miynetlerinde payda boldı. Bul metodtıń payda bolıwı til teoriiyası tarawında alıp barılǵan kóp sanlı ilimiy-izertlewlerdiń tábiyiy juwmaǵı boldı.

XIX ásirdegi til filosofiyası

XIX ásirde tiykarınan hind-evropa tilleriniń salıstırmalı-tariyxıy grammatikasın izertlew menen birge, tildiń antologiyasın filosofiyalıq túsindiriw qatar alıp barıldı.

Bul aǵımniń tiykarǵı wákilleri - I.Gerder, A.Shlegel, A.Shleyxer, V.Gumboldt, G.Shteyntal, A.A.Potebnya, V.Vundt h.t.b. Olardıń miynetlerinde tildiń tábiyatın hám onıń oylawǵa qatnasın anıqlaw, tildiń ulıwma teoriyasın qalıplestiriw hám tildiń rawajlanıwı teoriyasınıń tiykarǵı principielerin islep shıǵıw máseleleri izertlenildi.

Tábiyiy pánler tarawındaǵı sońǵı ashılıwlardıń nátiyjesinde XIX ásirdeń 50-60-jılları til biliminde naturalizm aǵımı qalıplese basladı. Bul aǵımniń kórnekli wákili-hind-evropa tilleriniń salıstırmalı-tariyxıy grammatikası boyınsha fundamental miynetleri menen keńnen belgili Avgust Shleyxer boldı.

Bul máselelerdi izertlewde V.Gumboldtıń ornı ayrıqsha boldı. V.Gumboldtıń lingvistikalıq koncepciyası til bilimi tariyxında jańa dáwirdi baslap berdi. Ol til bilimi tariyxında birinshi ret tildiń ishki qurılısın sáwlelendiretuǵın pútin lingvistikalıq sistemanı, tildi sol tilde sóylewshı xalıqtıń ruwxıy hám mádeniy ómiri menen baylanıslı halda úyreniw máselesin kóterdi.

Onıń teoriyalıq kóz qaraları nemis klassikalıq filosofiyasına jaqın boldı. Gumboldtıń kórkem óner filosofiyasına qızıǵıwshılıǵı onı F.Shelling penen jaqınlastıradı. V.Gumboldt nemis klassikalıq filosofiyasındaǵı kórkem-óner hám ilim ruwxıy mádeniyattıń rawajlanıwındaǵı izbe-iz basqıshları ekenligi tuwralı ideyanı basshılıqqa aladı hám onıń miynetlerinde bul ideya sezilip turadı.

Ol kórkem-óner hám ilim adamzat dóretiwshiliginiń túrleri ekenligin hám olar adamzat dóretiwshiliginiń ayrıqsha túri bolǵan til arqalı óziniń reallıǵına iye bolatuǵının anıq túsindi.

Usı kóz qarastan shıǵa otırıp, V. Gumboldt tildi jámiyetlik qubılıs hám adamzattıń ruwxıy kúshiniń rawajlanıp barıwshı dóretpesi sıpatında úyrenetuǵın til teoriyasınıń tiykarın saldı. Bul dáwirdegi til bilimi de XVIII ásirdeń sońǵı shereginde payda bolıp XIX ásirdeń basında Evropa xalıqlarınıń mádeniy ómiriniń barlıq tarawların óziniń ishine alǵan filosofiyalıq-tariyxıy ádebiy aǵım romantizm aǵımınıń tásirinde boldı.

Romantizm aǵımı wákılleri til tańbalarınıń mánisi hám funkcionallıq ózgeshelikleri, hár qıylı tańbalıq sistemalar hám olar arasındaqı baylanıslardı izertlewge úlken dıqqat awdardı.

XIX ásirdeń 60-jılları ideyallıq hám absolyut sana tuwralı usı dáwirge shekemgi ilimiy kóz-qaraslarǵa salıstırǵanda, ruwxıy dúnyanıń individual-psixologiyalıq mexanizmin izertlewge qızıǵıwshılıq kúsheydi. Sonlıqtan da ilimpazlardıń izertlew obyektı ulıwmalıqtan individtiń jeke psixikalıq háreketiniń mexanizmin, yaǵnıy jeke ruwxtı izertlewge baǵdarlandı.

Bul dáwirde individual psixologiyanıń tiykarları qalıplese basladı. Til biliminde tildi individual-psixikalıq qubılıs sıpatında izertlewler payda bola basladı. Solay etip, til biliminde psixologiyalıq aǵım payda boladı. Bul aǵımınıń tárepedarları hár qanday tillik analizdiń tiykarında sóylewshı individtiń sanasındaqı psixikalıq procesler turıwı tiyis dep tastıyıqladı. Ilimiy kóz-qaras sıpatında qalıplesken psixologizm G.Shteyntal, I. A. Boduen de Kurtene, A.A. Potebnya kibi ilimpazlardıń da koncepciyalarınıń ajıralmas bólegi esaplanadı. A.A. Potebnya V. Gumboldtıń kóz-qaraslarına kritikalıq qatnas jasay otırıp til hám oylaw mexanizminiń óz ara tásirin izertlewdi wazıypa etip qoyadı.

Psixologiyalıq kóz-qaraslardıń táhiri menen XX ásirdeń basında til biliminde mladogrammatizm (jas grammatistler) aǵımı qalıplesti, olar ózleriniń miynetlerinde naturalizm aǵımın qattı sınıǵa aladı.

Romantizm aǵımı

Evropada romantizm óz aldına ideologiyalıq aǵım sıpatında payda boldı. F.Shellingtiń «Transcendental idealizm sisteması» miyneti Germaniyada romantizm aǵımınıń payda bolıwına alıp keledi. I. Kant, F.Shiller, I. Fixteniń filosofiyalıq koncepciyalarına tiykarlangan F.Shellingtiń «Filosofiya óneri» miynetinde romantizm aǵımınıń tiykarǵı kóz-qarasları bayanlangan edi. Germaniyadaǵı romantizm ótken dáwirdi ideallastırdı, eski dáwirdegi tábiyat, diniy isenim h.t.b. máselelerdi romantikalıq kóz-qarasta bayanladı.

Til biliminde romantizm aǵımınıń kórinisleri salıstırılmalı til biliminiń dáslepki bashqıshlarında payda boldı, yaǵnıy hind-evropa tillerin bir-birine salıstırılmalı úyreniw tiykarında olar arasında uqsaslıq belgiler anıqlanıp barıldı hám

bul tillerdiń barlıgınıń áyyemgi dáwirdegi ájayıp bir derekten kelip shıqqanlıgın romantikalıq ruwxta bayanlaw túrinde kórindi.

Fridrix Shlegel, Avgust Shlegel, Yakob Grimm hám basqa da tilshi ilimpazlar mádeniyat tariyxı máseleleri menen qızıqsındı. Olar áyyemgi dáwir mádeniyatın tereń úyreniwge umtıldı hám sol dáwirlerdi ideallastırıp kórsetiwge háreket etti. Olar til bilimindegi romantizm aǵımınıń wákilleri boldı.

Romantizm aǵımınıń wákilleriniń biri-**Iogann Gotfrid Gerder** (1744-1803) boldı. Ol belgili nemis oyshılı, kórkem-óner izertlewshisi, jazıwshı hám lingvist boldı. Onıń áyyemgi dáwirdegi klassikalıq mádeniyatqa qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan. Tildi millet, xalıqtıń ruwxınıń sáwleleniwi dep esapladı. Ol óziniń «Tildiń payda bolıwı tuwralı traktat» miynetinde adamnıń sóylew tili óziniń ishki tábiyiy talapların júzege asırıw quralı sıpatında adamzat payda bolǵannan berli birge jasaydı,- degen pikirdi bildiredi.¹⁴

Gerderdiń pikiri boyınsha, «dáslep til payda bolǵan, soń adamzat poeziyanı dóretken. Poeziya adamnıń ruwxıy rawajlanıwı hám ósiwiniń kórsetkishi».

«Til barlıq adamzattı biriktiriwshı kúsh. Til ayırım xalıqtı, ayırım milletti basqa barlıq xalıqlar, milletler menen baylanıstıradı. Tilde jeke millet hám barlıq adamzat jámiyetine tán belgiler sáwleleniwin tabadı», -dep jazadı.

Sunday-aq, Gerder til adamnıń psixikalıq qurılısınıń ayrıqsha bir ónimi sıpatında rawajlanadı, adamǵa tábiyat tárepinen miyrasqa berilmeydi, -degen pikirdi bildiredi. Tildiń mánisi hám payda bolıwı tuwralı Gerderdiń bildirgen pikirleri ózinen keyingi dáwirdegi filosof, psixolog hám tilshilerge belgili dárejede tásir jasadı.

Fridrix Shlegel tiykarınan antik dáwirdegi ádebiy miyraslardı izertlewge umtıldı. Ol óziniń «Filologiya tuwralı» degen miynetinde abstrakt filologiyadan áyyemgi dáwirdi izertleytuǵın konkret tábiyiy filologiya ótiw zárúrligin aytadı.¹⁵

Óziniń «Grek hám rimlilerdiń poeziyası tariyxı» miynetinde hár qanday filologiyalıq izertlewdiń tiykarı tariyx bolıwı kerek, onı izertlewshı filolog-tariyxshı filosof bolıwı kerek, -degen pikirdi bildiredi.

XIX ásirdeń I yarımındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń «til bilimindegi filosofiya dáwiri» dep atalıwı da F. Shlegeldiń usı kóz-qaraslarınıń tásirinde boldı.

F. Shlegeldiń 1808-jılı járiyalanǵan «Hindlerdiń danalıǵı hám tili tuwralı» degen miynetinde til biliminde romantizm aǵımınıń qalıplesiwine kúshli tásir jasadı¹⁶. Bul miynet til bilimindegi romantizmiń manifesti esaplanıp, onıń tiykarında XIX ásirdeń birinshi yarımındaǵı kópshilik tilshilerdiń kóz-qarasları qalıplesti.

¹⁴ Herder J.G. Abhandlung uber den Ursprung der Sprache. -Berlin., 1772.

¹⁵ Shlegel F., Zur Philologie. Sammtliche Werke. Bd. 15.-Wein., 1846.

¹⁶ Schlegel F., Uber die Sprache und Weisheit der Indier. Heidelberg., 1808.

Romantiklerdiń eń joqarı sıyrınatuǵın obyektı óziniń tili hám folklorı arqalı ózgeshelenip turatuǵın xalıq, millet boldı.

Tuwısqan Vilgelm hám Yakob Grimmeler nemis tili grammatikasın úyreniw ushın folklorlıq esteliklerdiń tilin úyreniwge umtıladı.

1812-jılı járiyalanǵan V. Gumboldtın «Basklardıń jazıwı hám poeziyasınıń úlgileri» degen maqalasında romantizm ideyalarınıń tásiiri seziledi. V. Gumboldt bul miynetinde, «tillerdi, onıń tábiyatı hám ruwxın izertlew millettiń, xalıqtıń tábiyatı hám ruwxın izertlew ushın gılt bolıwı kerek», -dep jazadı.

Ulıwma alǵanda, til bilimindegi romantizm aǵımınıń wákilleri, hind-evropa tilleri ushın orta q ata tildi (prayazık) tabıw, qayta tiklewge umtıladı. Ata tilde sóylegen xalıqtıń, qawimniń kún kórisi, mádeniyatı menen qızıqsınadı, olardı ideallastıradı.

Naturalizm aǵımı

Naturalizm aǵımı XIX ásir til biliminiń kórnekli wákilleriniń biri, Ien universiteti professorı Avgust Shleyxerdiń (1821-1868) atı menen baylanıslı. Ol ulıwma til bilimi boyınsha jetik qanıge.

Bul ilimpazdıń dóretiwshilik xızmeti ilimiy oy órisiniń keńligi menen ajıralıp turadı.

Onıń 1852-jılı járiyalanǵan «Shirkew slavyan tiliniń morfologiyası» miynetinde baltik hám slavyan tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha izertlewleri berilgen. 1855-1857-jılları «Litov tilin úyreniw boyınsha qollanba» miyneti dóretildi. 1861-jılı til biliminiń bunnan keyingi rawajlanıwına úlken tásir jasaǵan «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası kompendiyi» miyneti járiyalandı¹⁷.

Bul miynetinde avtor bay tillik materiallar tiykarında hind-evropa ata tilin (prayazık) tiklewge umtıladı. Fonetikalıq izertlewler bul miynettiń úshen bir bólimin aladı. Avtor ata tilde 9 dawıslı, 15 dawıssız, ulıwma 24 ses qollanǵan dep kórsetedi. Bul juwmaqqa házirgi hind-evropa tillerindegi dawıslı hám dawıssız seslerdi bir-birine salıstırıp hám onı sanskrit tiline salıstırmalı izertlew tiykarında keledi.

Avgust Shleyxerdiń naturalistlik kóz qarastırınıń ulıwma teoriyalıq baǵdarları onıń 1860-jılı járiyalanǵan «Nemis tili» miynetinde berilgen. Avgust Shleyxerdiń jetiliske naturalistlik kóz-qarastırarı onıń sońǵı eki miynetinde bayanlanǵan. Onıń biri 1863-jılı járiyalanǵan «Darwin teoriiyası hám til tuwralı ilim» miyneti, ekinshisi 1865-jılı járiyalanǵan «Adamzattıń tábiyiy tariyxı ushın tildiń áhmiyeti» miynetleri bolıp tabıladı.

¹⁷ Schleicher A. Die Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache. –Bonn., 1852; Handbuch der Litauischen Sprache I-II.- Praga., 1856-1857.

Bul miynetlerde keyingi dáwirdegi tilshilderdiń tartıslarına sebepshi bolǵan fonetikalıq nızam tuwralı, analogiya tuwralı, tildiń sistemalıq xarakterı tuwralı pikirleri, tillerdi Sharlz Darvinniń evolyuciyalıq táliymatına baylanıslı úyreniw boyınsha usınısları sáwleleniwın taptı. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń dáslepki basqıshında hind-evropa tilleriniń tuwısqan tiller ekenligi, olardıń bir derekten kelip shıqqanlıǵı ilimpazlar tárepinen anıqlandı. Bul tillerdiń tuwısqanlıǵı endi guman tuwdırmaydı, biraq qaysı derektiń tiykarında hind-evropa tilleri payda boldı degen máselede ilimpazlardıń pikirleri hár qıylı boldı. XVIII ásirde Ulyam Djounz sanskrit, grek hám latin tilleri ortaq bir derekten payda bolǵan degen pikirdi bildirip edi. F. Bopp dáslep sanskrit tilinen payda bolǵan til tuwralı pikir aytsa, keyingi miynetlerinde sanskrit tiliniń áyyemgiligin hám onıń basqa tillerge tásin júdá joqarı kótermelep jibermeu ushın sanskrit tili menen tuwısqan bolǵan qanday da bir basqa til tuwralı pikirlerin bildirdi. F. Shlegel sanskrit tili dáslep payda boldı, al basqa hind-evropa tilleri sonıń tiykarında qalıplesti,-dep esapladı.

Avgust Shleyxerdiń dáwirine shekem-aq bir qansha ilimpazlar F.Shlegeldiń bul pikirini biykarladı. A. Shleyxer filosofiyalıq kóz-qaraslar keń, tábiyiy pánlerge qızıǵıwshılıǵı kúshli, hár tárepleme rawajlanǵan ilimpaz bolǵanlıqtan til bilimin tábiyiy ilimlerde baylanıslı izertlewge háreket etti. Ol tábiyiy pánlerdegi, ásirese biologiyadaǵı organizmniń ishki bólekleri, qurılısın izertleytuǵın morfologiyalıq táliymattı til bilimine qollanıp, sózdiń sırtqı formalıq belgileri jámlengen grammatikalıq formalar tuwralı táliymattı payda etti. A.Shleyxer bul tillik formalarǵı evoluciyalıq rawajlanıw baǵdarında úyreniwge umtıladı.

Solay etip, ol tábiyiy dúnyada ómir súretuǵın, adamnıń erkinen tısqarı óziniń obyektiv nızamları menen rawajlanatuǵın filosofiyalıq «tábiyiy organizm» koncepciyasını til bilimine qollanadı. Ol ayırım bir til yamasa til semyaların analizlewde de oǵan sistemalı qatnas jasawdıń zárúrligin kórsetedi.

Tildiń seslik nızamlıqları, morfologiyalıq qurılısınıń ózgesheligi hám oǵan sistemalı qatnas jasawdıń zárúrligi A.Shleyxerge tillerdiń kelip shıǵıwı tuwralı klassifikaciyasını payda etiwine alıp keldi. Shleyxerdiń tillerdiń payda bolıwı tuwralı klassifikaciyası boyınsha hind-evropa tilleri bir ata tildiń (prayazık) tiykarında payda bolǵan. Onnan soń til semyalarına hám shaqapshalarına ajratılǵan. A. Shleyxer óziniń «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası» miynetinde hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵın kórsetiwshi klassifikaciyanı beredi.¹⁸

A. Shleyxer tildi tábiyiy dúnyadaǵı basqa da tiri organizmler sıyaqlı tábiyiy organizm esapladı. Xızmeti hám rawajlanıwı boyınsha til tábiyattıń nızamlarına baǵınadı,- dep kórsetedi. Onıń pikirinshe, til de biologiyalıq qubılıs, tuwıladı,

¹⁸ Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. -Weimar, 1861-1862.

rawajlanadı, óledi. Sonlıqtan da tildi izertlewde tábiyat nızamların basshılıqqa alıw kerek, -deydi. Tildegi ózgerisler adamlardan gárezsiz boladı, sonlıqtan da tildi biologiyalıq organizmler qatarına jatqarıw kerek, -dep esaplaydı.

A. Shleyxer hind-evropa tilleri seymasınıń genetikalıq klassifikaciyasını jasaǵan dáslepki lingvistlerdiń biri. Ol dúnya júzindegi hámme tiller ushın ortaq-bir ata tildi (prayazık) qayta tiklew múmkin emesligin bildirdi. Ol F.Shlegeldiń hind-evropa tilleriniń hámmesi sanskrit tilinen kelip shıqqanlıǵı tuwralı pikirini biykarladı.

A. Shleyxer ózi islep shıqqan hind-evropa tilleriniń genetikalıq klassifikaciyasına isengenligi sonsheli hind-evropa ata tilinde «Qoylar hám atlar» degen bir tımsaldı da jazdı.

Til bilimindegi A. Shleyxer tiykarın salǵan naturalizm aǵımınıń tiykarǵı teoriyalıq kemshilikleriniń biri ol tildiń jámiyetlik qubılıs ekenligin tán almaǵanı hám onıń bárqulla rawajlanıwda bolatuǵının, adamzat jámiyetiniń rawajlanıw nızamlarına baylanıslı ekenligin tán almawı bolıp tabıladı. A.Shleyxerdiń biologiyalıq koncepciyası onıń shákirtleri Moric Rapptıń 1840-jılı járiyalanǵan «Til fiziologiyası» hám 1852-jılı járiyalanǵan «Salıstırmaǵı grammatika tábiyiy ilim sıpatında» degen miynetlerinde dawam ettirildi.

Naturalizm mektebiniń jáne bir wákili-**Maks Myuller**. Ol 1823-jılı tuwılıp, 1890-jılı qaytı bolǵan. Milleti boyınsha nemis, inglis tili boyınsha qanıge. Maks Myuller de til bilimi tábiyiy ilimleriniń bir tarawı dep túsinedi. Biraq ol til biologiyalıq organizm degen pikirge qosılmaydı. Til biologiyalıq organizm emes, al oylawdıń quralı, til arqalı adamzat haywanatlar dúnyasınan ajırılıp turadı, -dep kórsetedi. Tildi adamlar kúndelikli turmısta qollansa ǵana ol jasaydı, al qollanıwdan qalsa tildiń ólgeni dep túsindiredi. M. Myuller tildegi túrli qubılıslardı tildiń rawajlanıw tariyxı dep esaplamaydı, al biologiyalıq organizmdegi sıyaqlı jay ósiw dep kórsetedi. Maks Myuller hind-evropa tilleriniń klassifikaciyası boyınsha pikir bildirip, hind-evropa tilleriniń tiykarǵı eki-aziya hám evropa toparına bóliw zárúrligin bildirdi.

Avgust Shleyxer tiykarın salǵan naturalizm aǵımına kritikalıq kóz-qarastı nemis ilimpazı **Iogann Shmidt** (1843-1901) birinshilerden bolıp bildirdi. Ol óziniń «Indogerman tilleri arasındaqı tuwısqanlıq qatnaslar tuwralı» miynetinde Shleyxer táliyatındaǵı «hind-evropa ata tili» terminin sına aladı. Shmidt bir ata til haqqındaǵı pikir ilimiy shınlıqqa tuwra kelmeydi, haqıyqatında eń dáslepki dáwirlerden baslap-aq hind-evropa tillik kompleksi dialektlik bólsheklerge bólingen edi. Sonlıqtan da, onıń barlıq elementlerin bir dáwirge jatqarıwǵa bolmaydı,-degen pikirini bildirdi.

Usıǵan baylanıslı I. Shmidt komparativistikaniń tiykarǵı wazıypası ata tildi qaytadan tiklewge umtılw emes, al ayırım sóz hám grammatikalıq formalardı rekonstrukciya jasaw bolıp tabıladı, -dep kórsetti.¹⁹

Shmidtin pikirinshe, hind-evropa tillerine Shleyxer sıyaqlı bir daraqtın shaqaları sıpatında emes, al bası da aqırı da joq sheńber tárizli óz ara baylanısqa bólimlerden ibarat shınjır sıpatında qaraw kerek. Máselen, hind-iran sheńberi tárepinen qaraǵanda oǵan eń jaqın sheńberler-baltik hám slavyan sheńberi, onnan keyin german, kelt, italyan, grek sheńberine shekem barıladı.

Ol geografiyalıq ornalasıwı jaǵınan bir-birine jaqın jaylasqa tillerdiń óz ara uqsaslıǵı aymaqlıq jaqtan alısta jaylasqa tillerge salıstırǵanda kóp. Usıǵan sáykes hind tillerinen iran tilleri arqalı slavyan tillerine, slavyan tillerinen baltik tillerine kem-kem tolqın tárizli tildiń aǵıp ótiw qubılısı bayqaladı,-dep kórsetedi. Sonlıqtanda slavyan tilleri baltik tillerine salıstırǵanda kóbirek iran tilleriniń belgilerine iye, al iran tillerinde óz gezeginde sanskrit tiline salıstırǵanda slavyan tilleri menen ortaq belgileri kóp. Baltik-slavyan tilleri bir tárepten german tilleri menen, ekinshi tárepten iran hám hind tilleri usınday tınımsız baylanıslar menen tıǵız baylanısqa.

Solay etip, baltik-slavyan tilleri german hám hind-iran tilleri arasındaqı aralıq basqısh. «Onıń dálili,-dep kórsetedi Shmidt, máselen, slavyan-baltik tilleriniń sózlik quramında nemis tiliniń sózlik quramına salıstırǵanda iran tilleriniń elementleri tórt mártebe kóp, slavyan-baltik tillerinde german tilleriniń elementleri hind-iran tillerine salıstırǵanda on ese kóp».

Solay etip, Shmidt til biliminde bir tildiń ekinshi tilge áste aqırın ótiw teoriyasına tiykar saladı. Bul teoriya «tolqın teoriyası» dep ataladı.

I. Shmidtin bul teoriyasınıń jetiskenlik hám kemshilik tárepi bar. Onıń tiykarǵı jetiskenligi- A. Shleyxerdiń hind-evropa tilleri boyınsha klassifikaciyanı absolyutlestiriwden bas tartıwı, jańa tillerdiń payda bolıwı hám tarqalıw nızamlılıqların anıqlawı boldı. Kemshiligi-qońsılas tillerdiń óz ara tásinin júdá bórttirip kórsetiwi bolıp tabıladı. Tillerdiń óz ara tásinin anıqlawda tek tuwısqa tillerdi názerde tutadı, al tuwısqa bolmaǵan tillerdiń bir-birine tási dıqqattan shette qaladı. Solay bolsa da, Iogann Shmidtin «tolqın teoriyası» ózinen keyingi dáwirdegi lingvistikalıq aǵımlarǵa belgili dárejede tásinin tiygizdi. Sońǵı dáwirlerde areal lingvistikani izertlewshi neolingvistler aǵımı, «Sózler hám zatlar» mektebiniń basshısı G. Shuxardt bul teoriyanı belgili dárejede bassılıqqa aldı.

Shmidtin «tolqın teoriyası» keyin ala jas grammatistler tárepinen kóp mártebe sınaǵa ushıradı. Jas grammatistler aǵımı wákili Avgust Leskin Shmidtin

¹⁹ Schmidt J., Die Verwandtschafts verhältnisse der indogermanischen Sprachen.- Weimar., 1872.

sínğa ala otırıp, onıń koncepciyasınıń Avgust Shleyxer koncepciyası menen tikkeley qarama-qarsı emes ekenligin dálillewge umtıldı.

Leskin óziniń 1876-jılı Leipcig qalasında járiyalanğan «Slavyan-litov hám german tillerindegi seplikler haqqında» degen miynetinde, «daraq» teoriyası (A. Shleyxer) menen «tolqın» teoriyasın (I. Shmidt) kelisimge keltiriwge boladı, sebebi dáslebinde úzliksiz ótiwshi baylanıs ómir súrgen, al keyin ala shaqalardıń bóliniw procesi bolğan,-dep tastıyıqlaydı.²⁰ Leskiniń pikirinshe, Shleyxer hám Shmidt teoriyaları arasında principial qarama-qarsılıq joq, olar hind-evropalıların tariyxına ekewi eki tárepinen qaraydı. Birewi-ayırım qáwimlerdiń kóship qonıwı nátiyjesinde olardıń tiliniń óz aldına rawajlanıwın bildirse (Shleyxer), ekinshisi-aymaqlardıń kem-kem keńeyip barıw procesin kórsetedi (Shmidt).

Ulıwma til bilimi koncepciyasınıń qáliplesiwi.

V. Gumboldt

XIX ásirdiń birinshi yarımında ulıwma til bilimi koncepciyasınıń qáliplesiwinde Vilgelm fon Gumboldtın ornı ayırıqsha. Ol ózine shekemgi ilimiy jańalıqlardı ulıwmalastırıp lingvistika iliminiń filosofiyalıq negizin salğan talantlı tilshi ilimpaz, mámleketlik isker boldı.

V. Gumboldt 1767-jılı nemis dvoryanini shańarağında tuwılğan. 1835-jılı qaytıw boladı. 1787-jılı Frankfurt universitetiniń yurispudenciya qánigeligine oqıwğa kiredi, ekinshi kursta Gettingem universitetiniń filologiya fakultetine ózgerdedi. Genrix Geyneniń tariyx hám ádebiyat tariyxı boyınsha lekciyaların tınlaydı. Gettingem universitetinde talantlı nemis shayırı F. Shiller menen tanısadı.

F.Shillerdiń estetikalıq táliymatı oğan kúshli tásir etedi. Estetika problemalarına qızıǵıwshılıq I. Kant hám F. Shelling filosofiyasını úyreniwine iytermeleydi. Bunnan soń V. Gumboldtın til bilimine qızıǵıwshılıǵı kúsheydi. 1799-jılı bask tili boyınsha izertlew júrgizip, bir neshe tillerdi filosofiyalıq tiykarda salıstırmalı túrde izertleydi. V.Gumboldtqa onıń jigit aǵası, tábiyattanıwshı hám geograf Aleksandr amerika indeecleriniń tili boyınsha jıynağan kóplegen materiallar alıp kelip beredi. Onıń lingvistikaǵa qızıǵıwshılıǵı kem-kem kúsheyip baradı.

Ol 1801-1810-jılları mámleketlik xızmette bilimlendiriw departamenti direktori lawazımında isledi. Onıń 1810-jılı Berlin universitetiniń ashılıwında xızmeti salmaqlı boldı. Sonlıqtanda bul universitet V.Gumboldtın atına qoyılğan.

1810-1819-jılları diplomatiyalıq xızmette bolıp, dem alısqa shıqqannan soń ózin ilimge baǵıshladı.

²⁰ Leskien A. Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen.- Leipzig., 1876.

1820-jılı Berlin İlimler akademiyasında «Hár qıylı rawajlanıw basqışlarındağı tillerdi salıstırmalı izertlew haqqında» degen temada bayanat jasadı. Bul bayanatında til bilimi tarawındağı óziniń ilimiy-izertlew jumıslarınıń baǵdarlamasın bayanlaydı, lingvistikalıq mashqalaların qalıplestiredi, til haqqındağı ilimniń maqseti hám shegaraların tiykarlaydı. Bunnan soń 1824-jılı járiyalanǵan «Grammatikalıq formalardıń payda bolıwı hám onıń ideyalardıń rawajlanıwına tásiiri» miynetinde sanskrit tili boyınsha óziniń izertlewlerin juwmaqlastırdı.

V. Gumboldtın tildiń payda bolıwı, rawajlanıwı, xızmeti tuwralı kóz qaraları 1827-jılı járiyalanǵan «Grammatikalıq formalardıń tábiyatı hám qıtay tili tuwralı» miynetinde berildi.

1829-1831-jılları ol Sumatradan Pasxi atawlarına, Jańa Zelandiyadan Sandvich atawlarına shekemgi aralıqtağı jasaǵan xalıqlar hám olardıń tillerin tereń úyreniw nátiyjesinde bul tiller hind tilleri menen amerika tilleri arasındağı baylanıstırıwshı buwın degen juwmaqqa keledi.

V. Gumboldt óziniń dáslepki miynetlerinen baslap lingvistikalıq máselelerdi filosofiya menen tıǵız baylanısta sheshiwge umtıldı. Onıń bul ideyaları avtor qaytı bolǵannan keyin 1836-1839-jılları járiyalanǵan «Yava atawındağı Kavi tili tuwralı» degen III tomıq miynetinde ayqın kózge taslanadı.²¹ Bul miynettiń kirisiw maqalası «Adamzat tili qurılısınıń rawajlanıwı hám onıń xalıqtıń ruwxıy rawajlanıwına tásiiri haqqında» dep ataladı. Bul maqala V. Gumboldtın til filosofiyasınıń ózinde sáwlelendirgen tiykarǵı miyneti esaplanadı.

Ol E.Kondilyaktıń 1755-jılı járiyalanǵan «Grammatika» degen miynetinde bildirilgen, «til tek oydı sáwlelendirip qoymaydı, al oy-pikirimizdiń, bilimimizdiń rawajlanıwına da tásir jasaydı», I.Gerderdiń 1772-jılı járiyalanǵan «Tildiń payda bolıwı haqqında izertlew» degen miynetinde bildirilgen, tildiń payda bolıwı hám tábiyatı haqqında, til, oylaw hám «xalıqtıń ruwxı»nıń óz ara baylanısı tuwralı pikirlerin hám Avgust Shlegeldiń tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyasını basshılıqqa aladı.

V. Gumboldtın filosofiyalıq kóz-qarası Immanuel Kantın kritikalıq filosofiyası tásirinde qalıplesken. Sol dáwirdegi filosofiyalıq oy-pikirlerge Kantın taza sanadağı qarama-qarsılıqlar-antinomiya tuwralı táliymatı úlken tásir jasaydı.

V. Gumboldt Kantın antinomiya tuwralı táliymatın til bilimine qollanıwǵa háreket etedi. Ol da Kant sıyaqlı «sana materiallıq tábiyattan ǵárezsiz óz nızamları menen rawajlanadı», -dep esaplaydı. Usı kóz qarastı tilge baylanıslı qollanıw, «til ruwxıy halattıń nızamları tiykarında rawajlanadı»-dep jazadı. Sonıń menen birge ol tildi oylaw quralı sıpatında bahalaydı.

²¹ Humboldt W. Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java. Bd. I-III. –Berlin., 1836-1839.

V. Gumboldt tildiń kommunativlik xızmeti hám onıń seslik tárepine úlken diqqat awdaradı: «Sózdiń qurılısında báhama eki birlik-ses hám túsinik birligi boladı».

Onıń pikirinshe, tilde xalıqtıń ruwxıy dúnyası sáwleleniwın tabadı. Bul jaǵday tildiń onı qollanıwshı individ penen qorshaǵan obyektiv dúnya ortasında bolıwına baylanıslı júzege keledi. Basqa xalıqtıń ruwxıy dúnyasın biliw ushın sol xalıqtıń tilin úyreniw zárúr,-dep jazadı. V.Gumboldt tayar logikalıq kesteler tiykarında konkret tillerdi izertlewge boladı dep esaplaytuǵın deduktivli-ulıwma grammatikalıq (universal grammatika) kóz-qaraslarǵa qarsı shıqtı. Onıń ornına induktiv grammatika tiykarında, yaǵnıy konkret tillik faktler tiykarında jekkelikten ulıwmalıqqa qaray izertlewdi usındı. Ayırım-ayırım tillerdiń materialların izertlew tiykarında ulıwma adamzat tiline orta qubılıslardı anıqlawdı usındı.

V.Gumboldttıń lingvistikalıq koncepciyası til bilimi tariyxında jańa dáwirdi baslap berdi. Ol til bilimi tariyxında birinshi ret tildiń ishki qurılısın sáwlelendiretuǵın pútin lingvistikalıq sistemanı, tildi sol tilde sóylewshı xalıqtıń ruwxıy hám mádeniy ómiri menen baylanıslı halda úyreniw máselesin kóterdi.

Onıń teoriyalıq kóz-qarasları nemis klassikalıq filosofiyasına jaqın boldı. Gumboldttıń kórkem óner filosofiyasına qızıǵıwshılıǵı onı F.Shelling penen jaqınlastıradı. V. Gumboldt nemis klassikalıq filosofiyasındaǵı kórkem-óner hám ilim ruwxıy mádeniyattıń rawajlanıwındaǵı izbe-iz basqıshları ekenligi tuwralı ideyanı basshılıqqa aladı hám onıń miynetlerinde bul ideya sezilip turadı.

Ol kórkem-óner hám ilim adamzat dóretiwshiliginiń túrleri ekenligin hám olar adamzat dóretiwshiliginiń ayrıqsha túri bolǵan til arqalı óziniń reallıǵına iye bolatuǵının anıq túsindi.

Usı kóz-qarastan shıǵa otırıp, V.Gumboldt tildi jámiyetlik qubılıs hám adamzattıń ruwxıy kúshiniń rawajlanıp barıwshı dóretpesi sıpatında úyrenetuǵın til teoriyasınıń tiykarın saldı. Gumboldqa shekem til bilimi XVIII ásirdiń sońǵı shereginde payda bolıp XIX ásirdiń basında Evropa xalıqlarınıń mádeniy ómiriniń barlıq tarawların óziniń ishine alǵan filosofiyalıq-tariyxıy ádebiy aǵım romantizm aǵımınıń tásirinde boldı.

V. Gumboldttıń 1812-jılı járiyalanǵan «Basklardıń jazıwı hám poeziyasınıń úlgileri» degen maqalasında romantizm ideyalarınıń táhiri seziledi. V.Gumboldt bul miynetinde, «tillerdi, onıń tábiyatı hám ruwxın izertlew millettiń, xalıqtıń tábiyatı hám ruwxın izertlew ushın gilt bolıwı kerek»,-degen pikirdi bildiredi.

«Hár qıylı rawajlanıw basqıshlarındaǵı tillerdi salıstırmalı izertlew haqqında» degen miynetinde ol tillerdiń rawajlanıwınıń úsh basqıshın kórsetedi.

Birinshi basqısh - tillerdiń payda bolıw dáwiri. Ol «til bir halattan ekinshi halatqa sekirmeli túrde ótiwine baylanıslı birden payda boladı. Birinshi basqısh

tildiń organikalıq qurılısınıń payda bolıwınıń tolıq emes, dáslepki kórinisleri qáliplesedi»-dep jazadı.

Ekinshi basqısh - til hám onıń qurılısınıń qáliplesiw menen baylanıslı. Tildiń qáliplesiw turaqlılıq halatına shekem dawam etedi, onnan keyin tildiń qurılısında ayrıqsha ózgerisler júz beriwi múmkin emes. Onıń pikirinshe, dúnya tilleri rawajlanıwdıń birdey jolları menen rawajlanadı, biraq hár qıylı basqıshlarda turaqlılıq halatına jetisiwi múmkin.

Úshinshi basqısh tildiń shólkemlesiwiniń juwmaqlawshı shegine jetken dáwirden baslanadı. Til endi rawajlanbaydı, úlken ózgeriske de ushıramaydı, biraq tildiń qurılısında kishigirim ózgerisler júz beredi, jetilisip baradı. Onıń pikirinshe, házirgi Evpora tilleri usı basqıshda turıptı. Tildiń jetilisiwi sol xalıqtıń tariyxıy rawajlanıwı menen tıgız baylanıslı.

Gumboldt usı miynetinde hár bir tilde sóylewshı xalıqtıń oylawında ózgeshelik bolatuǵını, tildiń jámiyetlik qubılıs ekenligi haqqında bahalı pikirlerin bildiredi: «Til jeke adamnıń erkin dóretiwshiligi emes, al pútin xalıqqa tiyisli, keyingi áwladlar onı aldıńǵı áwladlardan miyras etip aladı», tiller tek anıqlanǵan haqıyqatlıqlardı sáwlelendiriw quralı bolıp qalmastan, ele belgisiz bilimlerdi biliw quralı da esaplanadı. Tillerdiń hár qıylılıǵı tek seslerdiń hám tańbalardıń hár túrliliginde emes, al dúnyanı tanıw, seziw hám qabıllawdıń hár qıylılıǵına baylanıslı».

Solay etip, onıń pikirinshe tillerdi olardıń qáliplesiw basqıshında salıstırıw - bul tipologiya, al tillerdi olardıń jetilisiw basqıshında salıstırıw -bul birinshi gezekte, hár bir xalıqtıń ózine tán dúnyanı tanıw, tildiń járdeminde qáliplesetuǵın álemniń kartinasın salıstırıw bolıp tabıladı.

Gumboldtıń eń tiykarǵı miyneti esaplanatuǵın «Adamzat tili qurılısınıń rawajlanıwı hám onıń adamzattıń ruwxıy rawajlanıwına tásiri haqqında» degen miynetinde «insannıń ruwxıy kúshi», «insannıń ruwxıy kúshiniń háreketi» túsiniklerine dıqqat awdaradı.

Til adamzattıń ruwxıy kúshi menen tıgız baylanıslı bolǵanlıǵı sebepli, hár bir konkret til xalıqtıń ruwxı menen tıgız baylanıslı. Gumboldtıń pikirinshe, til adamzat mádeniyatınıń ajıralmas bólegi bolıp tabıladı: Til adamzat ruwxınıń háreketi, xalıqtıń birden-bir energiyası. Til - adamzat háreketiniń basqa barlıq túrleriniń tiykarında turatuǵın adamzat ruwxınıń baslı háreketi. Ol insandı insan etip qáliplestirgen tiykarǵı kúsh.

Usı miynetinde, ol tilge anıqlama beredi: Til háreketiń nátiyjesi emes (ergon), al-háreket (energiya) bolıp tabıladı. Onıń pikirinshe, til materiya (substanciya) hám formadan ibarat. Ol tildiń ishki forması tuwralı pikirlerin bildiredi. Ishki forma degende til sesleriniń óz ara dizbeklesiw nátiyjesinde máni ańlatatuǵını názerde tutıladı. Tildiń sırtqı hám ishki forması bir pútinliktiń eki

tárepi bolıp, til sesleri tek sóylew procesinde, konkret situaciyada máni anlatıp keledi.

V.Gumboldtın til bilimi tarawındaǵı koncepciyasınıń tiykarǵı teoriyalıq hám metodologiyalıq ustanımları tómendegilerden ibarat:

- a) Tilge ruwxtıń organizmi ruwxtıń háreketi sıpatında qatnas jasawı;
- b) Tildi qarama-qarsılıqtıń birligi dep esaplawı, antinomiya tuwralı pikirleri;
- v) Tilge sistema sıpatında kózqarası;
- g) Tilge strukturalıq-statikalıq qatnasqa salıstırǵanda dinamikalıq, genetikalıq qatnas jasawdıń zárúrligi;
- d) Tildi ózin-ózi payda etetuǵın organizm sıpatında túsiniw;
- e) Waqıttıń ótiwi menen tilde júz beretuǵın ózgerislerdi tariyxıy analizlewge qaraǵanda (panxroniyalıq yamasa axroniyalıq) waqıtlıq shegaranı turaqlı bilmeytuǵın qubılıs sıpatında qaraw;
- j) Awızeki sóylew tilin úyreniwge dıqqat awdarıw;
- y) Adamzat háreketiniń basqa túrлерinen baylanıssız tildiń tek ishki qurılısın bayanlawdan bas tartıw hám t.b.

V. Gumboldtın koncepciyaları tiykarında XX ásir til biliminde jańa gumboldtshılıq aǵımı payda boldı. Evropada qalıplesken jańagumboldtshılıq aǵımınıń tiykarǵı wákilleri – L. Veysgerber, Y. Trir, G. Ipsen hám t.b. Olar tildiń semantikalıq tárepine tiykarǵı dıqqatı awdarıp, tildi sol xalıqtıń mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı izertlewdi aldına maqset etip qoyadı. Amerikada qalıplesken etnolingvistika aǵımınıń kórnekli wákilleri – Eduard Sepir, Bendjamen li Uorf hám t.b. bolıp olar da til hám mádeniyat mashqalasına tiykarǵı dıqqat awdaradı, amerika indeecleriniń tillerini Evropa xalıqları tillerine salıstırmalı baǵdarda úyrenedi.

Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, Vilgelm fon Gumboldt XIX ásirdeń birinshi yarımındaǵı til biliminde ayrıqsha ornı bar, kórnekli tilshi, lingvofilosof, mámleketlik isker boldı. Onıń til bilimi tarawında bildirgen pikirleri qaraqalpaq tilin izertlewde de metodologiyalıq tiykar bolıp qaraqalpaq til biliminde etnolingvistika, lingvofolkloristika hám semantikalıq baǵdarda ilimiy miynetlerdiń payda bolıwına tásir jasadı.

Psixologiyalıq aǵım. G.Shteyntal

Psixologiyalıq aǵım XIX ásirdeń 50-jıllarınan baslap til biliminiń ayrıqsha tarawı sıpatında qalıplesti. Bul lingvistika menen psixologiyanıń arasında payda bolǵan jańa aǵım.

Psixologiyalıq aǵım sóylew háreketinde bolatuǵın xabar beriw, xabardı qabıllaw processleriniń qalay iske asatuǵının izertleydi. Bul aǵım XIX ásirdeń ortalarında V. Gumboldtın til filosofiyasınıń tásirinde payda boldı. Gumboldtın

psixologizmi - bul universal baǵdardaǵı ulıwma adamzattıń sana, oylaw hám ruwx koncepciyalarına tiykarlanadı.

Psixologiyalıq aǵımınń tiykarın salıwshı Geyman Shteyntal (1823-1899) bolıp tabıladı. Ol Berlin universitetiniń professorı. XIX ásirdegi til filosofiyasında, psixologizm óz aldına xalıqlıq psixologiya koncepciyası negizinde payda boldı. Shteyntaldıń psixologiyalıq koncepciyası bir tárepten logikalıq grammatikalıq táliymatqa (bul táliymattıń tiykarǵı kózqarasları K. Benkerdiń 1841-jılı járiyalanǵan «Til organizmi» miynetinde sáwlelengen), ekinshi tárepten, Avgust Shleyxerdiń biologiyalıq naturalizmine qarsı aǵım sıpatında júzege keldi. Shteyntal V. Gumboldtıń til filosofiyasın basshılıqqa alǵan.

Kóplegen ilimiy izertlew jumıslarınıń avtorı bolǵan G. Shteyntal konkret tillerdi yamasa lingvistikalıq qubılıslar hám faktlerdi izertlew menen emes, al ulıwma teoriyalıq máseleler menen shuǵıllanǵan. Onıń psixologiyalıq koncepciyası tómendegi miynetlerinde sáwlelengen: «Til filosofiyası boyınsha V.Gumboldtıń miyneti» (1848), «Grammatika, logika hám psixologiya, olardıń principi hám qarım-qatnası» (1855), «Til qurılısınıń baslı tiplerine sıpatlama» (1860), «Psixologiya hám til bilimine kirisiw» (1881). Bulardan basqa avtorıń «Tildiń payda bolıwı» (1888), «Grek hám rimlilerde til bilimi tariyxı» (1891) h.t.b. miynetleri járiyalanǵan.

G. Shteyntaldıń psixologiyalıq koncepciyası Gerberttiń associativli psixologiyasına tiykarlanıp, onda adamnıń sana-sezimi, tili, aqıl-oyı psixologiyanıń assimilyaciya, appercenciya, associaciya nızamları menen basqarılatuǵını basshılıqqa alınadı.

Ol 1860-jılı Moris Lacarus penen birge psixologiyalıq aǵımınń máselelerin járiyalaw ushın «Til bilimi hám etnikalıq psixologiya» jurnalın shólkemlestirdi. Shteyntal hám Lacarus tárepinen ortaǵa qoyılǵan xalıq psixologiyasına baylanıslı máseleler tómendegiler: Xalıqlıq psixologiyanıń jeke individtiń psixologiyasına qatnası, psixologiyanıń bóliniwi, tábiyat hám ruwx, antropologiya, etnologiya, tariyx, siyasat, tábiyattanıwǵa qatnas, tariyxtıń filosofiyadan ózgesheligi, empirikalıq sıpattaǵı xalıq psixologiyası-ilim tarawı sıpatında degen máseleler átirapında boldı.

Vilgelm Vundttıń til filosofiyası

V. Vundt (1832-1920) - kórnekli nemis ilimpazı, filosof hám psixolog. Qánigeligi boyınsha vrach, fiziologiya hám psixologiya tarawları boyınsha jetik qánige. 1885-jıldan Leipciq universitetiniń filosofiya boyınsha professorı. Onıń ilimiy hám pedagogikalıq xızmeti usı oqıw ornı menen tıǵız baylanıslı. Ol fiziologiya, psixologiya, filosofiya, logika, til bilimi, etika hám din boyınsha kóplegen miynetlerdiń avtorı.

V. Vundttıń til filosofiyası tiykarınan psixologiya bazasına qurılǵan. Vundttıń pikirinshe, filosofiya sıyaqlı psixologiya da óz aldına ilim bolıp tabıladı. Yaǵnıy hár qanday ilimiy biliwdıń empirikalıq tiykarı psixikalıq process esaplanadı.

Psixikalıq processlerdi izertlewdiń áhmiyetin óziniń 1889-jılı járiyalanǵan «Filosofiya sisteması» miynetinde kórsetedi, oylawdıń psixologiyalıq tiykarları problemasına keń túrde toqtaydı.²²

V. Vundt 1878-jılı eksperimental psixologiya problemaların sistemalı izertlew maqsetinde Leipzig qalasında birinshi mártebe eksperimental psixologiya institutın shólkemlestiredi. Bul institut sońǵılıǵında barlıq psixologiyalıq laboratoriyalar ushın úlgi xızmetin atqaradı.

Ol, sonday-aq, «Filosofiyalıq izertlew» («Philosophische Studien») degen atamadaǵı filosofiyalıq-psixologiyalıq jurnaldı shólkemlestirdi. Bul jurnal Vundt tárepinen 1883-1903-jılları sistemalı túrde járiyalandı. 1905-1918-jılları «Psixologiya boyınsha izertlewr» degen jańa atamada shıǵıp turdı. V. Vundttıń «Fiziologiyalıq psixologiya tiykarları» dep atalatuǵın klassikalıq miynetinde, psixologiyalıq eksperiment metodikası keń túrde bayanlandı.

«Quramalı psixikalıq procesler,-dep jazadı V. Vundt-sol xalıqtıń tilinde, úrp-ádetinde, dini hám kórkem ónerinde obyektiv túrde iz qaldıradı. Mine bulardıń hámmesi-xalıq psixologiyası degen ilim tarawında izertlewi tiyis».

V. Vundt óziniń 1888-jılı járiyalanǵan «Xalıq psixologiyasınıń jolları hám maqseti tuwralı» degen miynetinde psixologiya menen til bilimi arasındaqı baylanıs problemasına qatnasın bildiredi.²³

Ol 1900-jılı on tomlıq «Xalıqlar psixologiyası. Tili, mifleri hám úrp-ádetleriniń rawajlanıw nızamları boyınsha izertlew» miynetiniń birinshi bólimin járiyaladı. 1400 betten ibarat dáslepki eki tomı tildi izertlewge arnalıp «Til» dep ataladı.²⁴ Birinshi tomı «Xalıq psixologiyasına kirisiw» dep ataladı, ol bes baptan ibarat. I babı «Kórsetiwshi háreketler», II babı «Háreketler tili», III babı «Til sesleri», IV babı «Seslik ózgerisler»; V babı «Sóz jasalıw» dep ataladı.

Ekinshi tomı tórt baptan ibarat I babı «Sóz formaları», II babı «Gáp», III babı «Mániniń ózgeriwı», IV babı «Tildiń kelip shıǵıwı» dep ataladı.

V. Vundttıń bul miynetleri psixologlar hám tilshilerge belgili dárejede tásir jasadı. Ol sociallıq psixologiya sistemasın qalıplestiriw ushın ózinen aldınǵı G.Shteyntal hám M. Lacarus tárepinen bildirilgen, «jeke psixologiya xalıqlıq psixologiya menen tolıqtırıwı kerek, olar ekewi ulıwma psixologiyanıń bólimleri»-

²² Wundt W. System der Philosophie. Bd. I-II. -Leipzig., 1889.

²³ Wundt W. Volkerpsychologie E.ine Untersuchung der Entwicklungsgesetze Von Sprache. Bd. I-II. Die Sprache. 1900.

²⁴ Вунд В. Физиология языка.- СПб., 1868, 7-б.

degen ideyağa súyendi. Shteyntal hám Lacarustı xalıq psixologiyası táliymatınıń tiykarın salıwshılar sıpatında tán alǵan halda, olardıń iliminiń kemshilik táreplerin sıńǵa aladı. «Olar ilimpaz sıpatında individual psixologiya sheńberlerinen sırtqa shıǵa almadı» -dep jazadı.

Vundttıń pikirinshe, «tildiń rawajlanıwı - bul psixologiyalıq rawajlanıw». «Til - adamnıń psixofizikalıq háreketiniń juwmaǵı». Vundttıń til filosofiyasınıń tiykarǵı koncepciyası - tildi adamzat jámiyetiniń rawajlanıw procesindegi jámaátlik ruwxıy háreketleriniń baslı ónimi sıpatında bahalaydı.

V. Vundttıń lingvistikalıq hám psixologiyalıq ideyaları onıń shákirti psixolog hám tilshi O. Ditrixqa úlken tásir jasadı. O. Ditrixtıń 1903-1904-jılları járiyalanǵan «Til psixologiyası tiykarları» miynetinde Vundttıń til filosofiyasınıń tásiiri ayqın seziledi.

A.A.Potebnyanıń til filosofiyası

Aleksandr Afanasevich Potebnya (1835-1891) orıs tili, poeziyası hám folklorı, sonday-aq ulıwma til bilimi boyınsha kórnekli izertlewshi.

A. Potebnyanıń ilimiy-dóretiwshilik xızmeti Xarkov universiteti menen tıǵız baylanıslı. Ol Xarkov universitetin 1863-jılı pitkerdi hám qalǵan ómirindegi barlıq ilimiy izertlew, pedagogikalıq jumsları usı oqıw ornında ótti. Ol óziniń erudiciyası, lingvistikalıq oy-pikiriniń keńligi menen auditoriyaǵa kúshli tásir jasaytuǵın ájayıp lektor bolǵan. Aleksandr Potebnyanıń mektebinen sońǵılıǵında D. I. Ovsyaniko-Kulikovskiy, A.V. Popov, B. M. Lyapunov, M.A. Kolosov, A.I.Sobolevskiy kibi talantlı shákirtler shıqtı.

Oǵan 1877-jılı «Orıs grammatikası boyınsha izertlewler» degen miynetiniń I tomı ushın Rossiya Ilimler Akademiyasınıń M.V.Lomonosov atındaǵı sıylıǵı berildi.

Potebnyanıń ilimiy miyraslarınıń ishinde ulıwma lingvistikalıq kózqarasları sáwleleniwın tapqan tómendegi miynetleri ayrıqsha orındı iyeleydi. 1862-jılı járiyalanǵan «Oylaw hám til» miyneti,²⁵ 1876-jılı járiyalanǵan «Orıs tilindegi seslerdiń tariyxı máselesine», 1894-jılı járiyalanǵan «Sóz óneri teoriiyası boyınsha lekciyalardan», tórt tomliq «Orıs grammatikası boyınsha izertlewler» (1905) degen miynetleri.

Ol til filosofiyası, ulıwma til bilimi, morfologiya, fonetika, sintaksis, semasiologiya, dialektologiya, hind-evropa tilleriniń salıstırmalı-tariyxıy grammatikası hám slavyan tilleri máselesi menen qızıqsındı. Sonday-aq, Potebnya poetika, kórkem shıǵarma tili, til hám kórkem-ónerdiń qatnası máselelerin izertlew menen shuǵıllandı.

²⁵ Потебня А.А. Мысль и язык.// -Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. –М., 1862.

Potebnyanın filosofiyalıq kózqarasları nemis klassikalıq filosofiyası I.Kant, I. Fixte, F.Shelling, G. Gegel miynetleri tiykarında qáiplesti. Sonday-aq, V.Gumboldt, G. Shteyntaldın miynetleri menen jaqınnan tanıs boladı.

V. Gumbolddıń til filosofiyası, ásirese, onıń ilim hám kórkem ónerdi adamzat sanasınıń bir túri sıpatında qarawı, onı til menen baylanıslı izertlew zárúrligi tuwralı ideyaları Potebnyaga úlken tásir jasadı. Potebnya bul máselelerdi sol dáwirdegi til biliminde ústemlik etken filosofiyalıq psixologizm kózqarasınan qabıllaydı. Oğan M.Lacarus penen G.Shteyntaldın etnikalıq psixologiya tuwralı teoriyaları da belgili dárejede tásirin tiygizgen.

A.A. Potebnyanın til bilimi tariyxındaǵı tiykarǵı xızmeti tómendegilerden ibarat boldı: ol birinshi gezekte til filosofiyası menen qızıqsındı, tildin mádeniy, mádeniy-tariyxıy, psixologiyalıq qubılıs ekenligin anıqlawǵa umtıldı, til hám oylawdın, olarǵa mádeniyattin qarım-qatnası máselelerin izertledi.

Onıń ilimiy-dóretiwshilik xızmeti eki dáwirge bólinedi: birinshi dáwiri 1860-1865-jıllardı óz ishine aladı. Bul dáwirde ol V. Gumboldt hám Shteyntaldın til teoriyası boyınsha filosofiya-psixologiyalıq ideyaların sın kózqarasında úyrenip shıqtı. Usı dáwirde ol til biliminde tiykarınan psixolog hám filosof sıpatında kózge taslanadı. Ekinshi dáwiri 1865-1891- jıllardı óz ishine aladı. Potebnya bul dáwirde orıs tiliniń fonetika hám grammatikası, dialektologiyası boyınsha izertlewler júrgizdi. Hind-evropa til biliminiń jetiskenliklerine tiykarlana otırıp slavyan tillerin tereń izertledi.

Potebnyanın ilimiy-dóretiwshilik xızmetin úyrenip qaraǵanımda, onı qızıqsındırǵan baslı másele-til hám oylawdın óz ara qatnası máselesi ekenligin anıqlawǵa boladı.

Ol «Oylaw hám til» miynetinde, óziniń aldına individtin psixikalıq halatın adamnıń biliw procesiniń obyektiv mexanizmi sıpatında úyreniw wazıypasın qoyadı. Ózi islep shıqqan keste tiykarında poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim teoriyasın quradı. Yaǵnıy bul jerde sóz ilimiy oylaw hám kórkem-óner psixologiyası problemaların úyreniw tuwralı boladı. Bul teoriyanıń tiykarı V.Gumboldt tárepinen islep shıǵılǵan, keyin G. Shteyntal tárepinen ayırım ózgerisler menen rawajlandırılǵan edi. Biraq bul teoriyanı tiykarlap dálillegen A.A. Potebnya boldı.

Ol «Oylaw hám til» miynetinde «poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim til arqalı júzege asadı», -degen V. Gumboldt ideyaların dawam etti. «Bilimdi úyreniw tildin túrinen ǵárezli boladı. Grammatikalıq qurılıstın ózgeriwi menen pikirlew qurılısı ózgeredi». Potebnyanın pikirinshe: «Til tayar oy pikirdi sáwlelendiriw quralı emes, al oy- pikirdi payda etedi»²⁶. Sonlıqtan da ol tilge

²⁶ Потебня А.А. Мысль и язык.// -Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. -М., 1862.

oylawdın hám biliwdın tiykarǵı usılı, oydı shólkemlestiriwshi háreket sıpatında qaraydı.

G. Shteyntaldın ideyaların dawam etip, ol, «tildin barlıq waqıtta oylaw menen sáykes kelmeytuǵının kórsetedi». Máselen, xudojnik hám hár qanday muzıkanttıń dóretiwshilik oylawı sózdin qatnasısız ámelge asadı. Júdá quramalı matematikalıq túsinipler de shártli tańbalar arqalı orınlanadı, biraq ta buǵan erisiw basqıshı til arqalı júzege asadı. Potebnya til hám sóz arqalı jasaytuǵın mifler, ápsanalardı úyreniw júdá áhmiyetli, sebebi olar adamlardı bir jámiyetke birlestiredi. Bir tilde sóylew adamlardı bir-birine jaqınlastıradı. Tildin birligi diniy, ekonomikalıq hám siyasiy birlikke salıstırǵanda anaǵurlım jaqın, -dep juwmaq shıǵaradı. Usı máselege baylanıslı «Xalıqtın jasawının birden-bir hesh nárese menen almasırıp bolmaytuǵın usılı tilinin birligi bolıp tabıladı», - dep jazadı.²⁷

Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, A.A.Potebnyanın filosofiyalıq-lingvistikalıq kózqarasları V.Gumboldt, M. Lacarus, G. Shteyntal h.t.b. kórnekli ilimpazlardın «adamnıń evolyuciyalıq procesi menen birge oylawdın hám tildin rawajlanıwı iske asadı, olardıń biriniń rawajlanıwı ekinshisiz bolıwı múmkin emes. Sóz tayar oy-pikirdi sáwlelendiriw quralı emes, ol oylawdı qalıplestiriwshi usıl bolıp tabıladı. Til - bul oydıń ózi. Oydıń payda bolıwı til menen organikalıq baylanıslı boladı, oylaw tilden ǵárezli»-degen ideyalarına tiykarlanadı.

Akademik V.V. Vinogradov onıń ilimiy-dóretiwshilik xızmetine baha berip, «Orıs til bilimi tariyxında Potebnya ayrıqsha orındı iyeleydi. Tilshi-oyshıl sıpatında ol orıs tilin ulıwma adamzatlıq til hám oylawdın evolyuciyası menen tıǵız baylanısta izertledi», -dep atap kórsetedi.

XIX ásirdegi til teoriyasında tiykarǵı orındı V.Gumboldt tárepinen islep shıǵılǵan til koncepciyası oraylıq orındı iyeleydi. Bul koncepciyadaǵı Gumboldtın tiykarǵı ideyası- «til massalıq háreketlerdin ónimi, sonın menen bir waqıtta háreket bolıp tabıladı». Gumboldt tildin dóreliw procesi, qurılısın bayanlawda fenomendi, yaǵnıy háreketti bayanlaydı. Gumboldtın til ontologiyası tiykarında til filosofiyasına baylanıslı bir qansha ideyalar payda boldı.

1) Dúnya tillerin óz-ózinin rawajlanatuǵın tábiyiy organizm sıpatında túsiniw ideyası. Bul ideya boyınsha tildin rawajlanıwı qálegen tábiyiy organizm sıyaqlı adamnıń erkinen tıs jasaydı, -dep esaplaydı. Bul Avgust Shleyxer tálimatınıń filogenetikalıq hám ontogenetikalıq aspektlerin óz ishine aladı.

2) Oylawdın rawajlanıwı tuwralı túsinipler. Bul ideya boyınsha oylaw tildin háreketi nátiyjesinde payda boladı. Bul ideya G. Shteyntal, M. Lacarus, V. Vundt, A.A. Potebnya miynetlerinde sáwleleniw taptı.

²⁷ Потебня А.А. Мысль и язык. с. 222.

XIX ásir til biliminiń eń baslı jetiskenligi bul tildiń ishki baylanısların analizlew, oylaw menen tildiń baylanısına tásir jasaytuǵın sırtqı faktorlardı izertlew boldı.

3-TEMA.

XIX ÁSIR AQÍRÍ HÁM XX ÁSIRDEGI TIL BILIMI

Joba:

- 1. Til bilimindegi jas grammatistler basqıshı. Leypcig mektebi*
- 2. Kazan lingvistikalıq mektebi. Moskva lingvistikalıq mektebi*
- 3. Jeneva lingvistikalıq mektebi. Ferdinand de Sossyur. Sociologiyalıq aǵım*
- 4. Gugo Shuxardt. «Sózler hám zatlar» mektebi. Til bilimindegi estetikalıq mektep*
- 5 Neolingvistika. London lingvistikalıq mektebi*

Til bilimindegi jas grammatistler basqıshı. Leypcig mektebi

XIX ásirdeń 60-jıllarınan XX ásirdeń 20-jılları aralıǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi hám ulıwma til biliminiń rawajlanıwı, til biliminiń quramalı izertlew metodologiyası hám analizlewdiń qatań texnologiyasına tiykarlangan anıq pánge aylanıwı menen sıpatlanadı.

XIX ásirdeń 60-jılları komparativistikada júzege kelgen krizis jańa jas grammatistler aǵımınıń payda bolıwına alıp keldi. Jas grammatistler aǵımına tán bolǵan kontseptsiya G.Ostgof, K.Brugman, A.Leskin, B.Delbryuk, G.Paul h.t.b. ilimpazlardıń atları menen baylanıslı. Nemis ilimpazlarınıń bul aǵımına skandinavıyalı K.Verner, daniyalı V.Tomsen, frantsuz M.Breal, shveytsariyalı Ferdinandt de-Sossyur, italyalı G.Í. Askoli, amerikalı V.D. Uitni, rossiyalı F.F. Fortunatov, Í.A. Boduen de Kurtene h.t.b. ózleriniń dóretiwshilik xızmetiniń dáslepki basqıshlarında qosıldı. İlimiy ádebiyatlarda jas grammatistler aǵımı-Leyptsig mektebi dep ataladı. Onıń tiykarǵı sebebi Leyptsig universiteti grammatistleri tárepinen jas grammatistler aǵımınıń metodologiyalıq tiykarları islep shıǵıldı.

Leyptsig lingvistikalıq mektebiniń tiykarǵı wákilleri-Avgust Leskin (1840-1916), German Ostgof (1847-1909), Bertold Delbryuk (1842-1922), Karl Brugman (1849-1919) hám German Paul (1846-1921) esaplanadı.

F. Bopptan A. Shleyxerge shekemgi, ózlerinen aldınǵı tilshilerdi sheshiwshi túrde sınaǵa alǵan olardı nemis ilimpazı F.Tsarnke ironiya menen «Jas grammatistler» («Øunggrammatiker») dep atap edi, sońǵılıǵında bul termin ilimiy ortalıqta keńnen tanımalıqqa iye bolıp ketti.

Jas grammatistler aǵımı XIX ásirdeń 80-jıllarınan baslap qalıplesip ilimiy aǵım sıpatında 50 jıl jasadı. Onıń wákilleri til haqqındaǵı ilimniń wazıypaları hám

tiykarǵı printsiplerin anıqlaw hám lingvistikalıq analizlew metodikasın jetilistiriw máseleleri menen shuǵıllandı.

Romantizm aǵımı wákilleri til bilimine eski dáwirdegi ádebiy estelikler hám folklorlıq shıǵarmalardaǵı derekler boyınsha ulıwma hind-evropa mádeniyatın qayta tiklew ushın maǵlıwmat alatuǵın derek sıpatında qaradı. F. Bopp, Ya. Grimm, R. Rask, A.X. Vostokov, h.t.b. tilshi bolıw menen birge folklorist, paleograf, ádebiyat tariyxshıları bolsa, ayırımları, máselen F.İ. Buslaev kórkem-óner tanıwshısı boldı. Olardıń kóz-qarasınsha, til biliminiń wazıypası-ruwxıy mádeniyattıń tariyxın bayanlaw hám qayta tiklew ushın lingvistikalıq maǵlıwmatlardı paydalanıw bolıp tabıladı. Sonlıqtanda romantizm filosofiyasına sáykes til ruwxıy rawajlanıwdıń deregi sıpatında qaraldı, til sistemasiniń rawajlanıw sebepleri mádeniy hám ruwxıy rawajlanıwdıń faktorları sıpatında úyrenildi.

A. Shleyxer hám onıń shákirtleri tildi tábiyiy organizm sıpatında úyreniw ideyasın usındı.

Al jas grammatistler tillik ózgerislerdiń sebeplerin ekstralingvistikalıq emes, al ishki lingvistikalıq faktorlardan izlewimiz kerek dep esapladı. Olardıń baslı tezisi: Tildiń qurılısı (til organizmi, tildiń sisteması) hám onıń jasawı sistemanıń ózin háreketke keltiredi.

Jas grammatistler Shleyxer kontsepsiyasındaǵı tábiyiy obektiv nızamlar tiykarındaǵı tildiń rawajlanıwı tuwralı organikalıq teoriyasın parallel dawam etken halda, oǵan komparativistikadaǵı til sistemasiniń óz-ózinen rawajlanıwı tuwralı pikirlerin qarsı qoyadı. Jas grammatistler tildiń rawajlanıwınıń eki basqıshı haqqındaǵı teziske qosılmaydı. Olar tildi birinshiden biziń eramızǵa shekemgi dáwir, yaǵnıy jaslıq waqtı; ekinshi dáwiri-rawajlanıw dáwiri dep bóliwge qarsı boladı. Ol hár bir tildegi házirgi dáwirde bar materiallardı izertlewdi usınadı. Jas grammatistler XIX ásirde birinshi yarımında til bilimde ústemlik etken glottonikalıq protsesslerdiń birligi, túbir tillerdiń agglyutinatsiya arqalı flektiv tillerge aylanıwı, V. Gumboldtıń xalıqtıń milliy ruwxın sáwlelendiretuǵın tildiń ishki forması tuwralı, A.Shleyxerdiń tildi tábiyiy organizm sıpatında úyrenetuǵın hám tildiń jasawınıń eki dáwiri- eski dáwiri tildiń formalarınıń payda bolıwı hám qalıplesiw dáwiri, jańa dáwir tillik formalardıń buzılıw dáwiri usáńan ideyalarǵa ózleriniń qosılmaytuǵını bildirdi.

Jas grammatistler individtıń sóylew protsesin izertlewtil biliminiń tiykarǵı wazıypası bolıwı shárt dep sanaydı. Sóylewshi menen tılawshınıń turmıs sharayatlarınıń jaqınlıǵı tiykarında bir-birin túsiniwi hám qarım-qatnas jasawı támiyinlenetuǵınına, sonday-aq olardıń kewillerinde payda bolatuǵın túsinikler kompleksiniń jaqınlıǵı nátiyjesinde tildi individual-psixikalıq qubılıs sıpatında izertlew máselesine ayrıqsha dıqqat awdaradı. Olar tildi tábiyiy qubılıs sıpatında

emes, tildiñ adamlardan tısqarı hám jámiyetlesken adamlardıñ ústinde ózinen-ózi jasamaytuǵının, al tek individiumlar arqalı jasaytuǵın jámiyetlik qubılıs sıpatında úyrenedi. Olar til bilimin individtiñ psixologiyasını izertleytuǵın mádeniyattanıw ilimleriniñ qurılısında úyreniwdi usnadı. Individtiñ psixologiyası menen birge fiziologiyası da túsiniildi, bul jaǵday tillik qubılıslardı úyreniwde dualizmge alıp keldi.

Jas grammatistler aǵımınıñ tiykarǵı kóz qaraları bayanlanǵan miynetleri tómendegiler: Jas grammatistlerdiñ manifesti esaplanatuǵın G. Ostgof hám K. Brugmannıñ «Hind-evropa tillerin morfologiyalıq izertlew» miynetiniñ I tomına kiris sózi,²⁸ German Pauldıñ «Til tariyxı printsipleri»²⁹, B. Delbryuktiñ «Tildi úyreniwge kirisiw. Salıstırmalı til bilimi metodologiyası hám tariyxınan», «Tildi izertlewdiñ tiykarǵı máseleleri» miynetleri,³⁰ K. Brugmannıñ «Til biliminiñ házirgi jaǵdayı máselesine» miynetleri bolıp tabıladı.³¹

Jas grammatistler aǵımınıñ lingvistikalıq izertlew metodologiyası K. Brugman hám B. Delbryuktiñ «Hind-evropa tilleriniñ salıstırmalı grammatikasınıñ tiykarları» degen kapitallıq miynetinde beriledi.³²

Jas grammatistler hind-evropa tilleriniñ salıstırmalı tariyxıy fonetikasını hám morfologiyasını izertlewde belgili tabıslarǵa eristi.

Brugman hám Delbryuktiñ «Salıstırmalı grammatika tiykarları» miyneti keń kólemlı jumıs bolıp onda 70 ten aslam hind-evropa tilleri hám dialektleri materialları analizlengen. Miynettiñ I, II tomları K. Brugman tárepinen jazılıp fonetika, sóz hám forma jasawshı affikslerdi izertlewge arnalǵan, qalǵan III, IV, V tomları B. Delbryuk tárepinen jazılıp, III tomında hind-evropa tilleriniñ sintaksislik qurılısı, IV, V tomlarında gáp aǵzaları, sóz shaqapları hám grammatikalıq kategoriyalar úyrenilgen. Ata tildiñ fonetikalıq sisteması tuwralı túsiniyeler ózgerdi. Máselen, A. Shleyxer ata tilde 24 ses bar dep esaplaǵan bolsa, K. Brugman 73 sestıñ bar ekenligin anıqladı. Óz waqtında A. Shleyxer ata tildegi dawıslı seslerdiñ sanskritke jaqın ekenligi, al grek tilinde dawıslılardıñ rawajlanǵan halatın kóriw múmkin. Dawıssızlar tarawında grek tilinde eski halat saqlanǵan, al sanskritte bul halattıñ buzılıw jaǵdayı ushırasadı,- dep kórsetken edi.

Solay etip, Brugman, A. Shleyxerdiñ ata tildegi dawıslı hám dawıssız seslerdiñ keyin ala rawajlanǵanı tuwralı gipotezasın biykarlaydı.

²⁸ Morphologischen Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Bd.I. - Leipzig., 1878.

²⁹ Paul H., Prinzipien der Sprachgeschichte. -Halle., 1880.

³⁰ Delbruck B. Einleitung in das Sprachstudium. -Leipzig, 1880. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. Bd 3-5, -Leipzig., 1893-1990.

³¹ Brugman K. Zum Heutigen Stand der Sprachwissenschaft.-Strassburg., 1885.

³² Brugman K und Delbruk B. Grundriss der Vergleichender Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 1-5. - Strassburg., 1880-1900.

Leyptsig mektebi wákilleri G. Shteyntal menen M. Latsarustín xalıqlar psixologiyası-etnopsixologiya tuwralı pikirleri menen kelispeytuǵın bildiredi. Máselen, Pauldın pikirinshe hár qanday psixikalıq háreketler individtiń tamirlarında payda boladı. Sonlıqtanda, haqıyqatında jeke psixologiya ómir súredi hám hesh qanday etnopsixologiya oǵan qarsı qoyılıwı múmkin emes. G. Paul óziniń «Til tariyxı printsipleri» miynetinde Vundttın «Xalıq psixologiyası» miynetin sınaǵa alıp, «Men Vundtda til biliminiń járdeminde alınǵan psixologiyalıq juwmaqlardı taba almadım»³³, -dep jazdı.

Leyptsig jas grammatistleriniń til qubılısların lingvistikalıq interpretatsiya jasawı individual psixologizm ruwxında bayanlangan.

Ózlerine shekemgi til biliminiń tiykarǵı kemshilikleri sıpatında olar izertlew obektin tolıq anıqlap almay turıp yaǵnıy adamnıń sóylew háreketi waqtında qanday faktorlar óz-ara tásir etisetuǵının anıqlamay turıp pikir bildirgenin kórsetedi. Til materialları barqulla jańalanıp, óz-ara tásirge ushıraydı, -dep jazadı. Jas grammatistlerdiń pikirinshe, «tildegi ózgerisler, til dóreliw protsesi tek sóylewshi individler tárepinen ámelge asırıladı. Til individiumlar arqalı ómir súredi».

Jas grammatistler «..házirgi payıtta sol xalıqtın tilinde sóylewshi neshe individ bolsa sonshelli sóylem boladı», -dep qaraydı. Usınnan kelip shıǵıp jas grammatistler barlıq tillik ózgerisler individtiń sóylew háreketiniń nátiyjesinde payda boladı, -degen tezisti ortaǵa qoyadı. Jas grammatistler lingvistikalıq analizdiń birden-bir ilimiy printsibi -tariyxıylıq bolıp tabıladı, -dep járiyalaydı. Sonlıqtanda jas grammatistler ushın «tariyxıylıq» sózi «ilimiylik» sózine sinonim boldı. Máselen, K. Brugman hám V. Shtraytberg «tildi ilimiy úyreniwdi maqset etip qoyǵan adamnıń biyliginde jalǵız bir metod-tariyxıylıq metodı boladı», -dep jazdı.³⁴ V. Delbryuk ta óziniń «Tildi úyreniwge kirisiw» miynetinde tariyxıylıq printsibin tastıyıqlap, «Til bilimi filosofiyalıq dáwirден tariyxıylıq dáwirine kirdi», -dep jazdı.³⁵

Tariyxıylıq printsibi G. Pauldın barlıq kontseptsiyasınıń tiykarın quraydı. Onıń miynetinde «Til tariyxı printsipleri» dep biykarǵa atalmaǵan.

Pauldın pikirinshe, tildi izertlewdiń barlıq tárepi onı tariyxıy rawajlanıw baǵdarında úyreniw menen tıǵız baylanısqa. «Tildiń tariyxıy rawajlanıwı tuwralı maǵlıwmatlarǵa iye bolmay turıp til tuwralı tıyanaqlı pikir aytıw maǵan ulıwma túsiniksiz»³⁶ - dep jazadı ol.

Leyptsig lingvistikalıq mektebi wákilleri tek áyyemgi tillerdi úyreniw, hind-evropa ata tilin rekonstruktsiya jasawǵa umtılıwlarǵa qarsı shıqtı. Olar Ya. Grimm

³³ Пауль Г. Принципы истории языка. -М., 1960. -С. 22-23.

³⁴ Brugman K. Und Streitberg W. Zu Fr. Bopps hundertjarigen Geburtstage- // Indogermmanischen Sprachen., 1., 1892.

³⁵ Дельбрюк Б. Введение в изучение языка. -СПб., 1904, с. 148.

³⁶ Паул Г. Принципы истории языка. -М., 1960. -С. 25.

kórsetip bergen, biraq A. Pott, A. Kun, T. Benfey, G. Kurtsius, A. Shleyxer júrgen jol menen emes, basqa jol menen bardı. Olar tildiń rawajlanıw nızamlılıqların anıqlaw ushın bay materiallar beretuǵın janlı tillerdi úyreniwge shaqırdı.

Bul shaqırıq ásirese, G. Ostgof hám K. Brugmannıń «Hind-evropa tilleri boyınsha morfologiyalıq izertlewler» miynetinde ayqın kózge taslanadı. Bul miynetinde olar birinshi mártebe qısqa hám anıq etip Leiptsig mektebiniń kóz qaraların bayanladı: «Tillerdi salıstırmalı baǵdarda izertlew menen shuǵıllanıwshı ilimpaz-dep kórsetti olar,- tildiń rawajlanıw baǵdarları tuwralı túsinikke iye bolǵısı kelse óziniń ilimiy talantın ata tilge emes, al tildiń házirgi jaǵdayın izertlewge baǵıshlawı zárúr». Olar hind-evropa tilleriniń vokalizmin tereń izertledi, seslik almasıwlarıń jetiliskeń kartınasın payda etti, hind-evropa tilleri morfonologiyasınıń tiykarın saldı. Jas grammatistlerdiń shákirti F. de Sossyur tárepinen tillik faktlerdi sistema túrinde izertlew tiykarında hind-evropa tillerindegi ablauttıń rawajlanıwı hám sozımlı dawıslıların payda bolıwın dálilleytuǵın «sonantlıq koeffitsent» (1879) nızamı ashıldı. Bul usı dáwirdegi eń úlken janalıqlardıń biri bolıp, keyin ala F.F.Fortunatov, F. Kurshaytis, E. Kurilovichtiń miynetlerinde dawam ettirildi. Jas grammatistler túbir morfema túsinigine anıqlıq kirgizdi, onıń tariyxıy ózgerislerge ushıraytuǵının anıqladı. Olar etimologiyalıq analizlew ushın qatań qatnas jasawdı talap etti. Olar isenimli lingvistikalıq rekonstruktsiya jasawdı joqarı basqıshqa alıp shıqtı, hind-evropa ata tiliniń morfologiyalıq qurılısı hám seslik quramı tuwralı, tariyxıy dáwirler dawamında tildiń ózgeriw nızamlılıqların izertlewde anıq nátiyjesine eristi.

KAZAN LINGVISTIKALÍQ MEKTEBI

Kazan lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı İvan Aleksandrovich Boduen de Kurtene (1845-1929) bolıp tabıladı. Kazan lingvistikalıq mektebi wákilleri tildiń psixikalıq tárepi hám fonetika máselelerin izertlewge tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Olar eksperimental fonetika hám fonologiyanı tereń izertlew menen ajıralıp turadı.

Boduen de Kurtene 1y jasında Varshava universitetine oqıwǵa kirip, sanskrit, litov, slavyan tilleri hám polyak tiliniń tariyxı boyınsha materiallar topladı, seslerdiń fiziologiyalıq aspektin úyrene basladı. Universiteti pitkergennen soń 18yy-jılı shet ellerge ilimiy saparǵa jiberiledi. Ol Praga, Yen, Berlinde bolıp sol dáwirdegi talantlı ilimpazlar ushırasadı, táliymatların úyrenedi. 1870-jılı İ.İ. Sreznevskiydiń basshılıǵında Sankt-Peterburgte «XIV ásirge shekemgi eski polyak tili Haqqında» degen temada magistrlik dissertatsiya qorǵadı. Usı jıldan baslap Sankt-Peterburg universitetiniń privat-dotsenti sıpatında Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha lektsiya oqıwına ruxsat beriledi.

1874-jılı túslik slavyan tilleri dialektleri hám etnografiyalıq materialları tiykarında «Opıt fonetiki rezyanskix govorov» degen temada doktorlıq dissertatsiya qorǵadı. Usı jıldan baslap Kazan universitetine jumısqa ótedi.

Ol 1874-1883-jılları Kazanda, 1883-1893-jılları Yurevte, 1894-1899-jılları Krakovta (Polsha), 1900-1918-jılları Sankt -Peterburgte, 1918-1929 jılları Varshava universitetlerinde sabaq berdi.

Kazanda jumıs islegen payıtlarında tiykarınan eki másele, fonetika, ásirese til sesleriniń fiziologiyalıq aspekti hám salıstırmalı tipologiya máseleleri menen shuǵıllandı. Bul jerde ol N.V. Krushevskiy, V.A. Bogoroditskiy, S.N. Bulich H.t.b. ilimpazlarǵa ustazlıq etedi, pikirles boladı.

XIX ásirdeń 80-jılları Derpt universiteti slavyan tilleriniń salıstırmalı grammatikası kafedrasına jumısqa ótedi. Ol Derpt universitetinde islegen jılları kóplegen ilimiy-izertlew jumısların dóretti, armyan, eston, arab, latin tillerin úyrenedi.

Ol orıs hám polyak tillerinen basqa nemets, frantsuz, litov, italyan, chex tillerinde erkin sóylegen. 1893-jıldan baslap Krakov universitetinde ulıwma fonetika, slavyan, baltik hám german tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha lektsiyalar oqıydı.

Bul payıtları Boduen de Kurtene Evropa ilimiy jámiyetligine tanılıp úlgergen edi. Parij lingvistikalıq jámiyetine ómirlik aǵza bolıp saylanadı. Ol dúnya júzindegi belgili tilshiler Ferdinand de Sossyur, Arnold Meye, G. Paul, O. Espersen, G. Shuxardt H.t.b. menen doslıq qatnasta boldı.

1897-jılı Rossiya İlimler Akademiyasınıń korrespondent aǵzası bolıp saylanǵan Boduen de Kurtene 1900-jılı Sankt- Peterburg universitetine qaytadı hám sanskrit tili boyınsha professor lawazımına saylanadı. Peterburgta da, Kazandaǵı sıyaqlı onıń átirapına bir qansha lingvistler jıynaladı. Olar L.V. Sherba, B. Ya. Vladimirov, E. D. Polivanov B. A. Barannikov H.t.b fonetika, leksikografiya problemaları, tillik qubılıslardıń psixikalıq substratı, ulıwma grammatikalıq máseleler menen shuǵıllanadı.

1918-jılı Varshava universiteti Boduen de Kurtene Hind-evropa tilleri kafedrası baslıǵı lawazımına shaqıradı. Jası birazǵa barıp qalǵanlıǵına qaramastan Boduen de Kurtene jańa gárezsizligin alıp atırǵan watanı Polshǵa qaytadı. Onıń jámiyetlik hám ilimiy jumıslarına belsene qatnasadı. Onıń baslaması menen «Polyak tili doslıǵı» jámiyeti dúziledi.

1922-1923 jılları Parij, Kopengagen universitetleriniń mirátı boyınsha barıp evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha lektsiyalar oqıydı.

Boduen de Kurtene filosofiyalıq kóz qaraları jaǵınan psixologizm aǵımı wákıllerine jaqın. Ol

tilde bolatuǵın ózgerislerdiń tiykarı sol tilde sóylewshi xalıqtıń psixologiyasına baylanıslı, psixikalıq nızamlarǵa gárezli dep túsinedi. Boduen de Kurtene 600 den aslam ilimiy maqalalar dóretti. Bul miynetler Evropadaǵı Hár qıylı mámleketlerde járiyalanǵanlıǵı onıń ilimiy miyrasların úyreniwde qıyınshılıq tuwdıradı. Boduen-de-Kurtene jas grammatistlerden burın-aq seslik qubılıslardı izertlewde analogiya printsiplerin qollanadı. (Sonlıqtanda ayırım ilimiy ádebiyatlarda jas grammatistler aǵımınıń tiykarın salıwshılardıń biri sıpatında da atı ataladı). Biraq ol seslik nızamlılıqlardı jas grammatistlerdiń mexanikalıq túrde túsiniwin qattı sınaǵa aladı.

Qazan lingvistikalıq mektebi wákilleri ulıwma til bilimine til biliminiń ayırım bólimi sıpatında qaraydı. Bul mektep wákilleri tiykarǵı dıqqattı fonema teoriyasın islep shıǵıwǵa, fonetikalıq seslik almasıwlar, morfema, onıń túrleri hám morfologiyalıq protsesslerge awdaradı.

Ol jas grammatistlerdiń til faktlerin izertlewde universal-tariyxıy qatnas jasawına qarsı bolıp, tildi izertlewde bayanlaw Huqıqın qorǵadı. Usıǵan baylanıslı onıń tildi statikalıq hám dinamikalıq kóz-qarastan izertlew zárurlıǵı tuwralı bildirgen pikirleri keyin ala Ferdinand de Sossyurdiń miynetlerinde sinxroniyalıq hám diaxroniyalıq lingvistika túrinde ushırasadı.

Boduen-de-Kurtene komparativistlerdi eski formalardı rekonstruktsiya jasawdaǵı sxematizmi ushın qattı sınaǵa aladı hám Házirgi tiri tiller hám olardıń dialektlerin izertlew áHmiyetli ekenligin usınadı. Házirgi tiller hám onıń dialektlerinde tildiń rawajlanıwın basqarıp baratuǵın barlıq faktorlar saqlanǵan, sonlıqtanda olardıń ózgeriw sebepleri, tillik qubılıslar arasındadı baylanıslardı anıqlaw múmkin,- degen juwmaqqa keledi. Ol til biliminde psixologizm kóz-qarasınıń bekkemleniwine tásir jasadı.

Boduen-de-Kurtene fonetika máseleleri menen arnawlı túrde shuǵıllanǵan eń dáslepki tilshilerdiń biri boldı. Ol bul tarawda aytarlıqtay tabıslarǵa da eristi. Ol óziniń fonema teoriyasın dóretti, sońǵılıǵında bul teoriya tiykarında til biliminiń fonologiya tarawı qalıplesti.

Boduen-de-Kurteneniń shákirti 1851-1887-jılları ómir súrgen Nikolay Vyacheslavovich Krushevskiy boldı. Onıń 1883 jılı járiyalanǵan «Til Haqqında ilim ocherki», qaytı bolǵanınan soń 1893-jılı járiyalanǵan «Antropofonika. Til bilimi boyınsha ocherkler» miynetleri bar. Ol ulıwma til bilimi máseleleri boyınsha izertlewler alıp bardı. Tillerdiń rawajlanıw nızamlılıqların izertlewde sózdiń morfologiyalıq qurılısı hám sóz jasalıwǵa ayrıqsha itibar berdi.

MOSKVA LINGVISTIKALÍQ MEKTEBI

Moskva lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı-Filipp Fedorovich Fortunatov (1848-1914) boldı. Onıń ilimiy-pedagogikalıq xızmeti Moskva universiteti menen tıgız baylanıslı. Ol 1875-jılı magistrlik dissertatsiyasın qorǵadı.

F.F.Fortunatov talantlı orıs ilimpazı F.İ.Buslaevtıń shákirti. Ol 1871-1875-jılları Germaniya, Frantsiya, Angliyada bolıp Leyptsigte G.Kurtsius hám A. Leskiniń, Parijde M.Brealdıń lektsiyaların tıńlaydı. Bul sońǵılıǵında onıń lingvistikalıq kontseptsiyalarınń qalıplesiwine tásir jasaydı.

187y-jıldan baslap 1890-jılǵa shekem Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası kafedrasında isledi. 1890-jılı akademik bolıp saylanǵannan keyin Peterburgqa keledi.

F.F. Fortunatov ilimiy miynetleri az járiyalanǵan ilimpazlar toparına kirip, óz ideyaların tiykarınan lektsiyalıq kurslarda rawajlandırǵan. F.F. Fortunatov tiri waqtında onıń tiykarınan dissertatsiyalıq jumısı (Samaveda Aranjaka Samhita), slavyan-baltik tillerindegi aktsentologiya, Hind-evropa tillerindegi dawıssızlar boyınsha miynetleri jariq kórdi. Ol universitette islegen waqıtları kóplegen Hár qıylı kurslar-ulıwma til bilimi, Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı fonetikası hám morfologiyası kursı, eski slavyan tili, litov tili, got tili, eski Hind tili boyınsha lektsiyalar oqıdı, óziniń lingvistikalıq kontseptsiyaların usı lektsiyalar kursı barısında rawajlandırıp bardı. Litografiyalıq usılda az sanda studentler hám shákirtleri ushın basıp shıǵılǵan lektsiya kursları tiykarında kóp sanlı talantlı lingvistlerdi tárbiyalap shıǵardı.

F.F. Fortunatov ilimiy izertlew metodı tarawında jas grammatistler menen bir waqtta seslik evolyutsiya problemaları menen shuǵıllandı. Kópshilik fonetikalıq protsesslerge ortaqlı ulıwmalıq nızamlılıqlardı anıqlaw menen birge Hár bir konkret tildiń tariyxıy rawajlanıw jaǵdaylarına baylanıslı sol tildiń qurılısında ushırasatuǵın ózgesheliklerin anıqlawǵa umtıldı.

Jas grammatistlerdiń individual-psixologiyalıq pozitsiyalarına qarsı F.F. Fortunatov tildiń jámiyetlik xarakteri, jámiyettiń rawajlanıw tariyxı menen til tariyxınıń baylanısına ayrıqsha dıqqat awdardı.

F.F. Fortunatov til hám oylawdıń qatnası máselesine kóp dıqqat awdarıp, tildi izertlewdiń konkret máselelerin usı qatnasqa tiykarlanıp úyreniwdi usınadı.

Onıń táliymatınıń áHmiyetli tárepleriniń biri sózdiń qurılısı, sóz dizbegi, tildegi forma Haqqındaǵı kóz-qarasları bolıp tabıladı.

F.F. Fortunatovtıń ilimiy kóz qaraları bir tárepten tildiń mánisin psixologiyalıq túsiniw hám fonetikalıq nızamlılıqlardı qatań esapqa alıwda Leyptsig mektebi ideyalarına jaqın. Tildiń sotsiallıq tárepin izertlewde Ferdinand de Sossyur táliymatı menen únleslik seziledi.

F.F. Fortunatov kórnekli komparativistlerdiń biri boldı. Ol Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikasın izertlewge óz úlesin qostı.

«Salıstırmalı til bilimi» (1900), «Hind–evropa tilleriniń salıstırmalı fonetikasi» (1902), «Eski slavyan tiliniń fonetikasi boyınsha lektsiyalar» (1919), «Salıstırmalı morfologiya» (1901) miynetleri onıń eń tiykarǵı ilimiy miyrasları esaplanadı. Ol óziniń miynetlerinde salıstırmalı-tariyxıy izertlew metodikasın jetilistiriw máselesine úlken itibar beredi.

F.F. Fortunatovtıń ilimiy xızmetleriniń biri XIX ásirdeń 90-jılları slavyan hám baltik tillerinde pátıń sózdiń basınan sońına qaray jılımalı bolatuǵını tuwralı nızamdı anıqlawı bolıp tabıladı.

Bul nızam til biliminde «Fortunatov-Sossyur nızamı», -dep ataladı. Onıń sebebi Ferdinand-de Sossyur de Fortunatov penen bir waqıtta litov tilindegi pátke baylanıslı bul nızamdı anıqlaǵan edi.

Sonday-aq, sóz formaları hám sózlerdiń grammatikalıq klassları tuwralı F.F. Fortunatovtıń táliymatı da qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Sóz formalarına baylanıslı táliymatına baylanıslı dúnya tilleriniń morfologiyalıq klassifikatsiya jasaydı. Onıń klassifikatsiyası boyınsha dúnya tilleri tiykarǵı bes tipke bólinedi.

1. Agglyutinatıv tiller. Bul tillerde túbir hám kómekshi morfemalar formalıq jaqtan bir-birinen gárezsiz. Kómekshi morfemalar túbir morfemalardan keyin jalǵanadı. Bul tipke ural-altay tilleriniń kirgizedi.

2. Agglyutinatıv tiller. Bul tipke semit tilleriniń kirgizedi. Bul tillerde túbir morfemanıń qurılısında ishki fleksiya qubılısı ushırasadı.

3. Flektiv tiller. Bul tipke Hind-evropa tilleriniń kirgizedi. Bul tillerde túbir menen affikstiniń shegarasında fleksiya qubılısı ushırasadı.

4. Túbir tiller. Bul tillerge qıtay tiliniń kirgizedi. Kómekshi morfemalar ushıraspaydı.

5. Polisintetikalıq tiller. Bul tillerge amerika indeetsleriniń tiliniń kirgizedi.

Bul tillerde agglyutinatıv tillerdegidey forma jasawshı qosımtalar qollanılganı menen tolıq pikir bir sóz benen de ańlatılatuǵını esapqa alınıp óz aldına topar sıpatında berilgen.

F.F. Fortunatovtıń táliymatı boyınsha grammatikalıq forma morfologiya tarawında, sóz dizbekleri sintaksis tarawında úyreniliwi tiyis. Solay etip, F.F. Fortunatov sintaksistiniń tiykarı obekti sóz dizbekleri dep kórsetedi.

F.F. Fortunatovtıń psixologiyalıq pikir júrgiziw, onıń bólimleri, psixologiyalıq baslawısh, psixologiyalıq bayanlawısh tuwralı ideyası jas grammatistler aǵımı wákili German Pauldıń psixologiyalıq sintaksis boyınsha pikirlerine sáykes keledi. Orıs grammatikalıq dásturi, sonday-aq, Praga lingvistikalıq dógerigi F.F. Fortunatovtıń lingvistikalıq ideyalarınıń tásirinde boldı.

F.F. Fortunatov birinshilerden bolıp sóz, morfema hám sóz dizbekleri formalarınıń kriteriyaların anıqlawǵa umtıldı. Orıs til biliminde tán alınǵan sóz jasawshı, sóz túrlendiriwshı formalar tuwralı táliymattı dóretti. Sintaksis boyınsha onıń kóz qaraları orıs tiliniń sintaksisi boyınsha izertlewlerdiń rawajlanıwına úlken tásir jasadı.

F.F. Fortunatov tiykarın salǵan Moskva lingvistikalıq mektebinen, kóplegen talantlı shákirtleri ósip jetilisti. A.A. Shaxmatov, G.K. Ulyanov, M.M. Pokrovskiy, B.M. Lyapunov,

Sintaksis máseleleri F.F. Fortunatovtıń shákirtleri A.A.Shaxmatov, A.M.Peshkovskiy miynetlerinde ele de tereńrek izertlenildi. Ásirese, A.A.Shaxmatovtıń «Rus tiliniń sintaksisi» (1914), «Házirgi rus ádebiy tiliniń ocherki» (1925), «Sintaksisin ilimiy bayanlaw» (1944) miynetleriniń áHmiyeti úlken. Sonday-aq, bul mashqalaǵa arnalǵan V.N. Porjzinskiydiń «Baltik tillerdegi seplik formaları tariyxı máselesine» (1990), M.N. Petersonniń «Orıs tili sintaksisi ocherkleri» (1923) miynetleri belgili orındı iyeleydi.

A.A. Shaxmatov (18y4-1920) F.F. Fortunatovtıń talantlı shákirtleriniń biri. Ol til bilimi tariyxında sintaksislik izertlewleri menen belgili orındı iyeleydi. Onıń 1925, 1928-jılları Sankt-Peterburgta «Orıs tiliniń sintaksisi» miynetiniń I,II tomları járiyalandı. Bul miynette jay gápplerdiń tipleri keń túrde izertlengen, bay tillik materiallar berilgen. Sonday-aq, bul miynette orıs tilindegi sintaksislik konstruktsiyalardıń Hár qıylı tipleri birinshi ret izertleniw obekti boldı. Bul miynette A.A. Shaxmatovtıń bir sostavlı hám eki sostavlı gáppler tuwralı, sóz dizbegi tuwralı táliymatı bayanlangan.

Sintaksisti sóz dizbegin izertleytuǵın til biliminiń tarawı dep esaplagan ustazı F.F. Fortunatovtan ózgesheligi, ol sintaksistiń izertlew obekti gáp bolıwı tiyis,-dep esapladı. Solay etip, sóz dizbegi gáp tuwralı táliymattıń bir bólimi bolıwı tiyisligin kórsetip, «sóz dizbegi gáptiń tamamlanbaǵan bólegi esaplanadı»,-dep jazdı. A.Shaxmatovtıń gáp Haqqındaǵı táliymatınıń tiykarında kommunikatsiya tuwralı teoriya turadı. Kommunikatsiya túsinigi arqalı adamnıń oylaw protsesinde payda bolatuǵın xabardı basqa adamǵa jetkeriwı túsiniledi. A.A.Shaxmatovtıń pikirinshe kommunikatsiya gáptiń Hár qıylı túrleriniń psixologiyalıq tiykarı esaplanadı. Ol óz dáwirindegi psixologiya hám logika ilimleriniń jetiskenliklerine tiykarlana otırıp, gáptiń logika- psixologiyalıq tábiyatın anıqlawǵa umtıldı.

A.A. Shaxmatovtıń gáp tuwralı táliymatı, bir sostavı hám eki sostavlı gápplerdiń bir-birinen ayırmashılıǵın anıqlawı orıs tiliniń teoriyalıq grammatikasınıń rawajlanıwında belgili orındı iyeleydi.

JENEVA LINGVISTIKALÍQ MEKTEBI. FERDINAND DE SOSSYUR

1857-1913-jılları jasağan Ferdinand-de-Sossyur til bilimindegi sotsiologiyalıq mekteptiń tiykarın salıwshı esaplanadı. Bul mektepti ayırım ilimiy ádebiyatlarda-frantsuz mektebi dep te ataydı. Ferdinand-de-Sossyur táliymatındaǵı ideyalar sońǵılıǵında strukturalizm aǵımınıń payda bolıwına túrtki jasadı.

Ol usınǵan ideyalar, bildirgen pikirleri tek sotsiologiyalıq mekteptiń sheńberi menen sheklenbeytuǵınlıǵı sebepli onıń atı menen «til biliminde sossyurianstvo» termini de qáliplesken.

F.De Sossyur táliymatı-til Haqqındaǵı ilimniń bunnan keyingi dáwirlerde rawajlanıwına kúshli tásir jasağan til bilimindegi ayrıqsha qubılıslardıń biri.

Ol ele Leyptsig universitetiniń studenti waqtında 21 jasında «Hind-evropa tillerindegi eski dawıshlar sisteması boyınsha izertlew» miynetin járiyaladı. Bul universitette ol jas grammatistler A.Leskin, G.Ostgof hám Karl Brugmanlardıń lektsiyaların tınladı. Onıń atı atalǵan jumısı óziniń ilimiy áhmiyetin búgingi kúнге shekem joǵaltqan joq. Ol til biliminde xind-evropa tilleriniń vokalizmin izertlewde úlken xızmet atqaradı hám salıstırmalı-tariyxıy metodtıń jetilisiwine tásir jasadı.

Ol dáslep Parij universitetinde, soń 1891-jıldan baslap tuwılǵan qalası Jenevada lektsiyalar oqıdı. 189y-jılı xind-evropa til bilimi hám sanskrit tili boyınsha professor boldı, 1907-jıldan baslap ulıwma lingvistika kafedrasın basqardı.

Ferdinand-de Sossyurdıń miynetleri de F.F. Fortunatov sıyaqlı kóziniń tiri waqtında az járiyalandı. Qaytı bolǵannan keyin y00 bet kólemindegi bir tomlıq miyneti Jeneva qalasında 1922-járiyalandı.

1906-1912 jılları F.de Sossyur Jeneva universitetinde úsh mártebe tildiń ulıwma teoriyası kursı boyınsha lektsiyalar oqıdı. Onıń bul miyneti de qaytı bolǵannan keyin eki shákirti A. Seshe hám Sh.Balli tárepinen 191y-jılı «Ulıwma lingvistika kursı» atamasında járiyalandı. 1931-jılı nemis tilindegi awdarması («Grundfragen der allgemeinen-Sprach wissenschaft»), 1933-jılı R. Shordıń redaksiyalawında orıs tilinde «Ulıwma lingvistika kursı» atamasında járiyalandı.

F. de Sossyurdıń lingvistikalıq teoriyasınıń filosofiyalıq tiykarı Dyurkgeymniń sotsiologiyalıq táliymatı bolıp tabıladı. Dyurkgeymniń sotsiologiyalıq táliymatı menen F.de Sossyurdıń lingvistikalıq kontsepsiylarındaǵı ayırım kóz qarasar túp-tiykarınan sáykes keledi.

F. de Sossyur til (langue), sóylew (parole) hám sóylew xızmetin (langage) bir-birinen ajıratıp qaraydı. Sóylew xızmeti kóp qırılı bolıp fizika, fiziologiya hám psixika menen baylanıladı.

Sóylew-individual qubılıs, al til jámaáttiń sóylew xızmetiniń sotsiallıq ónimi. Ol til bilimin sırtqı lingvistika hám ishki lingvistika dep bólip qaraydı. Sırtqı lingvistikada tildiń jámiyetlik hám tariyxıy jaǵdaylarına baylanıslı

rawajlanıwı úyreniledi. İshki lingvistikada til birlikleri, olardıń qarım-qatnası úyreniledi.

Jáne de F. de Sossyur tildi úyreniwdi eki aspektke ajıratadı. Birinshisi diaxroniyalıq, tariyxıy yamasa dinamikalıq aspekt, ekinshisi sinxroniyalıq aspekt. Bul eki aspektti ol tek ǵana ajıratıp qoymaydı, al bir-birine qarama-qarsı qoyadı.

Sonday-aq, F. de Sossyur tildi tańbalar sisteması sıpatında qaraydı. F. de Sossyur til bilimindegi kóplegen problemalardı kóterip shıqtı, tildiń ózine tán ózgesheligin tereń túsiniwge tásir jasaytuǵın tildi izertlewdegi áHmiyetli aspektlerdi anıqladı.

F. de Sossyur kóp sanlı talantlı shákirtlerdi tárbiyaladı, olar úsh toparǵa bólinedi, olardıń ishinde Sh. Balli, A.Seshelar³⁷ F. de Sossyurdıń lingvistikalıq kontseptsiyaların qatań basshılıqqa alıp, onıń dástúrlerin dawam etti.

Ekinshi topardaǵı shákirtleri-F.de Sossyurdıń táliymatındaǵı sotsiologiyalıq elementlerdi basshılıqqa alıp, onı salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń printsipleri menen birlestirgen ilimpazlar bolıp tabıladı. Olar A. Meye, J. Vandries, E. Venvenist H.t.b.

úshinshi topardaǵı ilimpazlar strukturalizm aǵımınıń Hár qıylı jónelislerine kiretuǵın ilimpazlar bolıp, olar ózleriniń lingvistikalıq táliymatların qalıplestiriwde F.de Sossyurdıń ayırım ideyaların basshılıqqa aladı. Bunday ilimpazlardıń qatarına V. Brendal hám Luy Elmslevlerdi kirgiziwge boladı.

F. de Sossyurdıń lingvistikalıq kontseptsiyasındaǵı tiykarǵı jańalıqlar tómendegilerden ibarat:

1. Sossyur tildiń tańbalıq sıpatta ekenligin, tańbalar sisteması ekenligin, al sóylew usı sistemaniń iske asıw protsesi ekenligin kórsetip til menen sóylewdi bir-birinen ajıratıp qaraydı.

2. Til hám sóylew-sóylew xızmetiniń eki komponenti sıpatında onıń quramına kiredi. Til-bul qurılıs, baylanıslardıń abstrakt sisteması, sóylew-tildiń materiallıq tárepi.

3. Tildiń qurılısı-materiallıq dúzilisin úyreniwge járdem beretuǵın barlıq abstrakt modeller tiykarında, funktsional nızamlar sisteması arqalı úyrenilip barıladı.

4. Sossyur til biliminde sinxroniya menen diaxroniyanı printsipial túrde ajıratadı. Sinxroniyaǵa tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Sinxroniya menen diaxroniyanı bir-birinen ajıratıp, sinxroniyaǵa tiykarǵı dıqqattı awdarǵanı menen olardıń óz-ara tıǵız baylanıslı ekenligin, olardıń birewin tańlaw izertlew obektiniń xarakterine hám aldıda qoyǵan wazıypalarǵa baylanıslı ekenligin atap kórsetedi.

5. Sossyur sinxroniyada baslı dıqqattı til sistemasına awdaradı.

³⁷ А.Сешэ. Общая лингвистика и вопросы французского языка; М, 1955.

6. Sóylew xızmetin anıqlawda eki tiptegi qatnas bolatuǵının kórsetedi: a) assotsiativlik yamasa paradigmatalıq; b) sintagmatikalıq, yaǵnıy sóylew shınjırındaǵı elementlerdiń izbe-iz ornalasıw qatnası.

7. Sistema onıń quramına kiretuǵın aǵzalardıń bir-birine qarama-qarsı qoyılıwına tiykarlanadı. Sossyurdıń pikirinshe, til konkret til birlikleriniń tolıq bir-birine qarama-qarsı qoyılıwına tiykarlangan sistema bolıp tabıladı.

8. Til materialların analizlewdi ulıwmalıqtan jekkelikke qaray, sistemadan elementlerge qaray alıp barıw kerek. Sistemanı izertlewde ulıwma pútinnen onıń elementlerine shekem barıw názerde tutıladı.

9. Sossyur ishki hám sırtqı lingvistikanı bir-birinen ajıratıp qaraydı. Ishki lingvistika-tildiń sistemalıq qurılısın sıpatlaytuǵın til biliminiń tarawı ekenligin kórsetedi. Sırtqı lingvistika-tildiń kóp tárepleme baylanısın izertleydi. yaǵnıy tildiń sol tilde sóylewshi xalıqtıń tariyxı menen qatnasın sinxroniyalıq hám diaxroniyalıq baǵdarlarda izertleydi.

Til bilimindegi sotsiologiyalıq mekteptiń payda bolıwı Ferdinand de Sossyurdıń atı menen baylanıslı hám tildiń sotsiologiyalıq kontseptsiyasına tiykarlanadı. Bul mektep wákilleri, adamzat tili bul jámiyetlik ónim sıpatında túsiniletuǵın sotsiallıq qubılıs, sonlıqtanda tildi izertlew jámiyetimizdegi basqa da sotsiallıq qubılıs hám faktler menen baylanıslı izertleniwı zárúr dep esaplaydı.

Frantsuz lingvistikasındaǵı sotsiologiyalıq aǵımniń kórneklı wákilleriniń biri-Antuan Meye (18yy-193y) hám onıń shákirti Jorj Vandries boldı.

A. Meye Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha jetik qánige edi. Ol Hind-evropa tilleriniń barlıǵı boyınsha izertlew júrgizgen birden-bir ilimpaz. Ol maqala arnamaǵan birde Hind-evropa tili joq. Ol óziniń izinde oǵada bay ilimiy miyras qaldırdı. Onıń 24 monografiyası, 540 ten aslam maqalaları járiyalanǵan. Onıń arman tili (1951), slavyan tilleri (1951), german toparı tilleriniń tiykarǵı ózgeshelikleri (1952) boyınsha miynetleri járiyalandı. Onıń bir qatar jumısları Hind-evropa tilleriniń dialektlerin izertlewge baǵıshlangan. Ol lingvistikalıq izertlewlerdiń printsipleri hám metodların izertlewge de úlken dıqqat awdardı: «Tariyxıy til bilimindegi salıstırmalı metod» (M, 1954), «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı úyreniwge kirisiw» (M,1938). Bul miynetlerde A. Meyeniń lingvistikalıq kontseptsiyaları bayanlangan.

Frantsuz filosofı O. Konttıń pozitivizmi, E.Dyurkgeymniń sotsiologiyası frantsuz lingvistikasınıń sotsiologiyalıq aǵımınıń tiykarın salıwshı, XX ásirniń eń kórneklı tilshileriniń biri-Antuan Meyeniń (18yy-193y) lingvistikalıq kóz qarasarınıń qalıplesiwine úlken tásir jasadı.

Frantsuz filosofı O. Kont (1798-1857) óziniń 1842- jılı járiyalanǵan «Pozitivlik filosofiya kursı» miynetinde, «Hár qanday ilimniń wazıypası predmet hám zatlardıń mánisin, qubılıslardıń sebebin túsindiriw emes, al onı sırtqı

kórinisine qaray bayanlaw»,- degen pikirdi bildiredi. Ol sotsiologiya ilimine tiykar saladı. Sotsiologiya-adamzat jámiyetine sotsiallıq organizm sıpatında qaraydı. Bul sotsiallıq organizm qurılısı jaǵınan biologiyalıq organizm sıyaqlı kóp sanlı individual organizmlerden ibarat. Bul organizmniń bólimleri arasında tilekleslik ómir súredi. Solay etip, O. Konttıń jámiyet Haqqında táliymatınıń tiykarı ulıwma sotsiallıq tilekleslik ideyası esaplanadı.

Frantsuz sotsiologiyalıq mektebinin tiykarın salıwshılardıń biri E. Dyurkgeym (1858-1917) bolıp, onıń kontsepsiyası kóplegen ilimlerde tásir etti. Ol óziniń 1899-jılı járiyalanǵan «Cotsiologiya metodı» jumısında sotsiologiyanıń predmeti-jámiyetlik shólkemler, nızamlar, kórsetpeler túrinde jasaytuǵın sotsiallıq faktorlar bolıwı tiyis-dep daǵazalaydı. Dyurkgeymniń pozitivizmi boyınsha, sotsiallıq qubılıslardıń ishine kiriw shárt emes, al onı sırttan baqlaw, izertlew zárúr. Dyurkgeym jámiyet hám individumlardıń óz-ara qarım-qatnası máselesine úlken dıqqat awdaradı hám bılay jazadı «gruppa dumaet, chuvstvuet, deystvuet sovsem inache, chem eto sdelali bı ee chlenı, esli bı oni bıli razedinenı».

Antuan Meye Dyurkgeymniń «sotsiallıq faktorlar individumlardan ǵárezsiz jasaydı, sonıń menen birge olarǵa tásir jasaydı, -degen ideyasın basshılıqqa aladı. Bul pikirdi rawajlandırıp A. Meye bılay dep jazadı «Til sol tilde sóylewshi individumlardan ǵárezsiz jasaydı».

Ol Ferdinand de Sossyurdiń tildi sóylew Háreketiniń sotsiallıq ónimi sıpatında baHalaytuǵın táliymatın basshılıqqa aladı. Lingvistikaǵa sotsiallıq ilim sıpatında qaraydı. Jámiyettiń belgili bir qatlamlarına tildiń belgili bir qatlamları sáykes keledi. Jámiyettiń strukturası ózgeriwi menen tildiń strukturasında da ózgerisler payda boladı. Til biliminiń tiykarǵı wazıypası usılardı izertlew bolıwı tiyis- dep esaplaydı.

A. Meye XIX ásirde payda bolǵan hám keń qollanılǵan salıstırmalı-tariyxıy metod XX ásirde jetilistiriwdi talap etedi,-dep esaplaydı.

«Salıstırmalı tariyxıy metod- bul izertlew quralı, al maqset emes»-dep jazadı. Usı pozitsiyadan onıń ata tilge (prayazık) degen qatnası qalıplededi. Onıń pikirinshe, tilshiniń wazıypası ata tildi qayta tiklew, rekonstruktsiya jasaw emes, bul orınlanbaytuǵın wazıypa. Komparativisttiń wazıypası-tillerdegi sáykes qubılıslardı salıstırmalı baǵdarda úyreniw.

Solay etip, salıstırmalı- tariyxıy metodtı qollanıwdan shıǵarmawımız kerek, ol til tariyxın izertlew ushın lingvistlerdiń qolındaǵı qural bolıp qaladı, biraq onı ata tildi qayta tiklewge emes, al tillerdegi sáykesliklerdi anıqlaw ushın qollanıwımız kerek,-dep jazadı. Ol salıstırmalı metodtı jetilistiriw ushın, bul usıldı sóylew Háreketiniń Házirgi jaǵdayların baqlawǵa qollanıwdıń tárepdarı boldı. Ol sonday-aq, lingvistikalıq geografiya usılın qollanıwdı jaqladı.

A. Meye óziniń teoriyalıq pozitsiyalarına sáykes til qubılısların sotsiologiyalıq baǵdarda túsindiriwge umtıldı. Hár bir sotsiallıq qatlam ózine tán bolǵan intellektual ózgesheliklerine iye, sonıń ishinde óziniń tiline de iye boladı. Ol tildiń sotsiallıq qatlamları tuwralı tezisti usındı. Sóz mánisiniń ózgeriwın sotsiallıq sebeplerge baylanıslı túsindiredi. Eger sóz keń sotsiallıq toparadan tar sotsiallıq toparqa ótse, onda sózdiń mánisi tarayadı hám kerisinshe protsess júzege keledi. Basqa tillerden sózlerdi ózlestiriw máselesi de usıǵan tikkeley baylanıslı. Tildiń rawajlanıwında sózlerdi ózlestiriw eń tiykarǵı faktorlardıń biri ekenligin tán alǵan Halda , A. Meye, sózlerdi ózlestiriw tek basqa tillerden emes, al bir tildiń ishinde bir dialektten ekinshisine, bir sotsiallıq qatlamnan ekinshi sotsiallıq qatlamǵa sózlerdiń ótetuǵın kórsetedi.

Tildiń sotsiallıq tábiyatı seslerdiń ózgeriwinde de kózge taslanadı.

A.Meyeniń pikirinshe, sol tildiń sistemasına, onıń ulıwma rawajlanıw baǵdarına hám jámiyettiń talaplarına sáykes bul jaǵday júzege asadı.

Ferdinand de Sossyur sıyaqlı Antuan Meye de óziniń sotsiologiyalıq teoriyalarınıń saǵasın Dyurkgeymniń sotsiologiyalıq táliymatınan aladı. Ayırım maqalalarında, tildegi barlıq qubılıslardı sotsiallıq sebeplerge baylanıstırıp Hádden tıs kótermelep jiberedi.

J. Vandries. Ol Sarbonna universiteti Hind–evropa til bilimi kafedrasınıń professorı, klassikalıq tiller hám kelt tili boyınsha qánige. Onıń ayırım miynetleri til biliminiń ulıwmalıq máselelerine arnalǵan. Sonday miynetleriniń biri-1937-jılı Moskvada járiyalanǵan «Til tariyxına lingvistikalıq kirisiw» miyneti. Bul miynette til biliminiń eń áhmiyetli máseleleri-frantsuz sotsiologiyalıq mektebi wákilleriniń kóz-qarasları izbe-iz hám isenimli túrde bayanlanǵan.

J. Vandriestiń túsindiriwinshe olar tómendegilerden ibarat:

«Til sotsiallıq qubılıs, onıń payda bolıwı jámiyettiń talaplarına baylanıslı. Sóylewshi individlerdiń qollanıwı menen ol turaqlılıqqa iye boladı. Til tańbaları shártli, sol xalıqtıń mádeniy rawajlanıwı menen onıń tilindegi grammatikalıq kategoriyalar arasında baylanıs joq, sonlıqtanda rasa menen til ortasında baylanıs ornalıwdıń zárúrligi joq.»

«Adam turmısındaǵı jámiyetlik sháriyatlar hám sotsiallıq kelip shıǵıwı onıń tilinde jumsalatuǵın grammatikalıq kategoriyalardı qalıplestiredi.»

«Tildi túsiniw ushın- onıń Házirgi jaǵdayın izertlewimiz zárúr. Sózdiń jasawı tiykarınan sotsiallıq jaǵdaylarǵa baylanıslı bolǵanlıqtan sóz mánisiniń ózgeriwın anıqlawda fonetikalıq faktordı joqarı kótermeley bermew kerek.»

«Tillerdiń rawajlanıwında eki kúshtiń gúresi bayqaladı: onıń birinshisi-differentsiatsiyaǵa umtılsa, ekinshisi- unifıkatsiyaǵa beyim.»

J. Vandries Ferdinand de Sossyur hám Antuan Meyeniń kóz qaraların sistemalastırıw menen birge ayırım máselelerde óziniń kóz-qarasların, ideyaların

usınadı. Bunday máselelerdiń qatarına emotsional yamasa effektli sóylew, til hám oylaw, dialekt, tildiń ádebiy hám jazba túrleri, lingvistikalıq geografiya, jazıw, tillerdiń klassifikatsiyası H.t.b.

GUGO SHUXARDT. «SÓZLER HÁM ZATLAR» MEKTEBI

«Sózler hám zatlar» mektebi jas grammatistlerdiń kontsepsiyaları hám izertlew metodların qatań sıńǵa alıw tiykarında payda boladı. Bul mekteptiń tiykarǵı kóz-qarasları R. Meringerdiń 1909-jıldan baslap járiyalana baslaǵan «Sózler hám zatlar» jurnalı menen baylanıslı. Bul jurnal XX ásirdiń 40-jıllarına shekem járiyalandı.

Rudolf Meringer (1859-1931) hár qıylı tárepke tarqalatuǵın «mádeniy tolqınlar» tuwralı ideyanı usınadı. Bul «mádeniy tolqın» qurılısı jaǵınan «tillik tolqın» hám «zatlıq tolqın» lardan ibarat. Meringerdiń ideyası boyınsha hár qıylı xalıqlar hám mámleketlerdiń bir-biri menen qatnası nátiyjesinde bir xalıqtan ekinshi xalıqqa zatlar kelip kiredi, sol zatlar menen birge olardıń ataması bolǵan sózlerde ózlestiriledi. R.Meringer hám onıń shákirtleri ushırasqan eń tiykarǵı qıyınshılıq: «Zat» degen túsinikti qalay anıqlawımız kerek, -degen sorawǵa juwap tabıwda boldı hám tilde jańadan payda bolatuǵın abstrakt túsiniklerdiń ataması máselesinde boldı.

«Sózler hám zatlar» mektebi wákilleri ózleriniń aldına sózlerdiń tariyxın úyreniwdi tek lingvistikalıq analiz tiykarında emes, al sóz benen ańlatılǵan zattıń tariyxı menen baylanıslı izertlew wazıypasın qoyadı.

Jas grammatistler fonetika hám morfologiya máselelerine tiykarǵı dıqqattı awdarıp, sózlerdiń semantikasını máselesine ústirtin qatnas jasaǵan edi. Sonlıqtanda jas grammatistlerdi sın nıshanasına aylandırǵan bul mektep wákilleri ózleriniń tiykarǵı dıqqatın semantika máselelerine, mánilerdiń ózgeriw hám rawajlanıw tarawına qarattı. Olar tilge xalıqtıń tariyxı, onıń sotsiallıq hám mádeniy halatları menen tıǵız baylanıslı adam xızmetin sáwlelendiriwshi qural sıpatında qaradı. Sonlıqtanda bul mektep wákilleri tillerdiń házirgi jaǵdayın hár tárepleme izertlew menen birge onıń tariyxıy rawajlanıwın tereń izertlewdiń tárepdarı boldı. Bul kóz-qaraslar «Sózler hám zatlar» mektebiniń tiykarǵı wákili avstriyalı tilshi Gugo Shuxardttıń (1842-1927) miynetlerinde bayanlandı. G.Shuxardttıń ilimiy jurnallarda járiyalanǵan kóp sanlı izertlewleri bar. Olar 1950-jılı «Til bilimi boyınsha tańlamalı maqalalar»degen atamada orıs tilinde Moskvada járiyalandı. Olardıń ayırımları tómendegiler: «Zatlar hám sózler», «Tildiń payda bolıwı», «Lingvistikalıq izertlewlerde avtordıń shaxsı» h.t.b.

Til haqqındaǵı ilimniń ele de rawajlanıwına G.Shuxardttıń semantika tarawındaǵı izertlewleri belgili dárejede tásir etti. Bul izertlewlerinde ol tildiń semantikalıq qurılısınıń rawajlanıwı nızamlıqların anıqlawǵa umtıldı. Ol tiykarǵı

dıqqattı sóz mánisiniń ózgeriwi hám rawajlanıwı mashqalasına awdardı. Sóz hám onıń tariyxı sóz benen ańlatılğan zattıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı. Bul baǵdarda onıń 1912-jılı járiyalanǵan «Zatlar hám sózler» miyneti áhmiyetli. Bul miynette «Zatlar termini» keń mánide qollanılǵan. «Zatlar» termini arqalı predmetler, háreketler hám hal-jaǵday túsiniledi. Bul termin arqalı real hám real emes dúnyadaǵı janlı hám jansız zatlar ańlatılǵan.

G. Shuxardttıń bul mashqalaǵa úlken itibar bergenligi sonshelli, ol «.. til haqqındaǵı táliymat-bul máni tuwralı táliymat bolıp tabıladı» - dep jazadı.³⁸

G. Shuxardttıń «Zatlar hám sózler» (1912) maqalası til biliminiń «onomasiologiya», yaǵnıy atamalar haqqındaǵı tarawınıń óz aldına qalıplesiwine tásir etti. Onomasiologiya- zat hám túsiniqlerdiń atalıwınıń nızamlıqları hám printsiplerin úyrenetuǵın til biliminiń tarawı. Onomasiologiya máseleleri keyin ala Kvadri Brunonıń «Onomasiologiyalıq izertlewlerdiń metodları hám wazıypaları» (Bern, 1952) miynetinde keń túrde izertlenildi. G. Shuxardt sonday-aq, bir túrdegi zatlardıń atı boyınsha dúzilgen sózlik alfavit tártibinde dúzilgen sózliklerge salıstırǵanda ádewir paydalı ekenligin atap kórsetedi.

Til bilimi tariyxında G. Shuxardttıń jas grammatistler menen fonetikalıq nızamlar tuwralı ilimiy tartısları áhmiyetli.

XIX ásirdiń 70-jılları jas grammatistler mektebinde tildiń rawajlanıwı tiykarınan fonetikalıq nızamlarǵa baylanıslı degen bir tárepleme pikir ústemlik etti. G. Shuxardt óziniń «Fonetikalıq nızamlar tuwralı»³⁹ degen polemikalıq maqalasında jas grammatistlerdiń bul dogmaların qattı sınaǵa aladı. Ol jas grammatistlerdiń «fonetikalıq nızamlıqlardıń tábiyat nızamlıqları menen sáykesligi tuwralı»⁴⁰ tezisin tán almaydı. Shuxardttıń kórsetiwinshe, tildiń rawajlanıwın tek sırtqı mexanikalıq faktorlarǵa baylanıstırmaw kerek, tildiń rawajlanıw nızamlıqları onıń tek fiziologiyalıq tárepine baylanıslı emes, al psixikalıq tárepine de baylanıslı. Al jas grammatistlerdiń táliymatında psixologiyalıq faktor «fonetikalıq nızamlıqlardıń antagonisti» sıpatında túsiniledi. G. Shuxardt fonetikalıq nızamlıqlar tuwralı bılay dep jazadı; «Ya priznayu pravo na sushestvovanie i poleznost «foneticheskix zakonov», no lish v kachestve formul, razyasnyayushix sblijenie ili sovpadeniya razlichnix protsessov, a otnyud ne opredelyayushix ix»⁴¹, «Foneticheskix zakonı i sotsialnıy xarakter yazıka nesovmestımı drug s drugom». Ol tildegi seslerdiń ápiwayı evolyutsiyası til tariyxınıń haqıyqıy mánisin ashıp bere almaydı-dep esaplaydı. Tildegi ózgerislerdiń sebepleri tuwralı usı máselede jas grammatistler menen kelispedi. Jas grammatistler tildegi ózgerislerdiń sebeplerin

³⁸ Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. - М., 1950, с. 238

³⁹ Шухардт Г. О фонетических законах, - М., 1950.

⁴⁰ Сонда, 25-бет

⁴¹ Сонда, 53-бет

kópshilik jaǵdayda fonetikalıq nızamlıqlar hám analogiyaǵa baylanıstırǵan bolsa, al Shuxardt tildiń rawajlanıwındaǵı eń tiykarǵı sebeplerdiń biri tillerdiń bir-birine tásir jasap, aralasıw qubılısı bolıp tabıladı,-dep esaplaydı. Ol «Tillerdiń aralasıwı haqqındaǵı máselege» degen maqalasında, «.. házirgi dáwirde til bilimi shuǵıllanıp atırǵan máselelerdiń ishinde tillerdiń aralasıwı mashqalasın izertlewden áhmiyetli másele joq⁴²»-dep jazadı. G.Shuxardtın tillerdiń aralasıwı tuwralı kontseptsiyasınıń qalıplesiwine Yogann Shmidtin «tolqın» teoriiyası belgili dárejede tásirin tiygizgen. Bul teoriya boyınsha tiller arasında qatań shegera joq, qońsılas jaylasqan tiller shegerasında eki tilge de ortaқ belgiler qalıplese. Tillerdiń aralasıwınıń tiykarǵı sebebi, til bul sotsiallıq qubılıs, al fiziologiyalıq qubılıs emes.

Qullası, til bilimi tariyxında G.Shuxardt, ózine shekemgi jas grammatistler mektebiniń sınshısı sıpatında keńnen tanıldı. Onıń miynetlerinde XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı tilge jańasha kóz qarastıń qalıplese baslaǵanın, tildi izertlewdiń jańa metodları qalıplese baslaǵanı kózge taslanadı. Onıń miynetlerinde bildirilgen ideyalar XX ásir tilshileri tárepinen dawam etirildi. Máselen, tildi jámiyetlik qubılıs sıpatında úyreniw-sotsiologiyalıq aǵım wákilleri, tildiń rawajlanıwınıń tiykarı tillerdiń aralasıwı, birigiwi haqqındaǵı kontseptsiya-N.Ya. Marrdın miynetlerinde, tildi óz-ara tıǵız baylanıslı elementler hám qatnaslar sisteması sıpatında izertlew strukturalizm aǵımını wákilleriniń miynetlerinde dawam ettirildi.

TIL BILIMINDEGI ESTETIKALÍQ MEKTEP

Til bilimindegi estetikalıq mektep (neofilologiya) tildi izertlewde onıń ekspressivlik xızmeti kóz-qarasınan qatnas jasaydı, til ulıwmalıq baǵdardan tariyxıy mádeniy baylıq sıpatında bahalanadı hám izertlenedi.

Til bilimindegi estetikalıq mekteptiń tiykarın salıwshı **Karl Fossler** (1872-1949) bolıp tabıladı. Bul mekteptiń wákilleriniń ishinen E. Lerx, L. Shpittser, F. Shyura, X.Xattsfeld, X. Raynfelderlardı kórsetiw múmkin. Olardıń barlıǵı roman filologiyası boyınsha qánigeler edi. E. Lerx - frantsuz tili sintaksisi, L. Shpittser-roman tilleri etimologiyası, semasiologiyası hám stilistikası boyınsha izertlew jumısların alıp barǵan. «Neofilologiya» ataması K.Fosslerdiń 50 jıllıq yubileiyine baylanıslı shákirtleri járiyalaǵan toplamnıń atı menen baylanıslı. Myunxen universitetiniń roman filologiyası professorı Karl Fossler tek tilshi emes, al ádebiyatshı da edi, bul onıń tilge kóz qarasında, onı qızıqtıratuǵın máseleler hám bayanlaw usılında kózge taslanadı.

⁴² Сонда, 53-бет

K. Fosslerdiń til bilimi tarawındaǵı tiykarǵı miyneti: «Til bilimindegi idealizm hám pozitivizm» (1904) miyneti. Bul onıń baǵdarlamalıq polemikalıq jumısı, onda til bilimin estetikalıq kontseptsiyalar tiykarında qalıplestiriw boyınsha pikirleri bayanlangan. K. Fossler óziniń «Til dóretiwshilik hám rawajlanıw sıpatında» (1905), «Til filosofiyası boyınsha tańlamalı maqalalar» (1923), «Tilde ruwx hám mádeniyat máselesi» (1925) miynetlerinde til bilimindegi estetikalıq mektepke tán bolǵan kóz-qaraslardı ilimiy túrde bayanlawǵa umtıladı. Bul wazıypanı orınlaw ushın til menen poeziyanıń, dinniń, ilimniń qarım-qatnasın, sonday-aq, til menen sóylewdiń qatnasın tereń hám hár tárepleme izertlewge umtıladı. Onıń 1923-jıl járiyalanǵan «Frantsiyadaǵı til hám mádeniyat» miynetinde frantsuz tiliniń eski dáwirlerinen baslap házirge shekemgi tariyxın izertlew barısında xalıqtıń estetikalıq kóz-qaraslarınıń da rawajlanıp barǵanlıǵın kórsetedi. K.Fosslerdiń miynetlerine italyan filosofi Benedetto Krocheniń (1866-1952) filosofiya-estetikalıq ideyalarınıń tásiiri seziledi. Ásirese, oǵan B.Krocheniń «Ruwxtıń filosofiyası», «Estetika-ulıwma til bilimi sıpatında» (Moskva, 1920) miynetlerindeki tilge bolǵan kóz qaraları tásir jasadı. B.Krocheniń ideyaları V.Gumboldtıń ideyalarına tiykarlanadı. B. Kroche adamnıń sóylew protsesin dóretiwshilik protsesske teńlestiredi, bul jaǵday tildi kórkem óner menen jaqınlastıradı. Solay etip, til biliminde, estetikanıń da izertlew obekti bir esaplanadı. Sonlıqtanda, B. Kroche «lingvistikadaǵı barlıq ilimiy mashqalalar estetika ushın da ortaq, til filosofiyası, kórkem óner filosofiyası bular bir nárse», - dep jazadı hám lingvistikanı ulıwma estetikanıń ishinde qaraydı. Solay etip, tildiń emotsional-ekspressivlik xızmetin izertlew til biliminiń tiykarǵı wazıypası dep esaplaydı.

V. Gumboldtıń lingvistikalıq kontseptsiyasına K.Fosslerdiń kóz-qarasları sáykes keledi. Biraq K. Fosslerdiń kontseptsiyası óziniń bir táreplemeliligi menen sıpatlanadı yaǵnıy V. Gumboldtıń tilge eki tárepleme qatnas jasaw zárurligi tuwralı tezisiniń áhmiyetliligin túsinbedi, sonday-aq, tillik antinomiya tuwralı pikirlerin qabıl etpedi.

K. Fosslerdiń kóz-qarası boyınsha, til biliminiń jańa sisteması tildi birinshiden-taza estetikalıq, ekinshiden-tariyxıy-estetikalıq baǵdarda izertlewdi támiyinlewi tiyis.

K. Fosslerdiń pikirinshe, til máńgi dóreliwde boladı, barqulla tolısıp, jetilisip baradı. Ol tildiń qurılısın, grammatikalıq formalar hám seslerdi úyrenetuǵın pánlerge qarsı shıǵadı. Jas grammatistlerdi qattı sınaǵa ala otırıp bılay dep jazadı: «Синтаксис вovсе не наука-в takoy je stepeni kak i morfologiya i fonetika. Vsyа eta sovokupnost grammaticeskix distsiplin- bezgranichnoe kladbishe, ustroennoe neutomimimi pozitivistami, gde sovместno ili po odinochke v grobnitsax roskoshno pokoyatsya vsyakogo roda mertvie kuski yazıka, a grobnitsı snabjeni

nadpisjami i perenumerovanı. Kto ne zadıxalsya v mogilnoy atmosfere etoy pozitivistskoy filologiy».

K. Fossler birden-bir ilimiy pán sıpatında tek stilistikanı tán aladı: «Stilistika bıla i ostaetsya alfoy i betoy filologiy». Solay etip, stilistika K. Fosslerdiń kontseptsiyasında tiykarǵı orındı iyeleydi.

Tilge «ruwxtıń sáwleleniwi» sıpatında qatnas jasawı, K.Fosslerdiń tildi mádeniyattıń ayırım túri sıpatında qabıl etiwine alıp keldi. Usıǵan baylanıslı K. Fossler til tariyxı ǵana ilimiy sıpatqa iye bolıwı múmkin, sebebi til tariyxı ǵana til qubılısların fizikalıq, psixologiyalıq, siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy ózgerisler menen baylanıslı túsindirip bere aladı», -dep jazadı.

Solay etip, K. Fosslerdiń pikirinshe, «til tariyxı-sáwleleniw formalarınıń tariyxı» esaplanadı. Bul onıń «Ruwx hám tildegi mádeniyat», «Frantsiyadaǵı til hám mádeniyat» miynetlerinde bayanlanǵan. Onıń 1925-jılı járiyalanǵan «Ruwx hám tildegi mádeniyat» miyneti qurılısı jaǵınan tómendegi baplardan ibarat: I. Kirisiw; II.Sóylew, dialog, til; III.Til hám din; IV.Xalıqlıq latındaǵı oylawdıń jańa túrleri; V.Til hám tábiyat; VI.Til hám ómir; VII.Tillik semyalar; VIII.Til hám ilim; IX.Til hám poeziya.

Ol óziniń «Frantsiyadaǵı til hám mádeniyat» miynetinde tillik ózgerisler menen hár qıylı dáwirlerdegi ruwxıy mádeniyattıń ózgeshelikleri arasındaǵı baylanıstı izertlewge umtıladı.

Tildi izertlewde K. Fossler qollanǵan usıl tómendegishe: Tildiń hár qıylı dáwirdegi jaǵdayın grammatikalıq kóz qarastan bayanlaw, soń bul grammatikalıq qubılıslardı stilistika, estetika, oylawdıń túrleri kóz-qarasınan túsindiriw bolıp tabıladı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Karl Fossler óziniń miynetlerinde lingvistikanı adamnıń ishki dúnyasın úyreniwdiń quralına aylandırıwǵa, adamzat tiliniń dóretiwshilik táreplerin hár tárepleme izertlewdiń obektine aylandırıwǵa umtıldı.

K. Fosslerdiń subektivizmin esapqa almaǵanda, onıń tildiń rawajlanıwın jámiyettiń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı izertlewge umtılǵanın, lingvistikalıq izertlewlerdiń sheńberin keńeytkenligin kóremiz.

Onıń eń tiykarǵı xızmetleriniń biri-til biliminiń aldına jańa wazıypalardı qoyıwı, máselen, kórkem ádebiy dóretpelerdi stilistikalıq izertlew, ulıwma xalıqlıq til menen kórkem sóz sheberleri tiliniń karım-qatnasın izertlew, tildiń rawajlanıwın mádeniyat tariyxı menen tıǵız baylanıslı úyreniw, oylaw hám tildiń qarım-qatnasın úyreniw máselelerin kún tártibine qoyıwı bolıp tabıladı.

NEOLINGVISTIKA. LONDON LINGVISTIKALÍQ MEKTEBI

Til biliminde neolingvistika (areal lingvistika dep te ataladı) XX asirdiń 20-jılları aǵım sıpatında qalıplesti. Bul aǵımniń tiykarǵı wákilleri-italyalı Matteo Bartoli (1873-194y) hám Djulio Bertoni (1878-1942). «Neolingvist», «Neolingvistika» terminin M. Bartoli 1910-jılı birinshi mártebe qollandı.

Neolingvistika aǵımniń izertlew usılları hám printsipleri 1925-jılı járiyalanǵan. «Neolingvistikanıń qısqasha ocherki» miynetinde járiyalandı⁴³. Bul miynetniń «Ulıwma printsipler» dep atalatuǵın birinshi bólimin Dj.Bertoni, «Texnikalıq kriteriyalar» dep atalatuǵın ekinshi bólimin M. Bartoli jazǵan.

Neolingvistikanıń ulıwma teoriyalıq máseleleri M.Bartolidiń 1925-jılı járiyalanǵan «Neolingvistikaǵa kirisiw», Djuliano Bonfantenıń 1942-jılı járiyalanǵan «Neolingvistika pozitsiyası» miynetlerinde bayanlanǵan. Neolingvistika aǵımı V.Gumboldt, italyan filosofi Benedetto Krochenıń ideyalarına tiykarlanǵan Halda olardı rawajlandırıwǵa umtıladı. Kóplegen máselelerde til bilimindegi estetikalıq mektep, «Sózler hám zatlar» mektebine ideyaları jaǵınan jaqın keledi. K.Fossler kibi neolingvistika aǵımı wákilleri tildi kórkem dóretywshilik hám ruxıy Háreket sıpatında baHalaydı,

Gugo Shuxardt kibi tildiń rawajlanıwında tillerdiń aralasıw protsesin eń tiykarǵı orınǵa qoyadı.

Neolingvistikanıń ayırım kóz-qarasları lingvistikalıq geografiyanıń kontseptsiyaları menen sáykes keledi. Sonlıqtanda Matteo Bartoli óziniń «Neolingvistikaǵa kirisiw» miynetinde neolingvistikalıq aǵım J. Jileronniń «Lingvistikalıq atlas» miynetindegi ideyalarına tiykarlanadı,-dep jazadı.

Neolingvistika aǵımı wákilleri aǵımniń ataması menen de ózlerin «Jas grammatistlerge» qarsı qoyıwǵa umtıladı. «Jas grammatist» ler lingvistler emes edi, tek grammatistler edi. Bizler til faktleriniń quramalı kompleksin izertlewshi jańa lingvistlerimiz,-degen lozungtı kóteredi. «Neolingvist», «Neolingvistika» terminlerin qollanıwınında tiykarı usıǵan baylanıslı edi.

Djuliano Bonfante óziniń «Neolingvistika pozitsiyası» maqalasında neolingvistika aǵımı aldına qoyǵan wazıypalardı bayanlaydı: «Biziń ásirimiz tildi tek bayanlap beriwdi emes, al onı túsiniwdi oǵada talap etedi; ...Neolingvist ushın til- bul estetikalıq sáwleleniwdiń, kóz-qaraslardıń jıynaǵı. Ol poemanıń Hár bir qatarında, Hár bir sóylewde, Hár bir naqıl-maqalda tolıq hám keń túrde kózge taslanadı».

Neolingvistler tildi eń aldı menen individlerdiń estetikalıq dóretywshiliginiń ónimi sıpatında baHalaydı. Tildi «ruxıy dóretywshilik» sıpatında baHalap,

⁴³ Bartoli M. e Bertoni G. Breviario di neolinguistica, Modena, 1925.

neolingvistler B. Kroche kibi til hám sóylew protsesin dóretiwshilik protsesske teńlestiredi. «Adamlar,-dep jazadı Bonfante,-sóylew barısında sózlerden, anıǵıraǵı gáplerden paydalanadı, al fonemalar, morfemalar yamasa sintagmalardan emes, olar óz aldına jasamaytuǵın biziń abstraktsiyalarımız bolıp esaplanadı».⁴⁴ Olar tildi pútin Halında, ruxıy dóretiwshilik sıpatında baHalaydı. Al «jas grammatistler» tildi fonetika, morfologiya, leksika hám sintaksisge ajratıp tildiń pútinligin buzdı-dep sına aladı.

Til bilimine «areal» terminin frantsuz lingvisti J.Jileron engizgen edi. Neolingvistlerdiń táliymatında areal lingvistika, onıń izertlew usılları, lingvistikalıq geografiya tusinikleri de belgili orındı iyeleydi.

Areal lingvistika- tillik qubılıslardıń belgili bir territoriyalarda tarqalıw jaǵdayların, sebeplerin, shegaraların izertleytuǵın til biliminiń tarawı. Dáslepki waqıtları Evropa tilleriniń lingvistikalıq geografiyası boyınsha atlaslar dúzildi. Máselen, XIX ásirdiń soǵı shereginde G. Venker tárepinen Germaniyanıń lingvistikalıq atlası dúzildi. (187y). G. Venker, F. Vrede tárepinen tayarlanǵan, jetilistirilgen «Nemets lingvistikalıq atlası»nıń 192y-1932 jılları altı tomlıǵı járiyalandı.

XX ásirdin birinshi on jıllıǵında J. Jileron hám E.Edmoni tárepinen «Frantsiyanıń lingvistikalıq atlası» nıń 12 tomlıǵı (1902-1910), K. Yaberg hám İ. Yuda tárepinen «İtalya dialektleri hám túslik Shveytsariyanıń atlası»nıń 8 tomlıǵı (1928-1940) baspaǵa tayarlanıp járiyalandı. J. Jileron hám E.Edmonidiń «Atlası»nda sózlerdiń taralıw shegeleriniń dizimge aladı. Nemislerdiń lingvistikalıq geografiyası ásirese T. Fringstıń miynetlerinde Reyn provintsiyasınıń dialektlerin kompleksli izertlewge umılǵanın kóremiz, yaǵnıy frantsuzlardagıday tek leksikanı emes, al fonetika-grammatikalıq belgilerin de izertleydi. Matteo Bartolidiń «İtalyanıń lingvistikalıq atlası» leksikalıq printsipke tiykarlanıp lingvistikalıq geografiya tarawındaǵı roman tilleri dástúrin dawam ettiredi.

Neolingvistlerdiń tiykarǵı izertlew metodı izogloss-yaǵnıy til belgileriniń (fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq) taralıw shegeleriniń anıqlaw bolıp tabıladı. Bul aǵımınıń belgili wákilleriniń biri-Vittore Pizani bolıp tabıladı. Onıń «Geolingvistika hám Hind-evropa tili» miyneti 1940-jılı Rimde járiyalanǵan. Bul miynetiniń birinshi babı «İrradiatsiya hám innovatsiya» dep ataladı, onda tildegi jańa ózgerislerdiń payda bolıwı hám taralıw usılları izertlengen. Miynettiń «Hind-evropa tilin qayta tiklew hám neolingvistikalıq norma» dep atalǵan ekinshi babında Hind-evropa tillerin úyreniwde ayırım normalardı qollanıw múmkinshiligin tekserip kóredi.

⁴⁴ Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч.1, М, 1980.

Neolingvistika aǵımınıń jáne bir áHmiyetli ideyalarınıń biri-tillerdiń aralasıwı birigiwi tuwralı pikirleri bolıp tabıladı. Olar tillerdiń aralasıw protsesin tildegi innovatsiya probleması dep qaraydı: «Xalıqlardıń etnikalıq aralasıwı,-dep jazadı olar,-tillik ózgerislerdiń tiykarǵı sebebi bolıp tabıladı.»

Neolingvistikada tillerdiń aralasıwı tuwralı teoriyanıń qalıplesiwinde belgili italyan lingvisti Gratsiadio İsayya Askolidiń (1829-1907) miynetleri salmaqlı orındı iyeleydi. G.Askoli salıstırmalı Hind-evropa til bilimi, ásirese roman tilleri boyınsha izertlewleri menen belgili. óziniń ilimiy kóz qaraları jaǵınan neolingvistler menen jas grammatistlerdiń ortasında jaylasqan. Ol óziniń 188y-jılı Turin qalasında járiyalanǵan «Til bilimi boyınsha xatlar» miynetinde jas grammatistler mektebi wákilleriniń ayırım kóz qaraların sına aladı. Tillerdiń aralasıwı mashqalaların izertlewde «substrat», «superstrat», «adstrat» túsiniqlerin engizdi (substrat-jeńilgen til elementleriniń jeńgen tilde saqlanıwı; superstrat-jeńgen til elementleriniń jeńilgen tilde saqlanıwı; adstrat- Hár qıylı tillerdiń bir territoriyada uzaq birge jasawı tiykarında qalıplesetuǵın belgiler)

Til biliminde substrat teoriyasınıń tiykarın salıwshı G.Askoli esaplanadı. Ol óziniń «Til bilimi boyınsha xatlar» H.t.b. miynetlerinde kelt tiliniń roman tillerine tásiri problemasını izertleydi. Substrat teoriyası XX ásirdiń basında B.Terrachinidiń «Substrat» miynetinde dawam ettirildi. Substrat túsiniǵi Hind-evropa tilleriniń dialektlik bóliniwin, sonday-aq, Hind-evropa tillerindegi basqa tillik semyalarǵa tán belgilerdi túsindiriwde qollanıldı. Lingvistlerdiń xalıqaralıq kongresslerinde substrat teoriyasına baylanıslı bir neshe bayanatlar jasaldı.

«Superstrat» termini J.Jileronniń shákirti V Vartburg tárepinen 19y7-jılı Parijde járiyalanǵan «Roman tilleriniń ajıralıwı» degen miynetinde qollanıdı. V.Vartburg german jawlap alıwshıları-franklardıń tiliniń latinǵa tásirin (frank superstratı) izertledi.

«Adstrat» termini M. Bartoli tárepinen birinshi mártebe qollanılıp, onıń pikirinshe, adstrat termini arqalı tildegi jasawshı eki qatlam túsiniledi, olardıń biri-ekinshisiniń üstinen üstemlik etpeydi.

Neolingvistlerdiń tillerdiń aralasıwı Haqqında kontseptsiyasınıń qalıplesiwine Yogann Shmidtin «tolqın» teoriyası úlken tásir etkeni bayqaladı.

Shmidtin anıqlawınsha, eki tildiń geografıyalıq qońsılas jaylasıwı tek usı tillerge ortaqlı bolǵan belgilerdiń qalıplesiwine alıp keledi. Yaǵnıy kelip shıǵıwı Hár qıylı bolǵan tiller uzaq waqıt qońsılas birge jasawı nátiyjesinde tillik birlespelerdiń payda bolıwına alıp keledi. Bul tillik qubılısqa klassikalıq úlgi sıpatında Balkan yarım atawındaǵı kelip shıǵıwı boyınsha Hár qıylı tiller-grek, alban, bolgar, makedon, rumın tilleriniń kórsetedi. Bul tillerde uzaq dawam etken tariyxıy qarım-qatnaslardıń nátiyjesinde bir qansha ortaqlı belgiler qalıpleskenin anıqlaydı.

Qullası, neolingvistika aǵımınıń til bilimi tariyxındaǵı ornı tómendegilerden ibarat: lingvistikalıq geografıyanı izertlew usılların jetilistiriw, onıń ulıwma teoriyalıq wazıypaların tereńlestiriw bolıp tabıladı. Ayırım areal lingvistikalıq izertlewleri klassikalıq úlgedeǵi miynetler bolıp qaldı.

Onıń tiykarǵı kemshiligi-ekstralingvistikalıq faktorlarǵa kóbirek dıqqat awdarıp, tildiń sistemalıq-qurılıslıq ózinshelligin baHalamawı bolıp tabıladı

London lingvistikalıq mektebi

Til bilimi tariyxında London lingvistikalıq mektebi az izertlengen. Til bilimi tariyxshılarınıń ayırımları bul mektepti Evropa til bilimindeǵi strukturalizm aǵımınıń bir shaqabı sıpatında tilge alsa, ayırım qánigeler bul mektepti dıqqattan shette qaldıradı. Qullası, bul mektep Praga hám Kopengagen lingvistikalıq mektepleriniń qasında birge tilge alına bermeydi. Bunıń bir neshe sebepleri bar. Birinshiden bul aǵımınıń tiykarǵı kontseptsiyaları XX ásirdeń 30-40 jılları qalıplese baslaǵan bolsa da 50-jıllardıń ortalarında hár qıylı baspalarda shashırandı xalında járiyalanǵan miynetlerde sáwleleniw tapqanlıǵı, ekinshiden, bul mektep wákilleriniń miynetleri hind-evropa tilleri semyasına kirmeytuǵın az izertlengen tillerdi úyreniwge baǵıshlanǵanlıǵı, úshinshiden, olardıń miynetleri abıraylı ilimiy baspalarda az tirajda járiyalanǵanlıǵı menen túsindiriledi. Biraq soǵan qaramastan bul mekteptiń wákilleri XX ásirdeǵi lingvistikalıq oy-pikirlerdiń rawajlanıwına belgili úles qostı.

Angliya XIX-XX ásirlerde dúnya júzilik til biliminde tiykarǵı orınlardı iyeleytuǵın mámleketlerdiń qatarına kirmese de, bul mámlekette ózine tán ózgesheliklerine iye lingvistikalıq dástúrler qalıpleskenin kóremiz. Bunda birinshi gezekte Angliya fonetikalıq mektebin tilge alıw múmkin. Onıń wákilleri - Genri Suit (1845-1912), Daniel Djounz (1881-1967). Britaniyalı ilimpazlardıń izertlewlerine xarakterli bolǵan ózine tán ózgesheligi-olardıń janlı tillerdi, birinshi gezekte ullı Britaniya atawlarında sóylewshilerdiń tilin Evropa kontinentindeǵi basqa tillerge, máselen, nemis tiline salıstırmalı baǵdarda úyreniw, sonday-aq Britaniya imperiyasınıń Aziya hám Afrika materigindeǵi az úyrenilgen «ekzotikalıq» tillerdi izertlewge qızıǵıwshılıǵı bolıp tabıladı. London mektebiniń teoriyalıq kóz qarasınıń qalıplesiwine E.Dyurkgeimniń sotsiologiyalıq táliymatı hám F. de Sossyurdiń lingvistikalıq kontseptsiyası belgili dárejede tásir jasaǵan. Bul halat til hám mádeniyattıń qarım-qatnası mashqalaların izertlegen etnograf Bronislav Kasper Malinovskiydiń (1884-1942) miynetlerinde kózge taslanadı. «Mádeniyat» termini arqalı hár qanday xalıqtıń úrp-ádeti, dástúrleri, diniy isenimi túsiniledi. Malinovskiy olardı tillik qarım-katnas jasaw ushın zárúrli sistemaniń elementleri sıpatında úyrenedi. Bul jaǵday Malinovskiydiń pikirinshe situatsiyalıq kontekstti payda etedi. «Real turmısta bildirilgen pikir, ol qanday situatsiyada

aytılğanınan bólek alınıp qaralıwı múmkin emes» - dep jazadı ol. Bul situatsiyalıq kontekst sóylew háreketi oraylıq orında turatúǵın sotsiallıq protsesstıń bir bólimi bolıp tabıladı hám sistemanıń basqa aǵzaları menen birgelikte izertlewdi talap etedi,-dep esaplaydı.

London lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı **Djon Rupert Fh̄rs** (1890-1960) bolıp tabıladı. Ol XX ásirdeń 20 jılları Índiyada jasadı hám ilimiy-izertlew jumısların alıp bardı. 1928-jıldan baslap London universitetinde xızmetin dawam etedi. 1944-jılı usı universitetde Ullı Britaniyada birinshi ret ulıwma til bilimi kafedrası ashıladı. Ol usı kafedranı 1959-jılǵa shekem basqardı. Urıstan sońǵı jılları Egipet, Pakistan hám AQShta lektsiyalar oqıdı. Onıń shákirtleri-Uolter Allen (1911-1995), Robert Robins (1921-2000), Maykl Aleksandr Xallidey (1925) h.t.b.

London lingvistikalıq mektebiniń lingvistikalıq kóz qaraları Djon Fh̄rstıń 1957-jılı járiyalanǵan «Lingvistikalıq miynetler» kitabında hám bul mekteptiń basqa wákilleriniń avtorlıǵında járiyalanǵan «Lingvistikalıq analiz boyınsha izertlewer» degen toplamda bayan etildi.

London lingvistikalıq mektebi wákilleri tiykarınan tómendegi máselelerdi izertledi: jámiyette tildiń ornı hám xızmeti, til hám mádeniyat, tildiń mánisi hám onıń anıqlaması, tildi rawajlandırıwshı kúshler, tildiń qurılısı, til biliminiń wazıypası, lingvistikalıq bayanlaw sisteması, lingvistikalıq kategoriyalardıń tiykarǵı belgileri hám olardı anıqlaw ólshemleri, lingvistikalıq analiz jasawda ekstra-lingvistikalıq maǵlıwmatlardı qollanıw múmkinshiligi, kontekst túsiniǵi, konteksttiń túrleri, tildiń funktsionallıq bóliniwi, h.t.b.

London lingvistikalıq mektebinde hár qıylı situatsiyada- jámiyetlik orınlardı, diniy máresimler, sotsiallıq ornı jámiyette hár qıylı bolǵan adamlardıń qarım-qatnası protsesindeǵi tildiń xızmeti úyrenildi. Bul jaǵday sotsiolingvistika, funktsional grammatika hám tekst lingvistikasınıń rawajlanıwına tásir jasadı.

4-TEMA. TIL BILIMINDEGI STRUKTURALIZM AĞÍMÍ

Joba:

1. *Praga lingvistikalıq dógeregi*
2. *Kopengagen lingvistikalıq mektebi*
3. *Amerika til bilimi*
4. *Deskriptiv lingvistikadagı morfema túsinigi*

Til biliminde strukturalizm aǵımınıń payda bolıwına XX ásirdeń basındaǵı tábiyiy pánlerde ashılǵan jańalıqlar tásir jasadı.

XX ásirdeń birinshi shereginde fizikler tárepinen zat hám processlerdiń mayda elementleriniń ashılıwı ilimniń basqa tarawlarına unamlı tásir etti. Fizika ilimi atom hám kristallardıń strukturasınıń ğana emes, al jaqtılıqtıń strukturasını da úyreniwdi basladı. Solay etip, «struktura» termini arqalı zat, qubılıs, processlerdiń mayda elementleri, elementler arasındaǵı baylanıslardıń usılları, nızamlılıqları túsiniledi.

XIX ásirdegi ilim ushın faktlerdi baqlaw hám dizimge alıw xarakterli bolǵan bolsa, al XX ásir ilimi baqlanǵan faktlerdiń mánisin anıqlaw, onıń ishki nızamlılıqların ashıw, izertlenip atırǵan qubılıslardıń elementleri arasındaǵı baylanıslardı, olardıń bir-birine tásirin, óz ara háreketlerin anıqlawǵa eristi. Fizika, ximiya, biologiya, psixologiya hám ekonomikalıq ilimlerde struktura hám onıń elementar bólekshelerin izertlew dástúri qalıplese basladı. Fiziologiyada I.P.Pavlovtıń joqarı nerv sisteması tuwralı táliymatı, 30-jılları matematikalıq struktura teoriyası payda boldı, psixologiyada strukturalıq psixologiya koncepciyası rawajlandı.

«Struktura» túsinigi til bilimine de kelip kirdi hám til biliminde strukturalizmniń úsh aǵımı payda bola basladı.

Til bilimindegi lingvistikalıq mektepler ózleriniń teoriyalıq kóz-qarasların qalıplestiriwde ádette metodologiyalıq ilimlerdiń ulıwmalıq juwmaqların bassılıqqa alıp, olardıń táliymatların tillik faktlerdi izertlewge qollandı. Bunı dálillew ushın V.Gumboldt táliymatına Immanuel Kanttıń, Avgust Shleyxer koncepciyasında Ch.Darvinniń evolyuciyalıq táliymatınıń, Ferdinand de Sossyur koncepciyasına Dyurkgeymniń sociologiyalıq izertlewiniń táhiri bolǵanın kórsetiw múmkin.

Praga lingvistikalıq dógeregi

Praga lingvistikalıq dógeregi 1926-jılı belgili chex ilimpazı V.Mateziustıń baslaması menen shólkemlesti. Bul aǵımınń tiykarǵı wákilleri Bogumil Trnka (1895-1984), Bogumil Gavranek (1893-1978), Y. Mukarjovskiy (1891-1975), Yozef Vaxek (1909-2004), Vladimir Skalichka (1909), N.S.Trubeckoy, R.O.Yakobson h.t.b. bolıp tabıladı. Praga lingvistikalıq dógeregi 1952-jılǵa shekem háreket etkeni menen onıń eń jemisli islegen dáwiri 1929-1939-jıllarǵa tuwra keledi. 1939-jılı Germaniyanıń Chexoslovakiyanı jawlap alıwı nátiyjesinde ilimiy-dóretiwshilik jumısları menen shuǵıllanıw múmkinshiligi bolmadı. Dáslep Trubeckoy, urıstan sońǵı jılları Matezius, Korjinek qaytı boldı, Yakobson Amerikarǵa emigraciyarǵa ketti. Dógerektıń qalǵan aǵzaları ózleriniń izertlew jumısların alıp barǵanı menen dúnya júzilik til biliminde burınǵıday aldınǵı orınlardı iyelemedi.

Praga lingvistikalıq dógeregi aǵzalarınń teoriyalıq kóz qaraları 1929-jılı Pragada ótkerilgen slavistlerdiń xalıq aralıq sezinde bayan etildi.

Praga tilshileri ózleriniń lingvistikalıq koncepciyasını tillik faktlerdi izertlewde induktiv metod, tariyxıylıqtı baslı orınǵa qoyǵan jas grammatistlerdiń táliymatına qarsı qoydı. Solay bolsa da Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri jas grammatistlerdiń koncepciyaların tolıq biykarlamaydı. V.Matezius óziniń «Salıstırmalı fonologiyanıń wazıypaları» maqalasında «Funksional hám struktural til bilimi jas grammatistler mektebiniń tolıq huqıqlı miyrasxorları esaplanadı», - dep jazdı [1]. Olardıń jas grammatistlerden ózgesheligi, jas grammatistler tildiń rawajlanıwınıń dáslepki basqıshların izertlewdi áhmiyetli dep esaplasa, Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri tillerdi sinxroniyalıq baǵdarda izertlewdi usınadı. Jas grammatistler mektebinde salıstırmalı metod penen tuwısqan tiller izertlengen bolsa, bul funksional lingvistikada tuwısqan emes tillerde salıstırıldı.

Olar ózleriniń lingvistikalıq koncepciyaların qalıplestiriwde bir tárepten Ferdinand de Sossyurdiń diaxroniya hám sinxroniya tuwralı táliymatına tiykarlansa, ekinshi tárepten Boduen de Kurteneniń tildi izertlewdiń sinxroniyalıq aspektine áhmiyet berip til funkciyaların úyreniwdiń zárúrligi tuwralı ideyaları úlken tásir etti. Sonlıqtanda, V.Matezius óziniń «Til biliminde biz qay jerge keldik?» degen miynetinde, «Til bilimindegi funksional hám struktural kózqaras Boduen de Kurtene hám Ferdinand de Sossyurdiń ideyalarına tiykarlanadı», - dep jazadı.

Praga lingvistikalıq dógeregi 1929-1939-jılları usı aǵımınń tiykarǵı principielerin sáwlelendiretuǵın ilimiy miynetler jıynaǵın járiyalap bardı [2]. Usı «Miynetler...» jıynaǵınıń birinshi sanında Praga lingvistikalıq dógereginiń teoriyalıq principi «Tezisler» túrinde járiyalandı.

Praga mektebiniń lingvistikalıq koncepciyası eki ózgeshelikke iye. Birinshisi, struktura probleması, yaǵnıy tildiń strukturalıq xarakteri hám onıń bólimleriniń óz ara tıǵız baylanıslılıǵı, ekinshiden, Praga lingvistikası funkcional lingvistika bolıp tabıladı.

Praga lingvistleri tilge funkciyalar sisteması sıpatında qatnas jasadı. Praga mektebindegi bul funkcionalizm tezislerinde tastıyıqlanıwın taptı.

«Tezis»lerde tildi funkcional-strukturalıq izertlew principi tómendegishe bayanlandı. «Til adamzat háreketiniń ónimi bolıwı menen birge belgili bir máqsetke baǵdarlanadı. Sonlıqtanda lingvistikalıq analizlewge funkcional kóz qarastan qatnas jasaw kerek. Bunday kóz qarastan qaraǵanda til belgili bir máqsetlerge xızmet etetuǵın pikirdi bayanlaw qurallarınıń sisteması bolıp tabıladı».

Solay etip, olar tildi izertlewde struktural hám funkcional qatnas jasawdı usındı.

Praga lingvistikalıq dógereginiń tezislerinde, sóylew háreketiniń eki tiykarǵı funkciyası kórsetiledi:

a) sociallıq funkciya, yaǵnıy basqa individler menen baylanıs xızmeti;

b) ekspressivlik funkciya-sóylewshiniń emociyasın ańlatıw xızmeti. Praga tilshileri, eger sóylew háreketiniń hár qıylı funkciyaları bolatuǵın bolsa, onda oǵan hár qıylı funkcional tiller sáykes keliwi tiyis dep esapladı. Solay etip, ádebiy tildiń funkciyaları menen funkcional tillerdiń óz ara baylanısın tómendegishe túsindiredi:

Ádebiy tildiń funkciyaları

Funkcional tiller

a) kommunikativlikfunktciya

a) sóylew tili

á) arnawlı ámeliy funkciya

á) rásmiy til

b) arnawlı teoriyalıq funkciya

b) ilimiy til

d) estetikalıqfunktciya

d) poetikalıq til

Praga lingvistikalıq dógereginde til funkciyaların izertlew, til hám sóylew funkciyaların bir-birinen ajratıw máselesi tiykarǵı orında turǵanlıǵı sebepli bul mektepti ayırım ilimiy ádebiyatlarda funkcional lingvistika dep te ataydı.

Vilem Matezius (1882-1945) chexiyalı tilshi, Pragadaǵı Karlov universiteti professorı, inglis tili boyınsha qánige. Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarın salıwshı. Til sistemasın izertlewde tiykarǵı dıqqattı sinxroniyalıq aspektke awdarǵan. Tildi izertlewde sinxroniyalıq qatnastıń áhmiyetin óziniń 1941-jil járiyalanǵan «Tillik qubılıslardıń potenciallıǵı tuwralı» miynetinde bayanlaǵan.

Sintaksislik mashqalalardı izertlewge funkcional qatnas jasaw V.Mateziustıń «Gáptiń aktual aǵzaları haqqındaǵı máselege» (1947), «Chex tilindegi sózlerdiń qatar tártibiniń tiykarǵı xızmeti» (1947) miynetlerinde sáwlelengen. Bul teoriya boyınsha, gáptiń gáp aǵzalarınıń formal bóliniwine (baslawısh, bayanlawısh, gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları) gáptiń semantikalıq dúzilisi hám onıń funkcional mánisine tiykarlanatuǵın gáptiń aktual aǵzaları túsiniǵin qarsı qoyadı. «Eger

formal aǵzalar gáptiń qurılısın grammatikalıq elementlerge ajıratıp úyrenetuǵın bolsa, -dep jazdı V.Matezius, aktual aǵzalar gápti konteksttiń ishinde qarastıradı». Gáptiń formal aǵzalarınıń tiykarǵı elementleri grammatikalıq predikat esaplanadı. Gáptiń aktual aǵzalarınıń tiykarǵı elementleri sóylewshiniń sóylew waqtındaǵı halatı (psixologiyalıq predikat) gáptiń payda bolıwına tásir etken derek esaplanadı.

Praga lingvistikalıq dógeresinde fonologiya hám morfologiya problemaları da izertlenildi.

Nikolay Sergeevich Trubeckoy (1890-1938) Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarın salıwshılardıń biri. Slavyan tilleri boyınsha qánige, fonolog. Ol 1915-jılı magistrlik dissertaciya qorǵaǵannan soń Moskva mámleketlik universitetinde salıstırmalı til bilimi boyınsha lekciyalar oqıdı. 1917-jılı Evropaǵa emigraciyaǵa ketedi. 1919-jılı Sofiya universitetine jumısqa ótti, 1922-jıldan Vena universiteti slavyan filologiyası kafedrasın basqardı. Onıń eń tiykarǵı miynetleri: «Orıs tiliniń morfologiyalıq sisteması» (1934), «Fonologiyalıq bayanlaw ushın qollanba» (1935), «Eski slavyan tiliniń grammatikası» (1954). Ol ómiriniń sońǵı on eki jılın eń tiykarǵı «Fonologiya tiykarları» miynetin jazıwǵa baǵıshladı.

Bul miynet 1939-jılı nemis tilinde járiyalandı. N.S.Trubeckoydıń «Fonologiya tiykarları» miynetin shártli túrde XX ásirdegi birinshi fonologiyalıq enciklopediya dep ataw múmkin. Bul miynette 100 aslam tillerdiń fonologiyalıq sisteması úyrenilgen, fonologiyaniń tiykarǵı túsinipleri, fonema hám onıń belgileri, fonemalardıń oppoziciyası, qabatlasqan sesler hám olardıń til sistemasındaǵı ornı máseleleri anıqlanǵan.

L.V.SHerba til sesleriniń máni ayırıwshılıq xızmetin kórsetken bolsa, N.S.Trubeckoy til sesleriniń máni ayırıwshılıq xızmetiniń tiykarında qanday akustikalıq elementler turatuǵının anıqladı. Til sesleriniń máni ayırıwshılıq xızmeti hám olardıń elementleriniń óz ara baylanısı máselesin úyreniw tiykarında fonologiya óz aldına til biliminiń tarawı sıpatında qalıplesti.

1931-jılı N.S.Trubeckoydıń «Morfonologiyaǵa baylanıslı ayırım kóz qarasar», - degen maqalası járiyalandı. Bul maqalada Boduen de Kurteneniń bir morfemaniń qurılısındaǵı fonemalardıń ózgeriwi tuwralı bildirgen «alternaciya» teoriyası Trubeckoy tárepinen rawajlandırıldı. Ol morfonologiya termini arqalı qálegen tildegi fonologiyalıq birliklerdi morfologiyalıq qollanıwdı túsinedi.

Morfonologiyaniń tiykarǵı izertlew obekti morfemalardıń fonologiyalıq qurılısın, morfologiyalıq xızmet atqaratuǵın seslerdiń kombinatorlıq ózgerislerin izertlew bolıp tabıladı. Praga mektebi wákilleri morfonologiyaǵa fonologiyaniń bir bólimi sıpatında qaraydı.

Praga lingvistikalıq dógeri wákilleri til biliminiń qurılısı tuwralı ózgeshe ideyanı usınıs etti. Til biliminiń ádettegi fonetika, leksikologiya, morfologiya hám sintaksis bólimleriniń ornına «Lingvistikalıq nominaciya teoriyası» degen termindi

qollanıp, onda sóz hám turaqlı sóz dizbeklerin izertlew zárúrligin bildiredi. Bul bólimge sóz jasalıw, sóz shaqapları hám sóz formaları hám semantikanı kirgizedi.

Ekinshi «Sintagmatikalıq usıllar teoriyası» dep atalatuǵın bólimge sintagmatikalıq háreketler tiykarında payda bolatuǵın sóz dizbeklerin kirgizedi. Sintagmatika yamasa funkcional sintaksis, - Praga lingvistleriniń pikirinshe, - dástúriy sintaksiske sáykes kelmeydi. Baslawıshtıń grammatikalıq formaları hám funkciyasın esapqa alǵan halda bayanlawıshtıń tiplerin izertleydi. Morfologiya óz aldına til biliminiń tarawı esaplanbaydı, nominaciya teoriyası hám sintagmatikalıq usıllar teoriyasınıń ishinde úyreniledi.

Praga lingvistikalıq dógeresine tán bolǵan jáne bir ózgeshelik - sinxroniya menen diaxroniya arasındadıǵı baylanıstı ózine tán túsindiriw bolıp tabıladı. Tildiń tábiyatın túsiniw hám jasawın anıqlawda tillik faktlerdi sinxroniyalıq analiz jasawdıń áhmiyetliligin tán alǵan halda olar Jeneva mektebi wákilleri kibi sinxroniya menen diaxroniyanıń arasına ótiw múmkin bolmaǵan diywal tiklewdiń zárúrligi joq dep esaplaydı. «Tildi diaxroniyalıq úyreniw sistema hám funkciya túsiniǵin biykarlamaydı, al kerisinshe, bul túsinikler esapqa alınbasa tolıq bolmaydı», - dep jazadı. Sonday-aq, tildi sinxroniyalıq izertlewde evolyuciya túsiniǵin umıtıwǵa bolmaydı. Sebebi tildiń rawajlanıwınıń házirgi jaǵdayı bunnan aldınıǵı rawajlanıw basqıshınıń ornına kelgenin umıtpawımız kerek».

Praga lingvistikalıq dógeresi wákilleri ózleriniń ámeliy izertlew jumısları menen teoriyalıq kóz qaraları boyınsha bir aǵımdadıǵı mektep wákilleri bolıwı menen qatar bir-birinen ádewir parıq qıladı.

Roman Osipovich Yakobson (1896-1982) Rossiyadan emigraciya nátiyjesinde Pragaǵa kelip ol jerde Praga lingvistikalıq mektebi dástúrlerin rawajlandırdı. Ol Praga mektebi wákilleriniń fonologiyanı struktal analizlew metodın morfologiyanı izertlewge qollandı. Yakobson morfologiyalıq kategoriyalardıń korrelyaciyası teńdey emesligi tuwralı, morfologiyalıq kategoriyalardıń hár bir aǵzasınıń birden-bir semantikalıq invariantı bolatuǵını tuwralı ideyalardı usındı. Ol 1920-jılları til bilimi hám poetikalıq izertlewlerde orıs hám Praga mektebi wákilleri dástúrlerin dawam etti.

Nacistler tárepinen Shexoslovakiya jawlap alıńǵannan keyin Daniya, Norvegiya, Shveciya mámleketlerinde jasadı. 1941-jıldan baslap Amerikaǵa bardı. Volndaǵı Joqarı izertlewler mektebinde lekciyalar oqıdı. Soń Garvard hám Massachuset texnologiyalıq institutlarında jumıs isledi. Amerika strukturalizminiń Massachuset mektebiniń qalıplesiwine basshılıq etti. 1943-jılı Nyu-York lingvistikalıq dógereginiń shólkemlesiwinde úlken xızmeti boldı. Ol óziniń izertlewlerinde tildiń evolyuciyası teoriyası, tillik birlespeler teoriyası, tillerdiń tipologiyası, tańbalar teoriyası, til teoriyası (ásirese, fonologiya, tariyxıy fonologiya, morfologiyalıq kategoriyalar, grammatikalıq máni), kommunikaciya

sistemasında tildiń ornı, til hám miydiń óz ara qatnası, awdarmanıń lingvistikalıq aspektleri, til biliminiń tábiyiy hám gumanitar ilimlerde qatnası, til bilimi tariyxı, semiotikaniń jetiskenliklerin lingvistikalıq izertlewlerge qollanıw, informaciya teoriyası máselelerin izertlewge umtıldı. Ol binarlıq oppoziciya metodın paydalandı.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri tillerdi tipologiyalıq izertlew máselesi menen de qızıqsındı. Bul **Vladimir Skalichkanıń** (1909) miynetlerinde óziniń sáwleleniwini taptı. Tildegi ayırım qubılıslar (morfolojiyalıq, sintaksislik, fonetika-kombinatorlıq, sóz jasalıw) óz ara tıgız baylanıslı bolatuǵının kórsetip Skalichka tillerdi bes tipke bóledi. Flektiv, introflevtiv yaǵnıy ishki flekciyaǵa iye tip, agglyutinativ, túbir tiller, polisintetikalıq tip. Ol bir tilde hár qıylı tipke tán belgiler ushırasatuǵının da atap kórsetedi. Skalichka til tiplerin anıqlawda tek morfolojiyalıq qurılısqa tiykarlanıw jetkiliksiz, hár qıylı tillerdiń fonologiyalıq qurılısın salıstırıp izertlew de zárúr degen pikirdi bildiredi. Sonlıqtan da tillerdiń morfolojiyalıq klassifikaciyası degen termindi qollanıw qáte dep esaplaydı.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri ishinen **Gavranek, Mukarjovskiyler** ádebiy til, til mádeniyatı máseleleri menen qızıqsındı. Gavranek ádebiy til kúndelikli turmısta qollanılatuǵın awızeki sóylew tiline salıstırǵanda jetilisen, differenciaciya jasalǵan til esaplanadı. Sonlıqtan da ol ádebiy tildiń kommunikativlik funkciya, arnawlı ámeliy funkciya, arnawlı teoriyalıq funkciya, estetikalıq funkciyaları bolatuǵının kórsetedi. Yan Mukarjovskiy ádebiy tildiń estetikalıq funkciyasın izertlewge úlken dıqqat awdaradı. Ol tildiń tiykarǵı kommunikativlik funkciyası menen birge poetikalıq tilde estetikalıq funkciya tiykarǵı orındı iyeleydi, - dep jazadı. Praga lingvistikalıq dógereginiń Yan Mukarjovskiyden basqa aǵzaları «estetikalıq funkciya» termininiń ornına «poetikalıq funkciya» terminin qollanadı.

Sonıń menen birge, Praga lingvistikalıq dógeregin Kopengagen strukturalizminen til iliminiń tiykarǵı problemaların túsiniwde ajratıp turatuǵın tárepleri bar. Bul ayırmashılıq tómendegiler:

1. Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleriniń L.Elmslevten ózgesheligi tillik reallıqtı biykarlamaydı, tilge tillik emes qubılıslardı biliwdiń quralı sıpatında qatnas jasaydı;

2. Olar til tańbaların onı qollanıw tiykarı bolǵan tilden bólek alıp qaramaydı. Til hám til tańbaların bir-birinen ajıralmaytuǵın qubılıs sıpatında qaraydı. Sonday-aq tildi óz aldına ajratıp izertlewge bolmaydı, - dep tastıyıqlaydı. Tildi ádebiyat, kórkem óner, mádeniyatqa baylanıslı izertlew zárúrligin kórsetedi;

3. Praga lingvistikalıq dógeregi til strukturasını izertlewde qarama-qarsı qoyıw, salıstırıwdıń áhmiyetin tán aladı. Biraq strukturaniń elementleri real túrde jasaydı,

sırtqı ortalıq penen baylanısta boladı, - dep tastıyıqlaydı. Bunı L.Elmslev tán almağan edi;

4. Tildi real turmıstağı zatlar hám qubılıslar menen tikkeley baylanıslı lingvistikalıq tańbalar sisteması sıpatında qarap Praga dógeregi wákilleri tildiń stilistikalıq hám hár qıylı funkcionallıq ózgesheliklerin izertlew til bilimniń tiykarǵı wazıypası bolıwı kerek,-dep tastıyıqlaydı.

Praga lingvistikalıq mektebi menen Kopengagen mektebi arasındaqı ayırmashılıq olardıń lingvistika problemalarına ulıwma teoriyalıq kóz qarastırınıń ózgesheliginde de kórinedi.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri til sisteması elementlerin funkcionál differenciaciya jasaw, kórkem shıǵarmalardıń tilin úyreniw, til mádeniyatı máselelerin izertlewge úlken dıqqat awdaradı.

F.de Sosyur til hám sóylewdi bir-birinen ajratıp qaradı. Til - sóylewden ǵárezsiz jasaytuǵın sistema. Praga tilshileri «til menen sóylew arasındaqı qatnastı» ilimiy analizlew yaǵnıy abstrakciya menen real tillik qubılıslar ortasındaqı qatnas sıpatında bahalaydı.

Praga tilshilerininiń dúnya júzilik til bilimine qosqan eń tiykarǵı úlesi fonologiya haqqındağı tálimattı dóretiwı bolıp ta bıladı. Matezius «til bilimindegi jańa kóz qarastıń nátiyjeliligi hám qolaylılıǵı tildiń seslik tárepinde tekserip kóriledi, funkcionál tarawdağı, sonday-aq, struktural lingvistikadağı aldınǵı qatardağı pán sıpatında fonologiya qalıplese» dep jazadı. Jas grammatistlerdiń tálimatında tariyxıy fonetika qanday orındı iyeleytuǵın bolsa, bul mektep wákilleri miynetlerinde fonologiya sonday orındı iyeleydi. Trubeckoy Ferdinand de Sosyurdiń tańbanıń eki tárepi, yaǵnıy mániniń ańlatıwshı hám ańlatılıwshı tárepi tuwralı tezisin basshılıqqa ala otırıp onıń bir tárepiniń ózgeriwı ekinshi tárepiniń ózgeriwine tásir jasaytuǵının kórsetedi. Solay etip, sóylew seslerin til seslerinen ajratıp qaraydı. Sóylew seslerin tábiyiy pánlerdiń metodların qollanǵan túrde fonematika úyreniwı tiyis. Til sesleri bolsa fonologiya tarawında úyreniledi. Trubeckoy fonologiyada tiykarǵı orındı fonemalar emes, al olardıń máni ayırıwshılıq oppoziciyası iyeleydi – dep jazadı. Fonema oppoziciyanıń aǵzası sıpatında, konkret ses penen sáykes kelmeydi. Konkret sesler fonemalardıń materiallıq simvolı ǵana bolıp tabıladı. Ol fonemalardıń variantları túsigin engizdi.

Trubeckoy fonemalardıń máni ayırıwshılıq xızmetine ayrıqsha dıqqat awdaradı. Ses máni ayırıwshılıq xızmet atqaradı: [z] at - [x] at. Oppoziciya túsigin engiziledi. [z] hám [x] sesleriniń oppoziciyası nátiyjesinde olardıń máni ayırıwshılıq xızmeti kórinedi. Eń kishi fonologiyalıq birlik fonema esaplanadı.

Tiykarǵı wazıypalardıń biri – konkret tildegi fonemalardı anıqlaw esaplanadı. Bunıń ushın fonemalardı identifikaciyalawdıń úsh usılı kórsetiledi.

1) Eger tildegi eki ses birdey poziciyada bir-biriniń ornına jumsala alsa hám sózdiń mánisiniń ózgeriwine tásir jasamasa, bunday sesler bir fonemaniń fakultativ variantları dep esaplanadı [ch] - [sh].

2) Eger eki ses birdey poziciyada jumsalıp, sózdiń mánisiniń ózgeriwine tásir jasasa, onda bunday sesler hár qıylı fonemalar esaplanadı: tur-tor, bas-tas.

3) Eger akustikalıq yamasa artikulyaciyalıq jaqtan jaqın eki ses hám waqıtsha birdey poziciyalarda qollanbasa, onda olar bir fonemaniń kombinatorlıq variantları esaplanadı: god[o] – goda – godovoy.

Fonemalardıń oppoziciyası tildegi dawıslı hám dawıssız seslerdi, dawıslı seslerdiń jasalıw ornı boyınsha til aldı, til ortası, til artı, erinniń qatnası boyınsha erinlik hám eziwlik, juwan hám jińishke, ashıq hám qısıq dawıslılarǵa ajratıw arqalı, dawıssız seslerdi únli, únsiz, sonor dawıssızlar, qos erinlik, erinlik-tislik, kómekey, jabısıńqı hám juwısıńqı dawıssızlarǵa qarama-qarsı qoyıw tiykarında anıqlanadı. Praga mektebi wákılleri morfonologiyanı til biliminiń óz aldına bólimi sıpatında úyrenedi. Morfonologiyanıń izertlew obykti morfemaniń fonologiyalıq qurılısı, morfemalar dizbeginde morfemalardıń kombinatorlıq seslik modifikaciyası, morfema xızmetin atqaratuǵın seslik ózgerisler bolıp tabıladı.

Praga lingvistikalıq mektebiniń tiykarǵı koncepciyalarınıń biri tillik funkciya túsiniǵi esaplanadı. Praga tilshileriniń til funkciyaları túsiniǵi nemis ilimpazı Karl Byulerdiń 1934-jılı járiyalanǵan «Til teoriiyası. Tildiń qurılısınıń modeli» miynetindegi til funkciyaları tuwralı pikirlerine tiykarlanadı. Byulerdiń pikirinshe, adamnıń – oylaw, seziw hám erkin bildiriw usaǵan psixikalıq qábileti tildiń úsh funkciyasın payda etedi: a) adresant kommunikativ (xabarlaw funkciyası) á) adresat: tınlawshı; b) ne haqqında xabar beriledi, xabarlaw. Bul funkciyalarǵa pikir bildiriwdiń úsh tipi sáykes keledi: a) bayanlaw; á) soraw; b) buyırıw.

Praga lingvistleri tildi funkcional sistema sıpatında túsine otırıp, til belgili bir maqsetlerge baǵdarlanǵan bayanlaw qurallarınıń sisteması dep esaplaydı. Olar ádebiy til hám til mádeniyatı máselelerin izertlewde tilge funkcional qatnas jasawdı tabıslı ámelge asırdı.

Praga tilshileri morfologiyanı lingvistikalıq atamalar teoriiyasınıń bir bólimi sıpatında túsiniw, onı sintagmatikalıq usıllar teoriiyası yaǵnıy sintagmatikalıq qatnaslar nátiyjesinde payda bolatuǵın sintaksiske qarama-qarsı qoyıp úyrenedi. Sintaksiste til hám sóylewdi bir-birine qarama-qarsı qoyıw sóylew procesinde gáplerdi bir-birinen ajratıwǵa tiykar boladı.

Praga tilshileriniń fonologiya máselelerine baylanıslı kóz qaraları birdey bolsa, al grammatika tarawında olardıń ózgesheligi seziledi. V.Skalichka 1935-jılı járiyalanǵan «Venger tiliniń grammatikası haqqında» degen miynetinde grammatikalıq qubılıslardı fonologiya tarawındaǵı jetiskenliklerge tiykarlanǵan túrde izertlewge umtılsa (onıń grammatikalıq teoriiyasınıń orayında – grammatikalıq

sistemanın tiykarın quraytuğın eñ kishi birliklerdi anıqlaw turadı), R.O.Yakobson óziniń 1936-jılı járiyalanğan «Seplik haqqında ulıwma táliymat ocherki» miynetinde Trubeckoy tárepinen usınılğan fonologiyalıq oppoziciya túsiniğın orıs tiliniń seplik sistemasın analizlewge qollanıp, grammatikalıq oppoziciya tuwralı pikirlerin usınadı. Al, V.Matezius «Gáptiń aktual aǵzalarǵa bóliniwi haqqında (1947), «Chex tilindegi sózlerdiń orın tártibiniń tiykarǵı funkciyası» (1947) miynetlerinde óziniń funkcional sintaksis haqqında ulıwma táliymatın bayanladı:

1) Til bilimi psixologiya, fiziologiya yamasa logikaǵa emes, al tildiń tańbalıq sistemasına tiykarlanatuğın ilim esaplanadı.

2) Til – sistema. Sistema túsiniğın Praga tilshileri tillik faktlerdiń hár birin óz aldına ajratıp, atomizm principi tiykarında izertlegen jas grammatistlerge qarama-qarsı qoydı.

3) Olar tilge belgili bir maqsetke baǵdarlanğan funkcional sistema sıpatında qaraydı. Olar funkciya túsiniğın sistemanıń elementleri arasındaǵı gárezli baylanıs sıpatında emes, al maqsetke baǵdarlanǵanlıǵında dep dálilleydi. Olar awızeki sóylew tili menen poetikalıq tildi bir-birinen ajratıp qaradı. Ádebiy tilge qoyılatuğın tiykarǵı talaplardı kórsetti: a) turaqlılıq; á) sózlik baylıq hám onıń stillik hár qıylılıǵı; b) mániniń anıqlılıǵı; d) originallıǵı; e) ádebiy til menen awızeki sóylew tili arasındaǵı ayırmashılıqtıń hádden tıs kóbeyip ketiwi.

4) Pragalı tilshiler teoriyalıq fonologiyanı qáiplestirdi. Fonologiyada birinshiden, psixologiyalıq ólshemlerdiń qollanıwın biykarladı; ekinshiden, olar sestıń barlıq qásiyetlerin esapqa alıwǵa umtıldı. Ásirese, sestıń differenciallıq, relevantlıq belgilerine, yaǵnıy sestı fonema sıpatında tanıwǵa tiykar bolatuğın belgilerine dıqqat awdardı. Pragalılar L.V.Sherba sıyaqlı fonemanıń sóz hám morfemalardaǵı máni ayırırshılıq belgilerin kórsetti.

5) Praga tilshileriniń kórsetiwinshe, til sisteması elementlerin, olardıń qollanıw funkciyası kóz qarasınan sinxroniyalıq bayanlaw tildiń rawajlanıwı tuwralı túsinikti biykarlamaydı. R.Yakobson óziniń 1929-jılı jazılğan miynetinde diaxroniyanıń sistemalıq xarakteri tuwralı tezisti tiykarladı. Til tek sinxroniyalıq sistemadan ibarat emes, al bárqulla hárekette bolatuğın sistemadan turadı. Bul bárqulla hárekette bolatuğın sistema – tariyxıy leksika, morfologiya, sintaksis hám fonologiyanı óziniń ishine aladı.

Kopengagen lingvistikalıq mektebi

Kopengagen strukturalizmi mektebiniń tiykarǵı kóz qaraları Vigo Brendaldıń (1887-1947) «Struktural lingvistika» degen kólemi jaǵınan júdá úlken bolmaǵan maqalasında bayanlandı. Bul maqala Kopengagen qalasında 1939-jılı «Acta Linguistica» jurnalınıń birinshi sanında járiyalandı. «Acta Linguistica»

jurnalı til bilimindegi strukturalizm aǵımınıń xalıq aralıq organı sıpatında jańadan shólkemlestirilgen edi.

Bul maqalada XIX ásirdegi salıstırmalı grammatikaǵa XX ásirdegi struktural lingvistika qarama-qarsı qoyıp izertlenedi. Vigo Brendal salıstırmalı grammatikaǵa tán bolǵan tariyxıylıq, absolyutlik sıpatqa iye nızamlardı qalıplestiriwge umtıw, konkretlikten abstraktlıqqa ótiwdegi evolyuciya usaǵan belgilerdi kórsetip, «házirgi til iliminiń jáne de rawajlanıwı ushın bul koncepciya jetkiliksiz» dep tastıyıqlaydı hám óziniń kóz qaraların tómendegishe bayanlaydı:

- Til biliminiń predmetin bóleklep, ajıratıp anıqlap alıw kerek. Bir tárepten házirgi halatın, ekinshi tárepten bir halattan ekinshi halatqa ótiwde birden bolatuǵın ózgerislerdiń waqıtlıq shegerasın kórsetiw kerek. Usıǵan baylanıslı Sossyurdiń sinxroniya hám diaxroniya tuwralı táliymatın kórsetedi.

- Obyektin ishindegi strukturanı payda etetuǵın óz ara bir-birinen ǵárezli qubılıslardı anıqlap alıw kerek. Usıǵan baylanıslı Sossyurdan basqa da E.Sepir, Boduen de Kurtene, N.S.Trubeckoy kibi avtorlardı tilge aladı;

- Sinxroniyaǵa tildin házirgi halatına baylanıslı barlıq jaǵdaylar kirgiziliwi tiyis;

- Ajıratıp alınǵan elementler ortasındaǵı barqulla, zárúrli hám anıqlawshı qatnaslardı anıqlaw zárúr;

- Sinxroniyanıń ishinde waqıtlıq máni anlatılatuǵın bolǵanlıqtan statikalıq hám dinamikalıq aspektlerdi bir-birinen ajıratıp alıp qaraw kerek. Sinxroniya hám diaxroniya menen birlikte panxroniya yamasa axroniya jasaydı. (Bul terminler barlıq waqıtta hárekette bolatuǵın yamasa waqıtlıq shegaranı bilmeydi degendi ańlatadı). Panxroniya termini arqalı ulıwma adamzatqa tán bolǵan, tariyxıy rawajlanıw dawamında hár bir tildin qurılısında ózgerissiz saqlanǵan qubılıslar túsiniledi;

- til menen sóylewdin ortasında tillik dástúr jasaydı;

- struktura onıń quramına kiretuǵın elementlerdin ápiwayı jıyındısı emes, al óz aldına obyekt esaplanadı.

Biraq ta tildi izertlewde struktural metodlardı qollanıw tájiriybesin strukturalizm aǵımınıń bul manifesti járiyalanbastan burın-aq L.Blumfild, N.Trubeckoy, V.Matezius, L.Elmslev miynetlerinde qollanıw júr edi.

Kopengagen strukturalizmi mektebiniń tiykarın salıwshı **Luy Elmslev** bolıp tabıladı. Ol 1899-1965-jılları jasaǵan. 1923-jılı Kopengagen universitetin pitkeren. Praga hám Parij universitetlerinde bilimin tereńlestirgen. 1937-jıldan baslap Kopengagen universitetiniń salıstırmalı til bilimi kafedrası baslıǵı lawazımında jumıs isledi. Luy Elmslevtin 1928-jılı járiyalanǵan «Ulıwma grammatika principleri» degen miynetinde strukturalizm aǵımınıń teoriyalıq tiykarların dálillewge umtıwshılıǵı kórinedi. Bunnan soń L.Elmslevtin

«ActaŌutlandica» jurnalınıń 1935-jılı 1-sanında, 1937-jılı 2-sanında «Seplik kategoriyası» degen miyneti járiyalandı. 1943-jılı strukturalizmniń teoriyalıq tiykarı esaplanatuǵın «Til teoriyasın tiykarlaw máseleleri» degen miyneti járiyalandı.

«ActaLinguistica» jurnalınıń 1950-1951 jıllardaǵı 2,3-sanlarında Luy Elmslevtiń «Lingvistikadaǵı struktural analiz metodı» atamasındaǵı statyası járiyalandı. Bul statyada da óziniń ilimiy kóz qarastarınıń tiykarǵı principiń bayan etildi.

Glossematika teoriyasınıń tiykarǵı kóz qarastarı tolıq túrinde L.Elmslevtiń «Til teoriyası máselesine prolegomenler» (1943), Xans Uldaldıń (1907-1957) «Glossematika tiykarları» (1957) miynetlerinde bayanlandı.

L.Elmslev «Lingvistikadaǵı struktural analiz metodı» maqalasında glossematikanıń teoriyalıq derekleri Ferdinand de Sossyur táliymatı; Alfred Uaytxed hám Bertran Rasseldiń matematikalıq táliymatlarına tiykarlangan tildiń logikalıq teoriyası, sonday-aq, Vena logikalıq mektebi wákılleri, ásirese Rudolf Karnaptıń sintaksis hám semantikanı izertlewge arnalǵan miynetlerindeki ideyalar ekenligin kórsetip ótedi.

L.Elmslevtiń kórsetiwinshe, F. de Sossyur tilge struktural qatnas jasawdı birinshilerden bolıp talap etti. F. de Sossyurdiń «Ulıwma lingvistika kursı» miynetinde bildirgen pikiri («Edinstvenım i istinnım obyektom lingvistiki yavlyaetsya yazık, rassmatrivaemıy v samom sebe i dlya sebya») glossematika teoriyasınıń tiykarına aylandı.

Glossematika teoriyasınıń filosofiyalıq tiykarı pozitivizm bolıp esaplanadı. Glossematikaǵa filosofiyalıq pozitivizmniń tásiri sonda kórinedi, glossematika teoriyasınıń tárepdarları materiallıq dúnya menen sananıń birligi júzege shıǵatuǵın ámeliyat, tájiriybeni esapqa almaydı. («lingvistikalıq teoriya tiller hám tekstler tiykarında tekseriliwi, tastıyıqlanıwı yamasa bahalanıwı múmkin emes»). Logikalıq pozitivizm metodı real turmısqa baylanıssız shártli jaǵdaylarǵa tiykarlanadı.

Bertran Rassel (1872-1970) ingliz matematigi, filosof. Ol 1872-jılı Uelste tuwılǵan. Ol 1890-jılı Kembridj universitetine oqıwǵa kiredi. Kembridj hám basqa da universitetlerde filosofiya, matematika boyınsha lekciyalar oqıydı.

Rassel simvolikalıq logika tarawında jaqsı ilimiy nátiyjelerge eristi hám onı filosofiya, matematika mashqalaların úyreniwge qollandı.

Professor Rasseldiń matematikalıq logikanı izetlewge arnalǵan bir neshe miynetleri bar. Olardıń ishinde eń áhmiyetlisi A.Uaytxed penen birlikte jazılǵan «Matematikanıń baslanıwı» (1913) degen miyneti. Bul miynette matematika menen logika iliminiń principińi sáykes keletuǵını, sonlıqtan da matematikanıń tiykarǵı túsinińler logikalıq terminler menen anıqlawǵa bolatuǵınıń dáliyllewge

umtıladı. Rassel Aristotel dáwirinen keyin matematikalıq logikağa eń úlken úles qosqan ilimpaz esaplanadı.

Rudolf Karnap (1891-1970) Germaniyada tuwılǵan, filosof, logika boyınsha qánige, logikalıq pozitivizmniń kórnekli wákilleriniń biri. Ol 1926-1935-jılları Vena universiteti, 1931-1935-jılları Praga universitetinde jumıs islegen. 1936-1952-jılları dáslep Chikago universiteti, 1954-1970 jılları Kaliforniya universitetinde jumıs isleydi. Kaliforniya Ilimler Akademiyasınıń aǵzası.

Onıń 1928-jılı «Dúnyanıń logikalıq qurılısı» dep atalatuǵın tiykarǵı miyneti járiyalanadı. XX ásirdeń 30-jılları ol Vena logikalıq dógeregi jumıslarına belsene qatnasadı hám logikalıq empirizm, radikal neopozitivistlik koncepciya-fizikalizm ideyaların usınadı, filosofıyanıń dúnyatanıwshılıq sıpatın biykarlaydı. R.Karnap «filosofıyanıń predmeti matematikalıq logikalıq metod járdeminde ilimniń tiykarǵı túsiniklerin tolıqtırıp máqsetinde tábiyiy ilimlerdeń qurılısın analizlew bolıwı tiyis» - dep esaplaydı. Nepozitivistler tárepinen filosofıyanıń birden bir real obekti til dep moyınlanadı hám onıń wazıypası ilimniń tilin túsendiriw bolıp esaplanadı. Hár qanday ilimniń mánisin, mazmunın onıń tiliniń sintaksisin izertlewde kóredi. 1934-jılı onıń jáne bir kólemlı «Tildiń logikalıq sintaksisi» dep atalatuǵın miyneti járiyalanadı. 1942-1947-jılları «Semantika boyınsha izertlewler», 1950-jılı «Itimallılıqtıń logikalıq tiykarı» miyneti baspadan shıqtı.

R.Karnap «til ilim ushın isenimli fundament xızmetin atqaradı, máselen házirgi bolıp atırǵan háreketlerdi bayanlaytuǵın gáp tekseriwdi talap etpeydi, haqıyqıy shınlıq bolıp tabıladı» - dep jazadı. Óziniń bul tarawdaǵı pikirlerin tastıyıqlaw ushın 1932-jılı «Fizikalıq til - ilim ushın universal til sıpatında» degen maqalasını járiyaladı.

1937-jılı járiyalanǵan «Tekseriliw hám máni» maqalasında fizikanıń tili barlıq empirikalıq ilimler ushın ulıwmalıq bolıp tabıladı degen pikiri bildirilgen hám «máńgilik til» haqqında tezis penen konkretlestirilgen. Yaǵnıy fizikalıq obyektler hám olardıń bayqalatuǵın qásiyetleri tilde gáp halında «zatlar» túrinde beriledi. Karnaptıń pikiri boyınsha «máńgilik tildiń» bayqaytuǵın predikatı sol empirikalıq bazis bolıp tabıladı. Onıń máńgilik til koncepciyası logikalıq pozitivistlerdiń bazislik empirikalıq bilim haqqında ideyalarınıń juwmaqlawshı pikiri boldı.

Karnap «logika ilimi gápler, túsinikler hám teoriyalar ortasındaǵı sintaksislik baylanıslardı analiz etiwı tiyis» - dep jazadı. Ol logikalıq sintaksis teoriyasın rawajlandırdı. Karnap ilimniń unifikaciyalanǵan tilin dóretiw ideyası menen shuǵıllanıw tiykarında formal sintaksislik qatnas jasaw jetkiliksiz, onıń semantikasın da esap alıw zárúr degen juwmaqqa keledi. Yaǵnıy til menen ol bayanlap atırǵan predmetlerdiń qásiyetleri arasındaǵı baylanıs esapqa alınıwı kerek.

Solay etip, Karnap tiykarın salǵan aǵımnıń logikalıq pozitivizm dep atalıwınıń tiykarǵı sebebi filosofıyalıq analiz jasaw ushın logikanıń metodların qollanıwǵa ayırıqsha dıqqat awdardı. Ol tárepinen logikalıq sintaksis hám semantika tarawında alınǵan nátiyjeler logika iliminiń jáne de rawajlanıwına tásir etti.

Glossematika teoriyasınıń tárepdarları matematika nızamlarına tiykarlanatuǵın matematikalıq logika metodına tiykarlanadı. Matematikalıq teoriyanıń rawajlanıw barısında matematikanı tańbalar sisteması sıpatında túsiniw qalıplesti. Bul tańbalar sisteması keń túrde «til» degen termin menen ataladı. Onıń ishine logikalıq esaplawlar, hár qıylı ilimlerdiń tilleri hám tábiyiy tillerde kiredi. Glossematika wákilleri ayırım waqıtları ózleriniń táliymatın «til algebrası» dep te ataydı. «Bul algebra, - dep jazadı Xans Uldall (1907-1957) «Glossematika tiykarları» (1957) miynetinde, - tolıq qurılıs túrinde gumanitar materialdı bayanlaw usılı sıpatında oylap tabıldı». L.Elmslev «lingvistikanıń tiykarǵı máqseti - tildiń ishki qurılısına tán bolǵan proceslerdi formalıq jaqtan izertlew bolıwı tiyis», - dep kórsetedi. Barqulla ózgerisler tiykarında, processler tiykarında jasaytuǵın til sisteması hár qanday lingvistikalıq izertlewdiń obykti bolıwı tiyis.

L.Elmslevtiń glossematika teoriyası universallıqqa umtılıp sonday dárejede abstrakciyalandı, ol konkret tillik qubılıslardı izertlewge jaramsız bolıp qaldı. Til bilimindegi glossematika sırttan qaraǵanda logikalı hám tereń ilimiydey bolıp kóringeni menen konkret tillik materiallarǵa tiykarlanbaǵanlıǵı sebepli kóp mártebe sınǵa ushıradı.

Ol Ferdinand de Sossyurdiń tildi semiologiyalıq sistemalar sıpatında bahalaytuǵın ilimiy pikirlerin rawajlandırıp hám ayırım ózgerisler kirgizip, hár bir tildiń qurılısınıń ózine tán ózgesheligi, onıń tariyxıy rawajlanıwınıń konkret formaları bolatuǵının biykarlap, tildiń universal hám abstrakt qatnaslar sisteması qurılısın anıqlawǵa umtıladı. Onıń teoriyası boyınsha izertlewshi tildiń qurılısın emes, al abstrakt qatnaslardıń qurılısın izertlewı zárúr. Tildi qálegen tańbalar sistemasınıń biri sıpatında qarap, tildiń jasawı ushın tiykar bolǵan tańbalar (alfavit), qatnas jasaw sistemaların ámelge asırıwdıń bir usılı, - dep tastıyıqlaydı L.Elmslev.

Solay etip, bul teoriya boyınsha «qarım-qatnas lingvistikası»-abstrakt kategoriyalardıń universal strukturası real til, onıń seslik materiyası hám mazmunına salıstırǵanda birinshi orında turadı.

Bul halatta tildiń sinxroniyalıq jaǵdayı til sistemasınıń házirgi jaǵdayı emes, al waqıtlıq hám keńislik jaǵınan shekleniwshilikti bilmeytuǵın izertlew túsiniledi. Hár qıylı tiller semyasına kiretuǵın til kategoriyaların ulıwmalastırıwǵa umtılıp Kopengagen strukturalizm mektebi til tuwralı ilimniń sheńberinen sırtqa shıǵadı, dúnya tilleri ústinde turatuǵın teoriyanı usınadı.

L.Elmslev tálymatınıń dástúriy lingvistikadan ózgesheligin bildiriw máqsetinde oǵada quramalı hám túsiniw qıyın bolǵan terminologiyanı da qollanadı. Ol óz teoriyasın «glossematika» dep ataydı.

«Glossematika» termini grek tilindegi «glossa» - til hám «sema» - tańba sózinen alınǵan. Til biliminde burın qollanılmaǵan bunday atamanıń alınıwınıń ózi tildi izertlewde pútkilley jańasha qatnas jasalatúǵının ańlatadı. Daniyalı ilimpazlar dástúriy til biliminiń tiykarǵı kemshilikleriniń biri – til qubılısların úyreniwde izertlewshiniń subyektivizmi tiykarǵı orındı iyeleydi, al subyektiv pikir anıq ilimiy juwmaqlar jasawda jetkiliksiz bolıp tabıladı – dep esaplaydı.

Glossematika tańbalar hám figuralar funkciyasın esaplaw tiykarında lingvistikanıń aksiomatikalıq teoriyasın dóretiwge umtılıw bolıp tabıladı. L.Elmslevtiń pikiri boyınsha, lingvistikalıq teoriya lingvistikalıq metodlar teoriyası degendi bildiredi. L.Elmslevtiń metodikası logika-matematikalıq modellestiriwdiń úlgisi bolıp tabıladı.

Luy Elmslev til biliminiń tiykarǵı wazıyası tuwralı bılay dep jazadı: «Lingvistika tildi tillik emes fizikalıq, fiziologiyalıq, psixologiyalıq, logikalıq, sociologiyalıq qubılıslardıń konglomeratı sıpatında emes, al ózin-ózi basqarıp hám rawajlanıp otıratuǵın pútin qurılıs túrinde qamtıp alıwı kerek».

Luy Elmslev tiykarǵı kóz-qarasların tómendegishe bayanlaydı:

- Til materialların sáwlelendiriw planı yaǵnıy sırtqı forması menen sáwleleniw planın, yaǵnıy máni mazmun planın bir-birinen ajıratıp qaraw kerek. Elmslevtiń pikirinshe, bul eki plandı da birdey metodlar menen analizlew múmkin.

- Eki planda da substanciya hám formanı bir-birinen ajıratıp qaraw kerek. Substanciyaǵa materiallıq elementler (sesler, grafika, háreket h.t.b) kirse, al, olardıń sol tildegi qollanıw usılları formaǵa kiredi. Máselen, ses substanciyası barlıq tiller ushın ulıwma, al onıń qollanıwı barlıq tillerde birdey emes. Yamasa tildiń sáwleleniw planına itibar bereyik. Luy Elmslev bunda barlıq tiller ushın ulıwmalıq belgilerdiń bar ekenligin kórsetedi. Mániniń sáwleleniw planı ulıwmalıqqa iye, al onıń tillerde sáwleleniw planı bir qıylı emes. Máselen, orıs tilinde «ne znayu», qaraqalpaq tilinde «bilmeymen», nemis tilinde «Ich werb es nicht», túrk tilinde «bilmiyorum». Keltirilgen mısallarda feyildiń bolımsızlıq forması orıs tilinde 2, qaraqalpaq tilinde 3, nemis tilinde 4, túrk tilinde 4 element arqalı ańlatılǵan.

- Til biliminiń haqıyqıy mánisindegi predmeti forma bolıp tabıladı, al substanciya emes. Bul tuwralı Elmslev bılay dep jazadı: «Eki plannıń da substanciyasın ayırım jaǵdayda fizikalıq qubılıs sıpatında (sesler-pikirdi bayanlawda, predmetler-máni, mazmun planında) hám ayırım jaǵdaylarda bul qubılıslardıń sóylewshiniń sanasında sáwleleniw sıpatında qaralıwı múmkin. Bul jaǵdayda lingvistikanıń úlesine tillik formalardı analizlew tiyisedi. Bunday ilim

tábiyy ańlatatuǵın mánisine baylanıssız tosattan atama qoyılǵan zatlar, yamasa ataması joq zatlardı izertleytuǵın til algebrası bolǵan bolar edi.

- Mazmunnıń formasın izertleytuǵın pándi dástúriy semantikadan ózgeshe túrde plerematika dep ataǵan máqsetke muwapıq bolar edi. Onıń sáykes birligi terema (grekshe.pleres-tolıq); bayanlaw forması haqqındaǵı bólimin kenematika dep ataw múmkin; al onıń birligi-kenema boladı. (grekshe kenes-tolıq emes).

- Glossematikanıń birden bir izertlew obykti-tekst bolıp tabıladı. Izertlew ushın ajratıp alınǵan tekst sistema sıpatında túsiniledi. Izertlewshi usı kishi sistemanıń elementleri, olar arasındaǵı baylanıslardı izertleydi.

- Analizlew barısında ajratıp alınǵan aǵzalardıń arasındaǵı ǵárezli baylanıslar anıqlanadı. Tiykarınan baylanıslardıń úsh tipi kórsetiledi:

a) Interpedenciya, yaǵnıy eki tárepleme ǵárezli baylanıs. Elementlerdiń biri-ekinshisiz jasay almaydı. Buǵan mısıl retinde, sistemadaǵı dawıslı hám dawıssız sesler arasındaǵı, sonday-aq, tekste baslawısh penen bayanlawıshtıń arasındaǵı qatnastı kórsetiw múmkin.

á) Determinaciya, yaǵnıy bir tárepleme ǵárezli baylanıs.

b) Konstellyaciya termini arqalı erkin baylanıs túsiniledi. Hár bir element biri-ekinshisiz erkin jumsaladı.

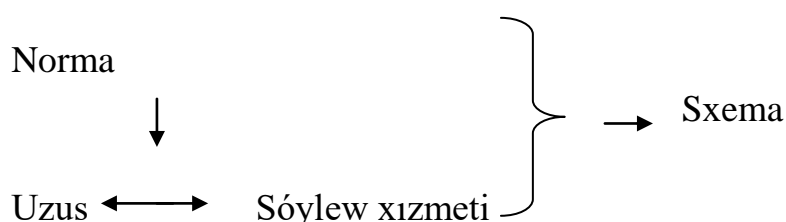
Luy Elmslev óziniń glossematika teoriyasına sáykes «til» hám «sóylew» terminlerine tómendegishe túsinik beredi:

1) Tildi forma túrinde túsiniw. Tildiń jámiyetlik sociallıq xızmeti esapqa alınbaydı. Tildi bul túrinde túsiniwdi sxema dep ataydı.

2) Tildi házirgi sociallıq reallıqta anıqlanatuǵın materiallıq forma sıpatında túsiniw. Bul kóz qarastan qaraǵanda til norma bolıp tabıladı.

3) Til belgili bir sociallıq kollektivte qabıl etilgen kónlikpeler jıynaǵı bolıp tabıladı. Bul kóz qarastan qaraǵanda til uzus bolıp tabıladı. Bul úsh túsinikke qosımsha hár bir individtiń sóylewin bildiretuǵın sóylew xızmetin kórsetedi.

Kórsetilgen tórt aǵza ortasındaǵı tómendegi ǵárezli baylanıslardıń túrleri anıqlanadı: norma uzus hám sóylew xızmeti menen determinaciyalıq yaǵnıy bir tárepleme ǵárezli baylanısqa; uzus penen sóylew xızmeti ortasında interpedenciyalıq, yaǵnıy eki tárepleme ǵárezli baylanıs boladı; al sxema norma, uzus hám sóylew xızmeti menen determinaciyalıq, yaǵnıy bir tárepleme baylanısqa. Bunı tómendegi sxema túrinde kórsetiw múmkin:

Ferdinand de Saussure til, sóylew hám sóylew xızmetin úshke ajratıp qaraǵan bolsa, Luy Elmslev joqarıdaǵıday tórtke ajratıp qaraydı. Luy Elmslev birinshi aspekt esaplanatuǵın sxemaǵa tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Norma, uzus hám sóylew xızmeti bir-biri menen tıǵız baylanısqan bir obekt esaplanadı. Uzusqa salıstırǵanda norma abstrakciya esaplanadı, al sóylew xızmeti-konkret bolıp tabıladı. Uzus Luy Elmslevtiń realizaciya teoriyasınıń haqıyqıy obykti bolıp esaplanadı: norma bul jasalma qurılma, al, sóylew xızmeti-ótkinshi fakt.

Sonlıqtan da, Luy Elmslev óziniń izertlew jumıslarında «Til - bul sxema» dep kóp mártebe qaytalaydı.

Bul mekteptiń tiykarın salıwshı L.Elmslevtiń pikirinshe, dástúriy lingvistika tildiń tábiyatın izertlemeydi, al tildiń psixologiyalıq, sociallıq, fiziologiyalıq hám tariyxıy kórinislerin úyrenedi. Haqıyqıy ilimiy til bilimi immanent bolıwı kerek, yaǵnıy ulıwma adamzat tiline tán bolǵan tildiń ishki hám turaqlı elementleri arasındaqı qatnaslardı izertlewi tiyis dep esaplaydı.

Logikalıq pozitivizm – tildi til birlikleriniń materiallıq tábiyatınan abstrakciyalanǵan qatnaslar sisteması sıpatında túsinedi. Glossematikanı tildiń ulıwmalıq deduktiv teoriyası (ulıwmalıqtan jekkelikke, (sóz shaqaplarınan elementlerge) dep esaplaydı, ulıwma adamzat tiline, sonıń ishinde keleshekte tiller payda bolatuǵın bolsa, olarǵa da qollanıwǵa boladı dep kórsetedi. Bunday immanent til algebrasın qalıplestiriwde anıq pánlerdi izertlew metodların qollanadı.

L.Elmslev svetafor lampaları, Grinvich yamasa Kreml bashnyalarında saatlardıń belgili waqıt aralıǵında ses arqalı waqıttı ańlatıwı, tyurmadaǵı tutqınlardıń seslik azbukasın signalizaciya sıpatında, onıń qurılısın analizlew tiykarında tilge xarakterli bolǵan bes belgini kórsetedi. Til birinshiden, máni hám sáwleleniwden ibarat, ekinshiden tekst hám sistemadan ibarat, úshinshiden, máni hám sáwleleniw ortasındaqı baylanıslardan ibarat, tórtinshiden, tekst hám sistema arasındaqı qatnaslardan ibarat, besinshiden, til tillik tańbalardı ele de mayda elementlerge ajratıp úyreniw múmkinshiligini beredi. Solay etip, til ulıwma semiotika sistemasınıń bir bólimi sıpatında túsiniledi. Glossematiklerdiń semiotikalıq kóz qaraları lingvistlerdiń kóz qaralarınıń keńeyiwine tásir jasadı. Bul baǵdarda L.Elmslev engizgen «figura» túsiniǵi ayrıqsha orındı iyeleydi. F.de Saussure «tańba - ses hám túsiniń birliginen ibarat, barqulla nenidur ańlatadı» - dep esaplaǵan edi. Al, L.Elmslev tildiń sáwleleniw planında tańba menen ańlatılmaytuǵın mayda birlikler jasaydı. Figuralardıń kombinaciyası tańbaǵa jańa máni beredi. Máselen, «qız» degen tańbanıń mánisin «adamzat» + «jas» + «hayal jınısı» figuralarına ajratıw múmkin. Sońǵı figuranıń ózgeriwini jas degen jańa tańbanı bildiredi.

Tilde figuralardıń sanı sheklengen: fonemalardıń sanı 70-80 nen aspaydı. Glossematika mektebi wákilleri sáwlelendiriw planında «fonema» termininiń

ornına «kenema» terminin qollanadı. Al, sáwleleniw planında figuralardı «plerema» dep ataydı, keyin ala «sema» dep atadı, olardıń sanı da júdá kóp emes ekenligin kórsetedi. «Til solay shólkemlesken – dep jazadı L.Elmslev, - figuralardı jańadan-jańa kombinacijalarda orın almastırıp qollanıw arqalı tańbalar legionın qurıwǵa boladı».

Solay etip, tańbalar hám figuralar tuwralı glossematika táliymatı F.de Sossyurdıń tildiń tańbalıq xarakteri tuwralı koncepciyasına salıstırǵanda bir adım alǵa ilgerilew bolıp tabıladı. L.Elmslevtiń pikiri boyınsha til elementlerden emes, al qatnaslardan turadı. L.Elmslev bul qatnaslardı ańlatıw ushın «funkciya» terminin qollanadı. Funkciya til elementleri arasındadıǵı ǵárezli baylanıstı shólkemlestiredi. Til elementleri arasındadıǵı qatnaslar logika-matematikalıq mánidegi funkciya sıpatında túsiniledi. Tildiń qurılısı elementlerdiń ǵárezli baylanıslar tarmaǵına teńlestiriledi.

Glossematikalıq teoriyanı konkret tillerdiń materialların izertlewde qollanıw qıyın, biraq tildegi qálegen birlikler arasındadıǵı qatnaslardı hám barlıq baylanıslardı teoriyalıq jaqtan anıqlawǵa umtılwı jaǵınan nátiyjeli boldı. Tildi hádden tıs formallastırıp matematikalıq lingvistikalıq qalıplesiwine tiykar boldı. Analizlewde ulıwmalıqtan jekkelikke qaray barıladı. Yaǵnıy tekst sáwlelendiriw planında figuralar kenema, yaǵnıy fonemaǵa shekem, sáwleleniw planında figuralar pleremaǵa shekem, yaǵnıy eń mayda elementlerge qaray izertlenedi. Tildiń hár qıylı basqıshları (fonologiyalıq, leksika-semantikalıq, grammatikalıq yarus) arasındadıǵı shegaralar alıp taslanadı.

Glossematikler kommutaciya metodın qollandı. Bul metod boyınsha sáwleleniw hám sáwlelendiriw planında figuralardıń óz ara orın almastırıp qollanıw tiykarında birlikler hám olardıń invariantları anıqlanadı. Bul metod Praga lingvistika mektebi wákilleriniń fonemalardı oppoziciyalıq analizlew metodına uqsas.

Qullası, til algebrası esaplanatuǵın bul izertlew usılı ulıwma adamzat tilin formal-logikalıq bayanlaw ushın, hár qıylı semiotikalıq sistemanı úyreniw hám keyin ala qalıplesken matematikalıq lingvistika tarawındadıǵı qánigeler ushın qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Bul teoriyaǵa sın kóz qaraslardıń bolıwı menen birge, bul mektep wákilleri lingvistikalıq izertlewde qatań metodlardı qollanıw hám rawajlandırıwda ayırıqsha orın iyeleytuǵınlıǵın tán alıw kerek.

XX ásirdiń 60-jıllarında L. Elmslevtiń abstrakt-logikalıq sıpattadıǵı strukturalizm aǵımında dóretilgen miynetleri olardıń koncepciyalarına sın kóz qaraslardıń bolıwı menen birge, til sociologiyası, sóylew psixologiyası hám injenerlik til bilimine qızıǵıwshılıqtı jáne de kúsheytkenligin aytıp ótiw orınlı.

Amerika til bilimi

XIX ásirniń 70-jılları Amerika materiginde til bilimi qalıplese basladı. Onıń payda bolıwında **Uilyam Duayt Uitnidiń** (1827-1894) belgili ornı bar. Onıń sanskrit jazba estelikleri boyınsha izertlewi dúnya júzilik til biliminiń aldınǵı ornında turatuǵın nemis tilshi ilimpazları tárepinen de óz waqtında tán alınǵan.

1875-jılı járiyalanǵan «Tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwı» miynetinde onıń til bilimindegi kóz qaraları sáwleleniw tapqan. Ol til biliminde Ferdinand de Sossyurdiń táliymatların bassılıqqa aladı. U.Uitnidiń bul miynetinde bildirgen pikirleri dúnya tilshileriniń dıqqatın ózine tartıp 1875-jılı francuz tiline, 1876-jılı italyan tiline, 1876-jılı nemis tiline awdarma jasaldı. Bul kitaptı nemis tiline jas grammatistler aǵımınıń kórnekli wákilleriniń biri Avgust Leskin awdarma jasadı.

U.Uitnidiń til bilimindegi kóz qaralarına naturalizm hám jas grammatistlerdiń koncepciyaları menen belgili dárejede baylanıs xarakterli. Ol tilge jámiyetlik qubılıs sıpatında qaraydı. Uitni tilge oy-pikirdi ańlatatuǵın tańbalardıń jıynaǵı dep anıqlama beredi. Sonıń menen birge tildiń sociallıq ham individuallıq aspektlerin kórsetedi. Adamzat tilindegi tańbalar eki túrli (tosınnan hám shártli) ózgeshelikke iye.

Birinshi tosınlılıq ózgesheliginde sóz benen máni ortasında baylanıs bolmaydı, ekinshisi tańbalardı qollanıwda sóylewshi individ penen sol tilde sóylewshi kollektiv ortasında baylanıs bolmaydı.

Tildi onıń bólimleri hám elementleriniń kompleksi sıpatında kórsetip tildiń sistemalıq xarakterin túsiniwge jaqın keldi.

F. de Sossyurdiń járiyalanbaǵan qol jazbalarınıń arasınan tómendegidey jazıwları oqıymız: «Uitni «Til bul adamzatlıq qurılma»- dep jazdı. Bul jaǵday lingvistikanıń baǵdarın tıp tiykarınan ózgeretti.. Uitni ele de jaqsıraq seziniw ushın, til bul qurılma bolıp tabıladı dep qaytalawdı hesh qashan umıtpadı».

Amerika til biliminiń rawajlanıwında F. Boas, E. Sepir hám L. Blumfild h.t.b ilimpazlardıń ornı salmaqılı.

Franc Boas (1858-1942) Germaniyada tuwıldı hám universiteti pitkerdi, qánigeligi boyınsha fiziolog. 1883-1884-jılları Arktikaǵa shólkemlestirilgen ekspediciyalardıń quramında qatnasıwı onıń Arqa Amerikadaǵı indeecler menen eskimoslardıń tilin izertlewge qızıǵıwshılıǵın oyatadı. Bul xalıqlardıń turmısı menen tereń tanısıwı, bir waqıtları Boduen de Kurtene bildirgen «artta qalǵan xalıqlar bolǵanı menen, artta qalǵan tiller bolmaydı,- degen pikiriniń orınlı ayılǵanın tastıyıqladı. Boas rasizmge qarsı gúresedi, sonlıqtan da onıń miynetleri fashistlik Germaniyada órtep jiberilgen kitaplardıń arasınan orın aladı.

F. Boastıń ulıwma lingvistikalıq kóz qaraları 1911-1922-jılları jazılǵan «Amerika indeecleriniń tili boyınsha qollanba» miynetinde bayanlanǵan. Amerika indeecleriniń tilin úyreniw tiykarında F. Boas hind-evropa tilleri materialların

izertlew ushın qollanılıp kiyatırǵan ilimiy analizlew metodın indeec tillerin izertlew ushın qollanıwǵa bolmaydı, - degen sheshimge keledi. Onıń tiykarǵı sebebi, bul tillerde hind-evropa tillerine salıstırǵanda basqa lingvistikalıq kategoriyalardıń ushırasıwı ǵana emes, al bul tillerge tiyisli birde-bir jazba esteliktiń joqlıǵı, sonday-aq, bul tillerdiń genetikalıq tuwısqanlıǵı da anıq emesligi bolıp tabıladı. Sonlıqtan da F. Boas bul tillerdi izertlewde indukdiya metodın qollanıp sol tildiń logikası tiykarında tillerdiń ishki qurılısın úyreniwdiń áhmiyetin bildiredi.

Onıń pikirinshe, indeeclerdiń tilleri tariyxıy hám salıstırmalı interpretaciya jasawǵa kelmeydi, onı bul tillerdiń formalıq sapası ham sırtqı kórinisine tiykarlanatuǵın obyektiv metodlar menen izertlew zárúr. F.Boastıń dástúrin Sepir hám Blumfild dawam etti.

Eduard Sepir (1884-1939). Ol Boastıń shákirti, uzaq jıllar Kanadada jumıs islegen. AQSH qa qayıp kelgennen keyin dáslep Chikago, soń Yel universitetinde professor lawazımında jumıs isleydi. Sol jerde 1921-jılı onıń eń tiykarǵı miyneti «Til» degen kitabı járiyalandı. Ol tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyası, sociallıq faktorlar menen tillik qubılıslardıń qarım-qatnası, til menen mádeniyat ortasındaǵı baylanıslar máselelerin izertlew menen shuǵıllandı. Eduard Sepir lingvistikalıq diapazonı keń ilimpazlardan esaplanadı. Onıń qálemimen indeec tilleri, ulıwma til bilimi hám mádeniyattanıw boyınsha kóplegen miynetler dóredi. Sepir til hám oylawdıń qarım-qatnası mashqalasın izertlewge úlken dıqqat awdardı. Ol til menen oylawdıń báhama bir-birine sáykes kele bermeytuǵının kórsetedi. Onıń «Til» miynetinde tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyası ayrıqsha orındı iyeleydi. Sepir tillerdiń tipologiyalıq klasifikaciyasınıń úsh aspektin usınadı. Birinshiden, máni tili menen baylanıslı tildiń tiykarǵı tipin kórsetedi, máni tipleri ayırım sózler hám túbir menen ańlatılatuǵın-túbir tip, sóz jasawshı affiksler menen ańlatılatuǵın-derivaciyalıq tip, affiksler hám ishki fleksiya menen ańlatılatuǵın-aralas relevantlıq tip, bir neshe sózler menen ańlatılatuǵın-relevantlıq tiplerge ajıraladı. Birinshi hám tórtinshi tipler dúnyadaǵı barlıq tillerde de ushırasadı, ekinshi hám úshinshi tipler barlıq tillerde ushıraspaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasawdıń ekinshi aspekti-qatnaslardı sáwlelendiriw texnikası bolıp tabıladı. Usı kóz qarastan barlıq tiller túbir tiller, agglyutinativ tiller, fuziyalı tiller simvollaştırıwshı tillerge bólinedi. Simvollaştırıwshı tipke túbirdiń qurılısındaǵı ózgeris tiykarında grammatikalıq máni bildiriletuǵın tiller kiredi, - dep esaplaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasawdıń úshinshi aspekti-sintezleniw dárejesine qarap (sózdiń qospalılıǵı) bólinedi. Bul kóz qarastan tiller analitikalıq, sintetikalıq hám polisintikalıq tiplerge ajıraladı. Onıń etnoling-vistikalıq kóz-qarasları «Lingvistikanıń ilimdegi ornı» (1929), «Til» (1933) maqalalarında

sáwlelengen. Ol tildi sol tilde sóylewshi xalıqtıń mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı izertlewdiń zárúrligin bildiredi. Ásirese tildiń sózlik quramı sol tilde sóylewshi halıqtıń mádeniyatın ózinde tolıq sáwlelen-diredi, - dep atap kórsetedi.

E.Sepirdiń lingvistikalıq ideyaları til biliminiń ayırıqsha bir tarawı etnolingvistikaniń qásiplesiwine tásir etti. Etnolingvistika - xalıq yamasa millettiń tilin onıń mádeniyatı, úrp-ádetleri, dástúrleri menen tıǵız baylanıslı izertleytuǵın til biliminiń tarawı. Sepir til hám mádeniyattıń baylanısı máselelerin oylaw menen tıǵız baylanısta izertlew zárúrligin aytadı. Tillerdiń hár qıylı grammatikalıq qurılısqa iye bolıwı hár qıylı oylawǵa alıp keledi. Hár qıylı oylaw sol tilde sóylewshi xalıqtıń mádeniy-tariyxıy jaǵdaylarına baylanıslı boladı.

Bul pikir B.Uorf miynetlerinde dawam ettirilip til biliminde Sepir-Uorf gipotezası degen at penen belgili. Bul gipoteza idealistlik tiykarǵa iye bolıp, oylaw hám sananı birinshi orınǵa, obektiv reallıqtı, turmıstı ekinshi orınǵa qoyadı. Sepirdiń «Til» miynetinde onıń ekileniwshiligi de kózge taslanadı. «Mádeniyat hám tildiń ishki baylanısı joq. Pútkilley basqa-basqa tipke kiretuǵın tiller bir mádeniyatqa xızmet etedi. Al tuwısqan tiller, yamasa bir til hár qıylı mádeniyat penen baylanıslı rawajlanadı» dep jazadı..

Bendjamen Li Uorf (1897-1941) qánigeligi boyınsha tilshi emes edi. Ol 1918-jılı Massachuset texnologiyalıq institutın tamamladı. ómiriniń aqırına shekem Amerikadaǵı qamsızlandırıw kompaniyalarınıń birinde órt qáwipsizligi boyınsha injener lawazımında jumıs isledi. 1926-jıldan baslap jumıstan bos waqıtları actekler hám mayyalardıń mádeniyatı, jazıwı hám arxeologiyası menen qızıqsınıp, onı izertley baslaydı. Ol indeeclerdiń tilleri, ásirese xopi tilin tereń úyrenedi. 1931-jılı E.Sepir Yel universitetiniń antropologiya boyınsha professorı bolıp saylanǵannan keyin B.Uorf onnan indeeclerdiń tili boyınsha kurstı tıńlaydı. 1937-1938-jılları onıń ózi de usı universitette antropologiya boyınsha lekciyalar oqıdı. Ol 1941-jılı 44 jasında qaytı boldı.

1925-1941-jılları ol mayyalardıń arxeologiyası hám jazıwına, Meksikadaǵı indeeclerdiń tariyxına baylanıslı jazılǵan kóplegen miynetlerin járiyaladı.

Onıń ilimiy miyrasları 1950-jılı «Metalingvistika boyınsha tórt maqala», 1952-jılı «Metalingvistika boyınsha miynetler jıynaǵı», 1956-jılı «Til, oylaw hám real turmıs» degen atamada úsh kitap túrinde járiyalandı.

Til bilimindegi Sepir-Uorf gipotezasınıń tiykarǵı mánisi-tillerdiń hár qıylı grammatikalıq qurılısqa iye bolıwı oylawdıń formaları hám minez-qulıq normalarınıń hár qıylı bolıwına tásir etedi, - dep esaplaydı. Oylaw normalarınıń hár qıylı bolıwı adamlardıń minez-qulıq normalarınıń hár qıylılıǵına alıp keletuǵın kórsetip B.Uorf bılay jazadı: «Eger de Nyuton inglis tilinde sóylemey, al xopi tilinde sóylegeninde edi, jerdiń tartılıw kúshi tuwralı Nyuton nızamı basqasha bolar

edi». «Bir tilden basqa tilge ótiw»,- dep jazadı ol, -bir geometriyalıq qatnaslar sistemasınan basqasına ótiwine sáykes keledi».

Sepir jańa tipologiyalıq klassifikaciyanı usındı. Tillerdi tipologiyalıq jaqtan flektiv, agglyutinativ, túbir hám polisintetikalıq tillerge ajratatuǵın klassifikaciyanı biykarlap, ol tillerdi hár qıylı tiptegi túsiniklerdi bere alıwı, qatnaslardı sáwlelendiriw texnikası, grammatikalıq sintezleniw dárejesine qarap klassifikaciya jasawdı usınadı.

Leonard Blumfild (1887-19ń9) Boastıń kóz qaraların basqa baǵdarda dawam ettirdi. Ol dáslepki waqıtları jas grammatistler ideyalarınıń tásirinde bolǵan bolsa da, XX ásirdeń 20-jılları óziniń lingvistikalıq kóz-qarasları bildiredi. Onıń 1926-jılı járiyalanǵan «Til haqqındaǵı ilim ushın bir neshe postulatlar», - degen maqalasında jańa lingvistikalıq teoriya hám onıń izertlew metodikasın bayanlaydı. L. Blumfild óziniń ideyaların dál hám anıq bayanlaw ushın postulatlarıń matematikalıq forması yaǵnıy gipoteza hám aksiomalardı qollanadı. Ol teoriyalıq til biliminiń tiykarǵı wazıypası sıpatında postulatları qalıplestiriw problemasın kórsetedi. L. Blumfildtiń 1933-jılı járiyalanǵan «Til» miyneti amerika tilshileri ushın tiykarǵı sabaqlıq esaplanadı. Ferdinand de Sossyurdiń «Ulıwma lingvistika kursı» Evropa til bilimi tariyxında qanday orın iyeleytuǵın bolsa, XX ásirdegi Amerika til bilimi ushın bul miynettiń áhmiyeti sonday.

L. Blumfild tárepinen bayan etilgen lingvistikalıq izertlewdiń metodları, principleri hám wazıypaları tuwralı pikirleri amerika til biliminde deskriptiv lingvistikanıń payda bolıwına alıp keldi.

Bul mektep wákilleriniń kóz qarasında, lingvistikanıń obekti tekst, onıń bólekleri-segment, fon hám morflar bolıp esaplanadı. Sóz-fonema hám morfemalardıń izbe-izligi sıpatında túsiniledi, al, konstrukciya - sóz hám morfemalardan ibarat.

Yel mektebi wákilleri til biliminiń tiykarǵı wazıypası tek bayanlaw metodikasın islep shıǵıw hám jetilistiriw,-dep esaplaydı. Sonlıqtan da ilimiy ádebiyatlarda Yel mektebin deskriptiv lingvistika dep ataw jaǵdayları ushırasadı.

Bul mektep ulıwma kategoriyalar hám sxemalardı izertlewdi aldına maqset etip qoyǵan Kopengagen strukturalizminen usı tárepleri menen ayırıqshalanadı. Keyin ala bul metod Kennetli Payk miynetleri tiykarında jáne de rawajlandırıldı. Tillerdi oqıtıwdıń bul ilimpazlar tiykarın salǵan metodikası ingliz tiline, sonıń ala basqa da hind-evropa, túrkiy hám semit tillerine qollanıldı. Yaǵnıy deskriptiv lingvistika metodın universallasırıw tendenciyası bayqaldı. Deskriptiv lingvis-tikaǵa metodologiyalıq teoriya sıpatında qarawǵa, sonıń tiykarında Kopengagen strukturalizminiń tiykarın salıwshı Luy Elmslevtiń táliymatı menen jaqınlasıwǵa umtılıw seziledi.

Deskriptiv metod til strukturasınıń túsinik penen baylanıslı bolmaǵan elementlerine, yaǵnıy tildiń fonetikalıq sistemasına baylanıslı tabıslı túrde qollanıldı. Al bul sheńberden shıǵıp morfologiya hám sintaksis máselelerin izertlewge bul metodtı qollanıw, olar ushın birdey bolǵan sxemalardı anıqlawda, sonday-aq, barlıq tillerge ortaq bolǵan universal kategoriyalardı anıqlawda deskriptiv metodtıń kemshilikleri júzege keledi. Sebebi bul metodtı tek sırtqı forma-struktura hám onıń elementlerin anıqlawda tabıslı qollanıw múmkin. Al tildiń mánilik tárepi, hátte fonemalardıń máni ańlatıwshılıq xızmetin anıqlawda bul metodtıń kemshilikleri kózge taslandı. Tildi izertlewde tildiń ayırım elementleriniń, grammatikalıq kategoriyalar menen sózdiń semantikasınıń logikalıq kategoriyalar menen baylanıslı ekenligin itibardan shette qaldırıwǵa bolmaydı.

L.Blumfild tiykarın salǵan Amerika deskriptiv lingvistikasınıń filosofiyalıq tiykarı pozitivizm bolıp tabıladı. Ilimiy dóretiwshilik xızmetiniń dáslepki basqıshlarında jas grammatistlerdiń idealistik koncepciyaları menen polemikalıq qatnasta bolǵan bolsa, keyin ala R.Karnaptıń logikalıq pozitivizmi menen jaqınlıǵın bildiredi. Házirgi dáwir pozitivizmi til biliminiń tiykarǵı wazıypası til faktlerin dizimge alıw hám onı bayanlaw - dep qaraydı. Amerika tilshileri bul pikirdi basshılıqqa alıp til faktlerin anıq bayanlawǵa umtıladı, biraq olardı túsindiriwge háreket etpeydi.

Til faktlerin izertlewge bunday ústirtin qatnas jasaw lingvistiqaınıń mánilik tárepin jarlılandıradı. F.F.Fortunatov XIX ásirde aq til biliminiń tiykarǵı wazıypası - til faktlerin túsindiriw (bayanlaw emes), til arqalı sawlelenetuǵın túsiniklerdiń baylanısın anıqlaw ekenligin kórsetken edi.

L.Blumfildtiń lingvistikalıq analiz jasawınıń psixologiyalıq tiykarı XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basında amerika psixologiya iliminde qalıplesken bixeviorizm aǵımı bolıp tabıladı. Bixeviorizm biziń pikirlewimiz, adamnıń minez-qulqı psixikalıq processlerge, sırtqı reakciyasına tiykarlanıwı tiyis,- dep esaplaydı. Blumfild bul táliymatqa tiykarlanıp barlıq lingvistikalıq analiz adam háráketleri hám onıń reakciyasın baqlaw menen shekleniwi tiyis,- dep esaplaydı. Solay etip, ol tilge adamnıń minez-qulqınıń ayrıqsha bir forması sıpatında qaraydı.

L.Blumfildtiń teoriyalıq kóz qaraları onıń shákirtleri tárepinen hár qıylı baǵdarlarda rawajlandırılmaqta. Amerika strukturalizmi óziniń ishinde bir neshe baǵdarlarǵa bólinedi:

Birinshi baǵdar: Amerika strukturalizmindegi L. Blumfild tiykarın salǵan Yel mektebi. Olardıń tiykarǵı wákilleri hám miynetleri tómendegiler: Djordj Leonard Treydjerdiń «Lingvistikalıq analiz ocherki» (1942), «Ingliz tiliniń qurılısı ocherki» (1951), Zelling Xarristiń (1909-1992) «Struktural lingvistika metodı»

(1951), «Sóylewdiń analizi» (1961), «Struktural lingvistika» (1961), Bernard Bloktıń (1907-1965) «İngliz feyilindegi fleksiya» (1947) miynetleri h.t.b.

Charlz Xokkette Yel mektebi wákili. Ol 1916-jılı tuwılǵan. 1946-jıldan Yel hám Kornel universitetleriniń lingvistika professorı. 1964-jılı amerika lingvistika jámiyetiniń prezidenti bolıp saylanadı.

Ch.Xokket - amerika indeecleriniń tili boyınsha jetik qánige. Onıń tiykarǵı miynetleri: «Potavotomi: I.Fonologiya, morfonologiya hám morfologiyaǵa sholıw: II. Sóz jasalıw, betlik affiksleri hám atlıqlar; III.Tiykarǵı feyiller, janapaylar» (1948), «Blumfildtiń algonkinli izertlewine kirisiw» (1948), «Algonkin tilleriniń leksikası» (1957).

Amerika indeecleriniń tillerinen toplaǵan materialların Ch. Xokket lingvistikanıń ulıwma problemaların izertlewge arnaǵan miynetlerinde keń túrde paydalanǵan.

Onıń ulıwma til bilimi máselelerine baǵıshlanǵan tómendegi miynetlerin kórsetiw múmkin: «Grammatikalıq bayanlawdıń eki modeli» (1954), «Fonologiya boyınsha qollanba» (1955), «Ulıwma til bilimi kursı» (1958), «Til birlikleri hám olardıń qatnası» (1961), «Tillik universalıya probleması máselesine» (1963), «Til, matematika hám lingvistika» (1966).

Bul aǵım wákileri tildi analizlewdiń Blumfild usınǵan formal (immanent) usılın rawajlandırıp lingvistikalıq analizlew texnikasın jetilistirdi. Bul topardaǵı tilshiler lingvistiqaalıq izertlewde máni faktorın ekinshi orınǵa qoyıp til formalarına dıqqattı awdaradı .

Ekinshi baǵdar: Enn-Anbor toparı bolıp, ol Michigan universitetinde qalıplesti. Onıń tiykarǵı wákileri hám miynetleri tómendegiler: Kennet Li Payktıń (1912-2000) «Adam minez-qulqınıń birlesken strukturası teoriyasına tildiń qatnası» (1960), «Fonologiya, morfologiya hám sintaksiske interpretaciya (1958), Yudjin Albert Naydtıń (1914) «Morfologiya» (1951), Charlz Frizdiń (1887-1967) «İngliz tiliniń strukturası» (1952) miynetleri. Bul mektep wákileri ózleriniń kóz qarası jaǵınan E.Sepirdiń táliymatına jaqın, etnolingvistikalıq baǵdardaǵı izertlewleri menen ajralıp turadı. Lingvistikalıq analizge lingvistikalıq emes psixologiyalıq, sociallıq-etnikalıq faktorlardı keńnen qollanadı. Bul mektepke tán bolǵan jáne bir belgi - olar dialektologiyalıq ekspediciyalar shólkemlestiriwge úlken dıqqat awdaradı. Amerikadaǵı jergilikli xalıqlar arasında missionerlik háreketleri menen de keńnen belgili. Amerika indeecleri tillerine bibliyanı awdarma jasaw menen shuǵıllanǵan Yudjin Albert Naydtıń miynetlerinde awdarma teoriyası problemaları tereń izertlenildi. Bul mektep wákileri til bilimine tagmemika túsiniǵin alıp keldi. Tagmemika termini eń kishi tillik birlikler fon hám morflardı ańlatadı. Sintagmema tagmemalardıń dizbeklesip keliwin bildiredi.

Amerika mektebi wákilleri ulıwma til biliminiń metodologiyalıq problemaları menen qızıqsınbaydı. Olar tildiń bayanlaw texnikasınıń qáılestiriw, bayanlaw usıllarınıń metodikasınıń máselelerine tiykarǵı dıqqat awdaradı. Lingvistikalıq analizlewdiń deskriptiv metodı Z.Xarristiń «Struktural lingvistika metodı» miynetinde bayanlangan.

Olar tildi izertlewde tómendegi jaǵdaylarǵa dıqqat awdaradı:

- Sóylew procesinen alıngan ayırım tekstlerdi basqa tekstlerge salıstırmalı baǵdarda úyreniw, bunda tildiń tariyxı, xalıqtıń psixologiyasına dıqqat awdarılmaydı;

- deskriptiv lingvistikanıń tiykarǵı máqseti, - dep jazadı Z.Xarris, - sóylew procesindegi onıń ayırım bólimleri yamasa belgileriniń bir-birine salıstırǵanda ornalasıw, ayılıw qatnasların úyreniw bolıp tabıladı;

- lingvisttiń wazıypası sonnan ibarat, fonologiyalıq elementlerdiń differenciyanı anıqlaw, olar arasındaqı qatnastı izertlew soń morfologiyasını úyreniw. Fonologiya menen morfologiya arasında ádewir ayırmashılıqlar bar, máselen, sanı jaǵınan, qálegen tilde morfologiyalıq elementler, fonologiyalıq elementlerge salıstırǵanda kóp, biraq bul eki parallel sxema ózleriniń tipi hám operaciyanıń izbe-izligi jaǵınan sáykes keledi. Sonlıqtan da dástúriy usıl bir qansha ápiwayı bolıwına qaramastan pricibinde keri izbe-izlikte, yaǵnıy morfemadan fonemaǵa qaray izertlew múmkin;

Bul wazıypalardı orınlaw tekstti segmentaciyaǵa (bólimlerge) bóliw hám segmentaciya nátiyjesinde anıqlanǵan birliklerdi distribuciyalıq analizlew tiykarında ámelge asırıladı. Elementar birlikler klassın anıqlaw ushın substituciya (orın almastırıw) texnikası qollanıladı, onda segmentler sóylew barısında alıngan basqa tekstlerge qoyıp kóriledi hám informant ushın onıń sáykesligi tekseriledi.

Lingvist ámeliyatta tek bir tilde sóylewshi informant penen islesedi. Informatorдан jazıp alıngan forma, yamasa eki forma mánisi boyınsha sáykes kele me? Yamasa sáykes kelmey me? Máselen, qálegen A hám V eki morfemasın alayıq. Olardıń ańlatatuǵın mánileri basqa basqa. Sonlıqtan da olar distribuciya boyınsha ózgeshelikke iye. Eki sóylew ortalıǵı bar. Olardıń birinde birewi qollanılsa, ekinshisi qollanılmaydı. A morfemasında ushırasatuǵın, biraq V morfemasında joq fonema yamasa seslik elementler óziniń distribuciya boyınsha V morfemasındaǵı fonema hám seslik elementlerden ajıraladı. Usıǵan tiykarlanıp Z.Xarris tómendegidey juwmaq shıǵaradı: keleshekte distributiv metod texnikasınıń jetilistirgen jaǵdayda hár bir elementtiń distribuciya anıqlanadı.

Tekstti fonologiyalıq yarusta-fonlarǵa, morfologiyalıq yarusta-morflarǵa yaǵnıy elementar birliklerge segmentaciya jasaǵannan keyin olardı identifikaciya jasaw zárúr. Yaǵnıy olar bir elementar birliktiń allofonı ma ya allomorfi ma, yamasa basqa basqa elementar birlikler me? Usıǵan baylanıslı distribuciyanıń úsh

tipin kórsetedi: qosımsha distribuciya, kontrast distribuciya, erkin distribuciya. Tekstlik birlikler eger olar birdey poziciyalarda hesh qashan qollanılmasa qosımsha distribuciyada turadı (Mısalı, den hám test sózlerinde dawıslı sesler ashıq hám tuwıqlıq dárejesi boyınsha ózgeshelenedi); kontrast distribuciyada sesler máni ózgeriwine tásir jasap birdey poziciyalarda qollanıladı (máselen, dam hám dom sózlerindeki a hám o fonemaları); erkin distribuciyada qálegen halatta máni ózgerisine tásir jasamay biri-biriniń ornına qollanıladı: (máselen, orıs tilindeki jarılıwshı hám frikativ g sesi «gorod, gora» sózlerinde qollanılıwı h.t.b.)

Deskriptiv lingvistikadağı morfema túsinigi

Til biliminde strukturalizm aǵımınıń Kopenhagen mektebi, Praga lingvistikalıq dógeregi menen birge amerika deskriptiv lingvistikası belgili orındı iyeleydi.

Amerika til biliminde teoriyalıq mashqalalardı úyreniwge, lingvistikalıq analizlewdiń metodların qalıplestiriwge, ayrıqsha morfologiyalıq izertlewlerge qızıǵıwshılıq joqarı. Deskriptiv lingvistikaniń talaplarına sáykes tildiń morfologiyalıq qurılısın formal bayanlaw princibi boyınsha sóylewde eń kishi máni ańlatatuǵın elementlerdi morfemalıq segmentti ajratıw, hár qıylı lingvistikalıq qorshawda olardıń funkciyasın anıqlaw, morfemalıq segmentlerdi morfemalar toparına birlestiriw, morfemalardı grammatikalıq toparlarǵa ajratıw zárúr. Bul maqalada amerikalıq tilshilerdiń morfologiya, morf, morfema tuwralı kóz-qarasları sóz etiledi.

Morfologiyalıq analizlewdiń teoriiyası, metodikası hám texnikası Yudjin Nayd, Zelling Xarris, Charlz Xokket, Bernard Blok miynetlerinde bayanlangan. Yudjin Nayd «Morfologiya sózlerdi izertleydi» - dep jazadı. Leonard Blumfild, B.Blok, Dj.Treyger, Ch.Xokketiń miynetlerinde «morfologiya» termini arqalı sózdiń qurılısın izertlew túsiniledi. Biraq ta sóz izertlew, analizlewdiń baslanǵısh noqatı sıpatında túsiniledi, al tildi bayanlaw, úyreniwde morf, morfema termini jumsaladı. Sóz lingvistikalıq izertlewdiń birligi sıpatında tán alınbaydı.

Lingvistikalıq tańbalar, olardıń shegaraları, olardıń dizbeklesiw hám qollanıw normaları sıyaqlı teoriyalıq mashqalalar bul mektep wákileri tárepinen tek morfemaǵa baylanıslı jumsaladı.

Is júzinde tek sózdiń qurılısı emes, sóz dizbegi, gáplerdiń qurılısı da morfemalar tiykarında analizlenedi, yaǵnıy morfema amerika deskriptivizm aǵımındağı lingvistikalıq analizlewdiń oraylıq hám tiykarǵı birligi esaplanadı. Sonlıqtanda morfema olar tárepinen keń hám tereń túrde úyrenilgen.

Deskriptiv aǵımınıń tiykarın salıwshı L.Blumfild óziniń «Til» (1933) miynetinde morfemanıń eń kishi tillik forma ekenligin kórsetip, basqa tillik formalar hám fonemalardıń basqasha izbe-izligine fonetika-semantikalıq uqsaslıǵı joq ekenligin bildiredi.

Bul anıqlamadan morfemanıń ózgesheligin úyreniw morfemanıń sırtqı formalıq belgilerin anıqlaw menen birge onıń ańlatatuǵın mánisinde úyreniwdiń zárúrligi kórinedi.

«Morfemanıń mánisi semema bolıp tabıladı, - dep jazadı L.Blumfild, - Lingvistikada morfema onıń seslik qurılısı kóz qarasına bayanlanıwı tiyis, al morfemanıń mánisi, semema til biliminen tısqarı da turadı. Máselen: wolf «qasqır», fox «túlki», dog «iyt» kibi morfemalardıń mánileri ortasında hesh qanday baylanıs sezilmeydi. Olar zoologlardıń izertleytuǵın mashqalaları bolıp tabıladı.

Lingvistikalıq birliklerdi izertlewde mániniń ornı haqqındaǵı máselede amerika tilshileri ortasında eki túrli kóz qarastı bayqawǵa boladı.

Z.Xarris, Dj.Treyger, B.Blok, Ch.Fegelin h.t.b. tildi formal bayanlawdıń tárepedarları mánini esapqa almay-aq izertlewde lingvistikalıq analiz jasaw metodların qollanadı.

Yu.Nayd «Formadan tısqarı da máni bolmaydı» dep jazadı. Naydtıń bul pikirinen tildi úyreniwde tiykarǵı dıqqattı formaǵa qaratiwımız kerek, al máni faktorın morfologiyalıq izertlewlerde lingvistikalıq analizlewdiń zárúrligi joq degen juwmaq kelip shıǵadı. Ch.Fegelin «lingvist sóylewdi izertlewde ańlatatuǵın mánisine qaramay-aq fonema hám morfemalarǵa ajratıwı tiyis», dep esaplaydı. Bul jaǵday tillik izertlewlerdiń hádden tıs formallasıwına alıp keledi. Charlz Friz, Kennet li Payk, G.Glison h.t.b. ilimpazlar máni faktorın esapqa almay morfemalardı izertlew múmkin emesligin bildiredi.

Morfemanıń formalıq ózgesheligin deskriptiv lingvistika wákılleri hár qıylı túsindiredi. Bul mekteptiń tiykarın salıwshı Leonard Blumfild «Morfemanı fonetikalıq bayanlaw múmkin, sebebi ol bir hám onnan kóp fonemalardan turadı»-dep jazadı. Solay etip, morfemanı payda etetuǵın seslik material bolıp fonema xızmet etedi. Biraq morfemanı payda etiwde fonemanıń barlıq tipleri teńdey qatnaspaydı. Blumfildtiń pikirinshe, morfema-segmentlik fonemalardıń belgili dárejedege izbe-izligi bolıp tabıladı. Supersegmentli fonemalar morfemanı payda etiwde qatnaspaydı. Intonaciya hám pát qubılısı da morfemanı payda ete almaydı.

Ol morfologiyalıq konstrukciyalardı analizlewde tek onıń quramına kiretuǵın morfemalarǵa sıpatlama beriw menen sheklenbeydi, al morfologiyalıq processlerdi de bayanlaydı.

Deskriptiv lingvistikaniń rawajlanıwında belgili ornı bar Zelling Xarristiń miynetlerinde morfema teoriyası jáne de rawajlandırıldı. Ol sóylew aktınıń seslik formasın anıqlaw, morfemanıń fonetikalıq quramın izertlewde fonemalardıń bir tipi menen sheklenip qalıwǵa bolmaydı. Morfemalıq segment sóylew aktınıń bir bólimi elementti mánili birliklerge ajratıw nátiyjesinde payda boladı, ol segmentlik hám supersegmentlik seslik birliklerden ibarat boladı. Hár qanday

seslik qubılıs sózdi yamasa sóylewdi anlatıwınan gárezsiz morfemalıq segmenttiń quramına kiredi dep esaplaydı.

Morfemanı fonemalardıń izbe-izligi sıpatında túsiniwge de ózgeris kirgizedi. Fonemalardıń izbe-izligi úzilissiz bolıwı shárt emes, morfemalardıń ayırım aǵzaları ortasına basqa elementlerde kelip kiriwi múmkin-dep jazadı. Solay etip, Z.Xarris morfemaǵa tómendegishe anıqlama beredi: «Turaqlı túrde birge qollanılatuǵın máni qurılısı jaǵınan pútin sıpatında asociaciya etiletuǵın fonemalardıń qálegen kombinaciyası morfema bolıp tabıladı. Z.Xarris birikpegen, distaktli hám úziliske túsetuǵın morfemalar tuwralı arawlı maqala da jazdı. Ol bul máseleni jáne de «Struktural lingvistika metodları» miynetinde keń túrde bayanlaydı. L.Blumfildke salıstırǵanda morfema túsiniğine keń máni beriw tek Zelling Xarristiń bir ózine tiyisli emes. Charlz Xokkette óziniń ulıwma til bilimi boyınsha izertlewlerinde segmentlik hám supersegmentlik morfemalardıń bolatuǵının kórsetip, super segmentlik morfemalardıń qurılısına intonaciyanı da kirgizedi.

Z.Xarris morfemanı payda etetuǵın qurılıs materialı sıpatında fonemanıń segmenti hám supersegmentine qosımsha morfema hám sóylew komponentleriniń ornalasıw tártibin de atap kórsetedi. Sóylew komponentleriniń ornalasıw tártibi eger ol máni ayırıwshılıq xızmet atqaratuǵın bolsa morfema statusın aladı. Ayırım tillerde,- dep jazadı Xarris, sóylew komponentleriniń orınlasıw tártibin basqa morfemalıq segmentler menen teńdey dárejede sóylewdiń morfemalıq qurılısınıń bir elementi sıpatında qaraǵan maqul.

Z.Xarristiń bul pikiri morfema túsiniğiniń mánisin keńeytti. Morfemanı bunday túsiniw morfemanı tek morfologiyanıń tiykarǵı birligi emes, al sintaksistiń de oraylıq birligine aylandıradı. Morfemanı analizlewde barlıq morfemalar fonemalar arqalı anıqlanadı, tildegi barlıq sóylew, pikir bildiriw segmentlik hám supersegmentlik morfemalar tiykarında izertlenedi - degendi bildiredi. Solay etip, Z.Xarris morfemanıń segmenti túsiniğın egerde ol máni ayırıwshılıq xızmet atqaratuǵın bolsa, sóylew procesine baylanıslı barlıq qubılıslarǵa-kúshli frazalıq pát, soraw hám tańlanıw intonaciyası, pauzaǵa baylanıslı qollanıwǵa boladı, - dep esaplaydı. Bul óz gezeginde Z.Xarristiń sóylew, pikir bildiriwge bergen anıqlamasın ózgeritiwine májbúrleydi. Sóylew morfemalıq segmentlerdiń izbe-izligi sıpatında emes, al olardıń kombinaciyası, birigiwi sıpatında qaraladı.

Óziniń waqtında L.Blumfild, hár qanday kompleksli forma tolıǵı menen morfemalardan turadı degen pikirdi bildirip edi.

Z.Xarris hám Ch.Xokket bul anıqlamanı sóylew, pikirge baylanıslı qollanıladı hám hár qanday sóylew morfema segmentleri yamasa morflardan ibarat dep esaplaydı. Bul tuwralı Xokket óziniń «Morfologiyalıq analizlew mashqalaları» degen maqalasında «Hár qanday sóylew tolıǵı menen morflardan ibarat, sóylewdiń hár bir seslik elementi anaw yamasa mınaw morfqa tiyisli»-dep jazadı.

Eger haqıyqatında da sóylew, pikir bildiriwde hámmesi morfemağa baylanıslı bolatuǵın bolsa onda ádette sintaksistiń quramında izertlenetuǵın ayırım máseleler morfologiyanıń qarawına ótedi. Sonlıqtanda G.Glison til haqqında deskriptiv táliymattın tiykarların bayanlay otırıp, ayırım lingvistlerdiń túsinigin she «morfologiya» termini «grammatika» termininiń sınarı sıpatında jumsalǵanın kórsetedi.

Kórip otırǵanıımızday, deskriptiv lingvistika wákileri morfemanı grammatikalıq izertlewlerdiń tiykarǵı hám birden bir strukturalıq birligi esaplaydı. Morfemanı izertlemey turıp tek ǵana tildiń morfologiyalıq qurılısın emes, al sintaksisin de úyreniw múmkin emes dep tastıyıqlaydı.

Endi deskriptiv lingvistika wákileri morfologiyalıq analizdi qanday basqışlarda hám izbe-izlikte ámelge asırǵanına názer awdarayıq. L.Blumfildtiń anıqlaması boyınsha, morfema-morfemanı basqa lingvistikalıq birliklerden (fonema, sóylew) ajıratıp turatuǵın, biraq fonemalardıń turaqlı túrde birdey kombinacijalarda qaytalanıwın támiyinleytuǵın fonetika-semantikalıq uqsaslıqqa iye ulıwmalıq formula bolıp tabıladı.

Dj.Grinberg bul anıqlamağa qanaatlanbaydı, morfemağa ámeliyatta real qollanıw ushın qolaylı, anıq háreket sheń anıqlama beriw zárúrligin kórsetedi. Sonlıqtan da deskriptiv lingvistika wákileri miynetlerinde tildi morfologiyalıq analiz jasawda qollanılatuǵın, onı qısqa túrde biraq qolaylı formulalar arqalı bayanlaw ushın bir qatar anıqlamalar hám usıllar islep shıǵıwǵa úlken dıqqat awdarılǵan.

Amerika tilshileriniń kórsetiwine qaraǵanda, morfologiyalıq analizdiń wazıypası materialdı ulıwmalasqan formulalar túrinde dizimge alıwdıń qolaylı usıllarına erisiw, kóp qırlı lingvistikalıq materiallardı qanday da bir qaytalanatuǵın birliklerdiń funkciyası sıpatında úyreniw bolıp tabıladı. Bul jaǵday awdarma jasawshı kompyuterler ushın tildi programmalastırıwǵa alıp keledi.

Z.Xarris 1942-jılı morfologiyalıq analizlewdi úsh basqışta ámelge asırıwdı usınadı. Morfologiyalıq analizlewdiń úsh basqıştı tómendegiden ibarat: Til arqalı hár qanday pikir bildiriw, sóylew máni bildiretuǵın fonemalardıń dizbegine shekem ajratıladı. Barlıq elementler morfemanıń alternantları dep ataladı; keyin morfemanıń alternantları morfemalıq birlikke birigedi hám eń sońında alternantları arasında birdey uqsaslıǵı bar morfemalar klasslarǵa ajratıladı.

Bul jerde fonologiyalıq analizlew menen tolıq sáykeslikti kóriwge boladı. Deskriptiv lingvistika wákileri ózleriniń miynetlerinde fonologiyalıq analizlew principlerin morfolo-giyalıq analizlewge qollanıwǵa háreket etkenligi bayqaladı.

Analizlewdiń birinshi basqışında sóylew, pikir bildiriw máni ańlatatuǵın eń mayda elementlerge yamasa ayırım mánilik segmentlerge ajratıladı. Usınnan «segmentlestiriw» termini kelip shıǵadı. Izertlewdiń birinshi basqışında

sóylewdegi fonetikalıq uqsas belgiler úyreniledi. Fonetikalıq uqsaslıǵı bunday segmentlerdi elede tereńirek izertlewge zárúrlık bar ma degen sorawǵa signal xızmetin atqaradı. Eger de segmentlestiriwde birliklerdiń fonetikalıq uqsaslıǵı esapqa alınbaǵan bolsa ámeliyatta birde-bir morfemanı ajıratıp alıw qıyın bolǵan bolar edi. Struktural lingvistikanıń tili menen aytqanda, formalıq jaqtan jaqınlıq birliklerdi markalaydı.

Segmentlestiriw qalay ámelge asırıladı? Qanday usıllar tiykarında sóylew ayırım bóleklerge ajratıladı? Bul máselede Blumfild hám usı mekteptiń ayırım wákilleriniń kóz qaraları birdey emes. Sóylewdi aǵzalarǵa ajratıw ushın tikkeley-qatnasıwshılar metodın qollanıw kerek pe (L.Blumfild, R.Uelz, Y.Nayd, K.Payk) yamasa salıstırıw metodın qollanıw kerek pe? (Z.Xarris, G.Glison, Dj.Grinberg) degen sorawǵa juwap tabıwda pikirler arasında ayırmashılıq payda boladı.

Tikkeley-qatnasıwshılar metodı sóylewdi onı payda etip turǵan konstrukciyalarǵa ajratıw arqalı, yaǵnıy lingvistikalıq modellerdi esapqa alǵan halda ámelge asırıladı. Tikkeley-qatnasıwshılar metodı sóylewdiń hár bir ajratılǵan bólegi eki bólimnen turatuǵınına tiykarlanadı. Mısalı: Poor Óohn ran away; Poor Óohn/ ran away; ran/ away; a/ way.

Deskriptiv lingvistika wákillerinen salıstırıw metodınıń tárepedarları salıstırıw metodı tiykarında sóylewdi mayda bóleklerge ajratıw qıyınshılıq tuwdırmaydı dep esaplaydı. Bul metod mánilik jaqtan jaqın pikirlerdi, mánilik qatarlardı salıstırıwǵa tiykarlanadı. Sóylewdi salıstırıw metodı tiykarında aǵzalarǵa ajratıwda ekifaktor-forma hám máni faktorına tiykarlanadı.

Dj.Grinberg salıstırıw metodı tiykarında sóylewdi morfemalarǵa ajratıw principlerin bayanlaydı. Ol máni faktorın esapqa aladı. Z.Xarris salıstırıw metodı tiykarında segmentlestiriw problemasın sheshiwde sóylewdiń formal strukturasını salıstıradı, onıń semantikalıq qatnasların esapqa almaydı. Z.Xarris sóylewdi ajratıwdıń eki principin usınadı. Onıń birinshisi morfemalıq segmentlerdi ayırıwdıń joqarǵı basqıshı yaǵnıy sóylewdi maksimal dárejedege elementar bóleklerge ajratıw hám onıń sanın anıqlaw; Ekinshisi sóylewdegi morfemalıq segmentlerdiń tómengi basqıshın belgileydi, yaǵnıy olardıń sanın minumumǵa shekem qısqartadı.

Morfologiyalıq analizdiń ekinshi basqıshında sóylewdiń bólimlerin sistemalastırıw hám olardı morfema yamasa morfemalıq birlikler toparlarına ajratıw ámelge asırıladı. Morfemanıń allamorfların klassifikaciyalawda amerika til biliminde «identifikaciyalaw» termini qollanıladı. Morfemalıq segmentlerdi identifikaciyalaw principleri Xarris tárepi-nen usınıs etildi. Ol fonologiyalıq distrubiciya hám qosımsha distrubiciya túsiniqlerin morfologiya tarawında qollandı. Morfologiyada distrubiciya termini arqalı izertlenip atırǵan morfema

ushirasatúǵın kontekstler jıynaǵı bul morfema jumsala almaytuǵın basqa kontekstlerden ózgesheligi túsiniledi.

Distrubiciya túsiniǵi deskriptiv til biliminiń eń tiykarǵı túsiniyeleriniń biri bolıp tildiń hár qıylı yarusların lingvistikalıq analizlewde qollanıladı. Morfemanıń alternantları tuwralı túsiniq (ayırım jaǵdaylarda allamorflar dep ataydı) morfemalıq analizlewdiń bul basqıshı ushın oǵada áhmiyetli. Morfemalardı identifikaciyalaw degenimiz alla-morflardı belgili bir toparǵa jámlestiriw degendi bildiredi.

Morfologiyalıq analizdiń úshinshi basqıshında morfemalar belgili bir klasslarǵa ajratıp izertlenedi. Deskriptiv lingvistika wákilleri morfemalardı tómenдеgi klasslarǵa ajratadı: formal klasslar (form classes), «morfemalıq-distributivlik klasslar», (morpheme-distribution classes) yamasa «óz ara orın almasıwshı birlikler klassı» (substitution classes).

Lingvistikalıq analizdiń bul basqıshında birdey lingvistikalıq qorshawda keletuǵın morfemalar klasslarǵa ajratıladı. Máselen: úy hám qala morfemaları bir klasstaǵı sózlerge kiredi, sebebi bul eki sózdi tómenдеgidey qorshawlarda biriniń ornına ekinshisin qollanıw múmkin. Mısalı: órtenbekte,jalın qushaǵında, mendi kórip túрман, úlken....., kóp....., bizler..... de/da jasaymız.

Qorshawda qollanılgan sózlerdiń sáykes keliwi yamasa kelmewi substituciya metodı tiykarında anıqlanadı. Yaǵnıy sóylewdiń qurılısındaǵı bir morfemanı basqası menen almasıw kóredi. Deskriptiv lingvistika mektebi wákilleri tildi fonetikalıq morfologiyalıq, sintaksislik basqıshlarda izertlewde bul metodqa ayırıqsha áhmiyet beredi. Sonlıqtanda Z.Xarris «Substituciya metodı deskriptiv lingvistikalıq tiykarǵı metodı esaplanadı», -dep jazadı. Substituciya túsiniǵin lingvistikalıq analizge L.Blumfild alıp kelgen edi. Ol grammatikalıq formalardıń ayırım kategoriyaları sóylewdiń grammatikalıq shólkemlesiwiniń bir tipin ańlatıwın substituciya dep ataǵan edi. Blumfildtiń pikirinshe, substitut lingvistikalıq forma bolıp, ayırım jaǵdaylarda belgili bir topardaǵı aǵzanı almasıw aladı. Ol substitutlarǵa almasıqlardıń mánilik túrlerin, ráwish, sanlıq hám ayırım feyil sózlerdi kirgizgen edi.

Z.Xaristiń pikirinshe, substituciya izertlew metodı bolıp tabıladı. Bul metodtıń járdeminde morfemalardı klasslarǵa ajratıw múmkin. Bul morfemanıń qanday dizbekte birdey qorshawda keliwin anıqlaw Blumfild qollanǵan tikkeley-qatnasıwshılar metodına belgili dárejede qarama-qarsı qoyıladı. Xarris Blumfild tárepinen usınılgan sóylewdiń ulıwmalıq principleri bolatuǵınına gumanlanıwshılıq penen qaraydı. Óz ara orın almasıwshı klasslardı qalıplestiriwde Blumfild kórsetkenindey analitikalıq baǵdarda sóylewden morfemaǵa qaray emes, al morfemadan sóylew, pikir bildiriwge qaray kem-kem sintezlew jolı menen háreket etilse teoriyalıq mashqalalar azayar edi, - dep kórsetedi Xarris.

Z.Xarris substituciya metodu menen anaw yamasa mınaw morfemanıń distribuciyasını anıqlaw ańsat emes ekenligin bildiredi. Seslerdiń fonologiyalıq distribuciyasını anıq anıqlaw múmkin. Sebebi tildegi fonemalardıń sanı az. Al morfologiyalıq analizlewde kartina tıp-tiykarınan ózgeredi. Úlken kólemli tekstlerdi analizlewde morfemalardıń tolıq distribuciyasını anıqlaw qıyınshılıq tuwdıradı. Bunıń tiykarǵı sebebi morfemalardıń hár qıylı kombinaciyalarda qollanıw múmkinshiligi keńligi menen birge ayırım morfemalar júdá siyrek jumsaladı.

Analizlewdiń bul basqıshındaǵı barlıq qıyınshılıqlar morfemalardı distribuciyalıq bayanlaw menen saplastırılmaydı. Izertlewshi morfemalardıń dizbeklesiw, qorshawda keliw normaların izertlew barısında morfemalardıń az sandaǵı toparı ǵana absolyut identifikaciyalıq distribuciyaǵa iye ekenligin bayqaydı.

Solay etip, birdey distribuciyaǵa iye morfemalar klasın anıqlaw bir qansha qıyınshılıq tuwdıradı. Bul qıyınshılıq anaw yamasa mınaw morfemanıń distribuciyasını tolıq anıqlawdıń múmkin emesligi, sonday-aq, tolıq birdey distribuciyaǵa iye morfemalardıń oǵada az ekenliginde kórinedi. Sonlıqtanda morfemalardı klassifikaciya jasawda distribuciyası tolıq sáykes bolmasa da jaqın distribuciyaǵa iye morfemalardı bir morfemalar klasına birlestiriw, olardı hár qıylı usıllar menen jaqınlastırıwǵa tuwra keledi.

Deskriptiv lingvistika wákılleri morfemanıń hár qıylı kategoriyaları ortasında principial ayırmashılıq joq ekenligin kórsetip tildegi barlıq morfemalardı ekigetúbir hám kómekshi morfemalarǵa ajıratadı. Z.Xarris teoriyalıq kóz qarastan supersegment fonemalar (pawza, pát, intonaciya) morfema xızmetinde jumsalatuǵının bildiredi. Túbir morfemalardı klasslarǵa ajıratıwda dástúriy grammatikaǵa salıstırǵanda ózgeshe hám quramalı usıldı qollanadı. Z.Xarris inglis tilindegi morfema hám morfemalardıń izbe-izliginiń (sonıń ishine sózdi de kirgizedi) 30 tipin anıqlaydı. Bul tiplerdiń ishinde dástúriy morfologiyadaǵı atlıq, feyil, awıspalı hám awıspasız feyiller, kómekshi sózler, kelbetlik, ráwısh, almasıqlardı ushıratıw múmkin. Deskriptiv lingvistika wákılleri sózlerdi sóz shaqaplarına dástúriy ajıratıp úyreniwdi jetkiliksiz dep esaplaǵan bolsa da, olardıń ózleri morfemalardı klasslarǵa ajıratıwda sóz shaqaplarına tiykarlanǵanın kóremiz.

Z.Xarristiń kórsetiwinshe, morfologiyalıq analizdiń eń sońǵı basqıshında morfemaǵa salıstırǵanda sóylew procesinen alınǵan úlken úzindi (sóylewdiń bólegi) izertlenedi. Tildiń óz ara orın almasıwshı birlikler klasına tek morfemalar ǵana emes, al morfemalardıń izbe-izligi, sóz hám sózler dizbegi de kiredi. «Biziń wazıypamız,- dep jazadı Xarris,- A hám V morfeması S-D morfemalarınıń qorshawında jumsalıwın anıqlaw ǵana emes, bul jaǵdayda AE yamasa FGH tártibinde morfemalar qollanılatuǵın anıqlaw bolıp tabıladı.

Izolyatsiyalangan morfemalardı klassifikatsiyalaw principleri, morfemalardı klassifikatsiyalawda olardıń óz-ara orın almasıwshılıgın anıqlawshı substituciya metodu sintaksislik basqıshqa alıp shıǵıladı hám morfemalardıń dizbegin anıqlawda qollanıladı. Z.Xarris ózi usınǵan izertlew metodu tiykarında tildiń bir qansha quramalı bolǵan birlikleri gápler hám sóylewdiń izbe-izligi monolog hám dialoglardı analizlewge boladı dep esaplaydı. Solay etip, morfologiyalıq analizlewdiń úshinshi basqıshı morfologiyalıq basqıstın sintaksislik basqıshqa ótiwdi támiyinleydi. Amerika til biliminde sintaksis tarawı boyınsha izertlewler Noam Xomskiydiń transformatsiyalıq generativlik teoriyasında sáwlelengen.

Deskriptiv lingvistikanıń ózine tán kemshilikleriniń biri tildiń grammatikalıq strukturası morfema hám morfemalardıń dizbeginen ibarat ekenligin bayanlay otırıp morfema menen sóz dizbegi ortasındaǵı sózdi dıqqattan shette qaldıradı. Deskriptiv lingvistika wákilleri sózdiń real jasaw normaların esapqa almaǵan halda til sistemasın quradı. Sóylewde morfemalıq segmentlerdiń izbe-izligi sıpatında qaraw, morfemanı sóylewde payda etetuǵın qurılıs materialı sıpatında túsiniw qatnas quralı bolǵan tildiń haqıyqıy halatın sáwlelendire almaydı. Sóylewshı subekt ushın tilde erkin qollanılatuǵın sózler jasaydı. Sóylew barısında sózlerdi leksika-grammatikalıq baylanısqa túsiriw arqalı sóylew payda boladı. Bunı deskriptiv mektep wákilleri de biledi, biraq til teoriyası ushın júdá áhmiyetli emes dep esaplaydı. Máselen, Ch.Xokket bılay jazadı: Adamlar sózdi úyreniw demek tildi úyreniw dep oylaydı. Bul qáte kóz qarar. Grammatikalıq aspektte tildiń eń birinshi qurılıs materialı bolıp morfemalar xızmet etedi, al sózler emes. Morfemanı eń tiykarǵı til birligi sıpatında esaplaytuǵın bul halat sózdiń qunın tómenletpeydi.

Ch.Xokket óziniń «Házirgi lingvistika kursı» miynetinde «sóylewde morfema qurılıs materialı bolıp tabıladı» - dep kórsete kelip, keyin ala idioma túsiniǵin kirgizedi. Idioma termini arqalı ápiwayı hám quramalı forma yaǵnıy morfema hám morfemalar dizbegi túsiniledi. Idiomalardıń qatarına Xokket morfemalardıń dizbegi (qospa sózler hám dórendi sózlerdi de), tolıq frazalardı (mısalı, Noulis the time for all good men to come to the aid of the party) hám ayırım dialoglardı kirgizedi.

Solay etip, Xokket lingvistikalıq analizge óziniń kórsetiwi boyınsha gápti dúziwdegi eń sáykes keletuǵın birlikler bolǵan idioma túsiniǵin kirgizdi. Biraq onıń miynetinde bul kategoriyanıń anıq ilimiy anıqlaması berilmegen. Tildiń grammatikalıq qurılısın bayanlawda idiomalardıń ornı anıqlanbaǵan, sóylewde idiomalarǵa ajratıwdıń principleri kórsetilmegen. Deskriptiv lingvistikanıń tiykarǵı kóz qararları sintaksis tarawında Noam Xomskiydiń transformatsiyalıq teoriyası payda bolǵannan keyin ózgeriske ushırmaqta. Bul teoriyanıń payda bolıwı morfemanı sintaksistiń tiykarǵı birligi sıpatında esaplawǵa bolmaytuǵının kórsetti. Sońǵı waqıtları deskriptiv lingvistika gáptiń qurılısın tereń úyreniwge

umtılmaқта, sintaksislik analizlewde transformaciyalıq metodtı qollanıw tiykarında tekstti kompleksli izertlew baǵdarında rawajlanbaқта.

Bul temada deskriptiv lingvistika wákilleri kóterip shıqqan kóplegen máselelerdiń ishinen tek morfologiyalıq pikirlerine sholıw jasadıq. Bunıń tiykarǵı sebebi amerikalı ilimpazlar til biliminiń usı tarawına qızıǵıwshılıq tuwdıratuǵın jańa ideyalardı alıp kirdi. Morfemalardıń ayırmashılıǵın hár tárepleme hám anıq lingvistikalıq bayanlaw, morfemalardı klassifikaciyalaw principleri hám olardıń funkciyasınıń anıqlanıwı til bilimi ushın jańalıq boldı. Burınnan belgili hám dástúriy til biliminde izertlengendeı bolıp kórinetuǵın tillik faktlerge jańasha kóz-qarastan qarawǵa májbúrledi.

Dástúriy túsiniqlerden bas tartıw, struktura kóz qarasınan eski teoriyalardı qayta qarap shıǵıw grammatikalıq táliymat tariyxınıń jańa betiniń ashılıwın bildiredi. Amerika tilshileri izertlewde hár qıylı usıllardı qollanıwına, terminologiyalıq ayırmashılıqlardıń bolıwına qaramastan «taza analizlew mektebi»niń (shkolı chistogo analiza) lingvistikalıq izertlewdiń tiykarǵı birliǵi morfema bolıp tabıladı, al tildiń grammatikalıq sisteması morfemalardıń oppoziciyasınan ibarat degen tiykarǵı teoriyalıq kóz qaraslarınıń áhmiyetin tómenletpeydi.

ÁMELIY SABAQ USHÍN TEMALAR:

1-tema. Áyyemgi hám orta ásirlerde Shıǵıs mámleketlerinde lingvistikalıq bilimler

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. *Til bilimi tariyxı páni neni úyretedi?*
2. *Eń da'slepki lingvistikalıq izertlewler qashan payda boldı?*
3. *Áyyemgi Hind grammatistlerinen kimlerdi bilesiz?*
4. *Qıtaylılarda grammatikalıq izertlewler qaysı dáwirlerde payda bola basladı?*
5. *Grek lingvistikası neshe dáwirge bo'lip izertlendi?*
6. *Aleksandriya grammatikalıq mektepbiniń wákilleri kimler?*
7. *Eski Rimlilerdiń tilde izertlewge qosqan úlesleri qanday?*
8. *Sanskrit tili haqqında túsinigińiz?*

1-qosımsha

Kateogriyalardı usınıwdı ótkeriw qaǵıydası

1. Toparda «Aqılıy hujim» ótkeresiz hám tema boyınsha barlıq túsiniklerdi jazıp alasız?
2. Qálegen bir belgisi boyınsha alınǵan maǵlıwmatlardıń ulıwalastırılıshı kategoriyaların anıqlaysız.
3. Kategoriyalardı qaǵazǵa jazıń hám alınǵan maǵlıwmatlardı belgili ólshemler boyınsha bóliń.
4. Ayırılǵanlarınıń qálegen birewiniń kategoriyasınıń atın ózgeritiń hám qosıń.
5. Kategoriya kestesin dúziń.

Tema	Túrleri, kórinisleri, ózgeshelikleri, sıpatı			
Kategoriyalar, belgiler	1	2	3	4

Kategoriya boyınsha usınıw ushın temalar

1-topar. Nusqaları

2-topar. Tillik ózgeshelikleri

3-topar. Izertleniwi

3-qosımsha

Bahalaw ólshemleri hám kórsetkishleri (ball)

opar	T Kesteniń durıs dúzilgenligi	Kesteni ń túsinerligi hám anıqlıǵı	Juwmaql ardı formalandırıw	Ballar jıyındısı
	(0,8)	(0,6)	(0,6)	(2,0)
1				
2				
3				
4				
5				

№1 qosımsha

☀ «Sinkveyn» metodi
 ☀ Sinkveyn haqqında qısqasha maǵlıwmat
 ☀ - Sinkveyn bes qatarlı taqmaq degendi ańlatad Lekciya boyınsha alınǵan bilimdi qısqasha rezyume beriw túrinde beriw uqıplılıǵın studentte payda etiwge járdem beryedi. Studentten bay túsiniklerge tiykarlanǵan halda refleksiya júrgizildi talap etyedi. Sinkveyn materialdı, maǵlıwmattı qısqa pikirlerde sintezlewdi talap etetuǵın taqmaq.

- ☀ Sinkveyndi jazıwǵa qoyılatuǵın qádeler
- ☀ 1. Birinshi qatarda tema bir atlıq sóz járdeminde berilyedi.
- ☀ 2. Ekinshi qatarda temanı eki kelbetlik sózdiń járdeminde súwretlew.
- ☀ 3. úshinshi qatarda berilgen tema kóleminde háreketti úsh sóz járdeminde súwretlew.
- ☀ 4. Tórtinshi qatarda temaǵa qatnastı kórsetetuǵın tórt sózden quralǵan gápti keltiriw gerek.
- ☀ 5. Besinshi qatarda temanıń mazmunın ashatuǵın bir sózden quralǵan birinshi atlıq sózdiń sinonimin keltiriw gerek.

«Sinkveyn» metodi

- ☀ Qalay islew gerek ?
- ☀ Atama (ádette atlıq sóz) _____
- ☀ Súretlew (ádette kelbetlik eki sóz) _____
- ☀ Háreket (ádette feyil úsh sóz) _____
- ☀ Seziw (fraz) _____
- ☀ Tiykardı qaytalaw _____

Kishi toparlarda islew basqishlar

Jumıstı orınlaw basqıshları	İskerlik
1. basqısh	Tapsırma haqqında kóz-qaraslardı kelisip alıw.
2. basqısh	Problemanı sheshiw ushın usınıs etilgen pikirlerdi analizlep, eń maqul dep sanalğan usınıstı tańlań.
3. basqısh	Problemanıń sheshimi dep tabılğan usınıstı prezentaciyalawǵa tayarlaw. Bunda awızyeke, plakat yamasa doskaǵa jazba túrde beriliwi múmkin.
4. basqısh	Prezentaciya etiwdiń jobasın islep shıǵıw topar aǵzalarına kishi dokladlardı bólistiriń

2-tema. Orta ásirlerdegi til bilimi. Til biliminiń ilim sıpatında qalıplesiwi

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. Arab til biliminiń ózine tán ózgeshelikleri qanday?
2. Basra hám Kufa lingvistikalıq mektepleriniń tiykarǵı wákilleri kimler?
3. Arab filologiyasında tildiń payda bolıwı boyınsha neshe túrli kóz-qaraslar bar?
4. Zamaxshariydiń «Muxaddimat-al-adab» miyneti nege arnalğan?
5. Arab ilimpazları til bilimi tarawı boyınsha qanday tabıslardı qolǵa kirgizgen?
6. Maxmud Qashǵariydiń «DLT» miyneti nege arnalğan?
7. «DLT» miynetiniń qol jazbası há'zir qay jerde saqlanbaqta?
8. «DLT» miynetiniń tabılıwı, awdarma jasalıwı hám basıp shıǵarılıwı haqqında nelerdi bilesiz?
9. Ózbek tilshi alımlarınan birinshilerden bolıp kim tárepinen «DLT» ózbek tiline awdarma jasadı?
10. «DLT» miyneti usı künge shekem neshe tilge awdarma jasaldı?
11. Nayawı túrkiy tilleriniń parsı tillerinen artıqmashlıǵı nede dep kórsetedi?
12. Nayawınıń «Muhakamatul-luǵatayn» miynetiniń til bilimi tariyxındaǵı jańalıqları nelerden ibarat?
13. Oyanıw dáwirinde tilge baylanıslı qanday máseleler kún tártibinde turdı?
14. Oyanıw dáwiri grammatistlerinen kimlerdi bilesiz?

15. *Por-Royal grammatikası háqqında nelerdi bilesiz?*
16. *Por-Royal grammatikasınıń til bilimine qosqan jańalıqları nelerden ibarat edi?*
17. *XVIII ásirge kelip Fransiyada Por-Royal grammatikası tásirinde qanday ilimiy miynetler payda bola basladı?*
18. *Dante Aligeridiń «Xalıq tili haqqında» bildirgen pikirleri?*
19. *F.Bekon, Dekart, Leybnictiń til payda bolıwı tuwralı pikirleri?*
20. *Tildiń payda bolıwı tuwralı qanday teoriyalardı bilesiz?*

№1 Qosımsha

«Klaster» metodı

- ☀ «Klaster» metodı haqqında maǵlıwmat
- ☀ Berilgen tema boyınsha studentlerǵa erkin hám ashıq túrde pikirlewge járdem beriwshi pedagogikalıq strategiya. Ol Woylaw iskerligin stimullastırıw ushın qollanıladı Belgili tema boyınsha túsinikke iye bolıw ushın, studentlerdiń ózleriniń jeke bilimlerine qatnasın kórsetiwshi strategiya.
- ☀ Klasterdi dúziwge qoyılatuǵın talaplar :
- ☀ -berilgen temanıń mazmunına baylanıslı túsinik haqqında oyımızǵa kelgen barlıq maǵlıwmattı jazamız (wolardıń sapasın esapqa almaǵan halda).
- ☀ -maǵlıwmatlar arasında ilajı barınsha kóp baylanıstı kórsetiwge háreket etiw kerek.

№2 Qosımsha

Temaǵa baylanıslı klaster tayarlaw.

№1 Qosımsha

«Miyge hújim» metodında studentler dáslep úsh toparǵa bólinyedi. Har bir toparǵa tapsırmanıń bir bólegi boyınsha ilajı barınsha kóp pikirler jazıw tapsırıladı Toparlarǵa pikirlerdi toplaw ushın waqt berilyedi. Auditoriya taxtası úsh bólekke bólinip, hár topar ózleriniń nátiyjelerin jazadı.

Dáslepki topardıń nátiyjelerin keyingi eki topar analizleydi eger qáte pikir jazılǵan yamasa pikirler qaytalanǵan bolsa wolar doskadaǵı pikirlerdi óshiriw huquqına iye. Topar aǵzalar óz pikirlerin qorgawı tiyis. Bul process keyingi toparlar nátiyjeleri menen de qaytalanadı.

Talıqlawdıń sońında woqıtıwshı nátiyjelerdi talıqlap jetiskenlik hám kemshiliklerdi kórsetip ótyedi.

Bul usıl studentlerǵa óz bilimlerin hám basqalardıń kóz-qarasların analizlew, óz kóz-qarasların qorgaw kónlikpelerin payda etyedi.

№2 qosımsha

studenttiń toparlıq tapsırmanı orınlawı boyınsha bahalanıw kriteriyleri.

Student	Sheshimlerdi durıs kórsetkeni ushın 0,6 ball	Teoriyalıq durıs tiykarlap beriw. 0,6 ball	Aktivlilik 0,3 ball	Uluwma 1,5ball

3-tema. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń qalıplesiwi

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. *Tildi salıstırmalı-tariyxıy kóz-qarastan izertlew zárúrligi tuwralı ideyalar qashan payda bola basladı?*
2. *Dúnya tilleriniń bir-birine jaqınlığı, tuwısqanlıǵı tuwralı sóz etilgen qanday miynetlerdi bilesiz?*
3. *Tillerdiń tuwısqanlıǵı tuwralı orıs ilimpazı M.V.Lomonosov tárepinen qanday pikirler bildirgen?*
4. *Hind-Evropa tilleriniń tuwısqanlıǵı tuwralı máselelerdi kóterip shıqqan dáslepki ilimpazlar kimler?*
5. *«Hind-Evropa» tilleri termininiń qollanıwına tiykar salǵan ilimpaz?*
6. *F.Bopptiń salıstırmalı-tariyxıy til bilimi baǵdarında jazılǵan qanday miynetleri bar?*
7. *F.Shlegel dúnya tillerin tipologiyalıq jaqtan neshe toparg'a ajratadı?*
8. *R.Rasktiń salıstırmalı-tariyxıy til bilimi boyınsha jazǵan qanday miynetleri bar?*
9. *German tillerin salıstırmalı-tariyxıy kóz-qarastan kimler izertlegen?*
10. *Yakob Grimniń salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń rawajlanıwındag'ı tiykarǵı xızmetleri qanday?*

№1 Qosımsha

Seminar konferenciya studentlerǵa arnawlı tema boyınsha tereń tayarlanıw, hám óz miynetin keń auditoriyada qorǵap shıǵıw konlikpelerin payda etiw ushın qollanıladı

Aldinnan (aldıngı seminar sońında) dokladshılar wwolardıń temaları, wolarǵa rásmiy opponentler belgilenyedi. studentlerǵa konferenciyanıń reglamentini eskertilyedi.

Qoyılatuǵın talaplar:

- Dokladshı studentaldın ala tapsırılǵan tema boyınsha tayarlanadı;
- dokladshı óz shıǵıp sóylewin 8-minut ishinde juwmaqlawı kerek;
- rásmiy opponentler dokladshınıń shıǵıp sóylewin tıńlaydı;
- Rásimiy opponent doklad analizi boyınsha 5-minut kóleminde analizdi awzyeki túrde bildiriwi kerek

-Rásmiy yyemes opponentler dokladshı hám rásmiy opponent bayanatların tıńlap túsiniksiz, ayılmay qalǵan máselerdi soraw etip beriwi, hám jazba túrde bahalawdı ámielge asırad

№2qosımsha

Dokladshı studentlerdi bahalaw kriteriyleri.

studentke qoyılatuǵın uluwma ball:1,5 ball

Dokladshı	Dokladtıń teoriyalıq tiykarlanganlıǵı 0,4 ball	Pikirlerdiń logikalıq izbe-izligi. 0,4 ball	Pikirlerin qorǵap, dáliyley alıw 0,5 ball	Reglamentke sáykesligi. 0,2ball	Uluwma 1,5 ball

№3qosımsha

Rásmiy opponent studentlerdi bahalaw kriteriyleri.

studentke qoyılatuǵın uluwma ball:1,5 ball

Dokladshı	Doklad analiziniń teoriyalıq tiykarlanganlıǵı 0,4 ball	Analizdiń tolıqlıǵı 0,4 ball	Juwmaqlardıń logikalıǵı 0,5 ball	Reglamentke sáykesligi. 0,2 ball	Uluwma 1,5 ball

№4 qosımsha

Rásmiy yyemes opponent studentlerdı bahalaw kriteriyleri.
studentke qoyılatuğın uluwma ball:1,5 ball

Dokladshı	Bayanatlardı analizlewi 0,4 ball	Sorawlardıń teoriyalıq dárejesi. 0,4 ball	Sorawlardıń logikalıq durıslıǵı 0,5 ball	Aktivligi. 0,2 ball	Uluwma 1,5 ball

4-tema. XIX ásirdegi til filosofiyası

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. *Romantizm aǵımınıń tiykarǵı wákilleri kimler?*
2. *Romantizm aǵımınıń wákilleriniń tiykarǵı ideyaları nelerden ibarat bolǵan?*
3. *Naturalizm aǵımınıń wákilleri kimler?*
4. *Naturalizm aǵımınıń wákilleri qándaý teoriyalardı alǵa súrgen?*
5. *Til biliminde pisixologiyalıq aǵım qashan payda boldı? Onıń tiykarın salıwshısı kim?*
6. *V.Gumboldtıń tildiń payda bolıwı, rawajlanıwı, xızmeti tuwralı kóz-qarasları qanday?*
7. *V.Gumboldtıń filosofiyalıq kóz-qaraslarınınıń qalıplesiwine qaysı filosof ilimpazlardıń tásiiri ku'shli bolǵan?*
8. *V.Gumboldtıń til filosofiyasınıń ózinde sáwlelendirgen tiykarǵı miyneti qanday?*
9. *Potebnyanıń «Oylaw hám til» miyneti tuwralı nelerdi bilesiz?*
10. *Shteyntal hám Lacarustıń etnopsixologiya tuwralı pikirleri?*

BBB texnikasın qollaw nızamları

Tema sorawı	Bilemen	Biliwdi qaleymen	Bildim
2	3	4	5
Por-Royal grammatikası			
Antuan Arno			
Klod Lanslo			
Ulıwma hám racional grammatika			

5-tema. XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı lingvistikalıq mektepler***Qadaǵalaw ushın sorawlar:***

1. *Leyptsing lingvistikalıq mektebi jas grammatistleri aǵımınıń tiykarǵı wákilleri kimler?*

2. *Jas grammatistler aǵımınıń wákilleri tiykarınan qanday máseleler menen shuǵıllandı?*

3. *Kazan lingvistikalıq mektebiniń wákilleri til máselelerin sheshiwde tiykarǵı diqqattı nege awdardı?*

4. *Moskva lingvistikalıq mektebiniń wákilleri til máselelerin sheshiwde tiykarǵı diqqattı nelerge qaratadı?*

5. *F. de Sossyurdıń lingvistikalıq kontseptsiyasınıń tiykarǵı jańalıqları nelerden ibarat?*

6. *Neolingvistika aǵımınıń wákilleri kimler hám olardıń til bilimine qosqan jańalıqları qanday?*

7. *«Sózler hám zatlar» mektebi, wákilleri, miynetleri, kózqarasları?*

8. *Estetikalıq mektep wákilleriniń tildi úyreniwdegi ózine tán ózgeshelikleri?*

9. *Neolingvistika mektebi ózgeshelikleri?*

№1 Qosımsha

«Klaster» metodu

☀ «Klaster» metodu haqqında maǵlıwmat

☀ Berilgen tema boyınsha studentlerǵa erkin hám ashıq túrde pikirlewge járdem beriwshi pedagogikalıq strategiya. Ol Woylaw iskerligin stimullastırıw ushın qollanıladı Belgili tema boyınsha túsinikke iye bolıw ushın, studentlerdińózleriniń jeke bilimlerine qatnasın kórsetiwshi strategiya.

☀ Klasterdi dúziwge qoyılatuǵın talaplar :

☀ -berilgen temanın mazmunına baylanıslı túsiniq haqqında oyımızğa kelgen barlıq maǵlıwmattı jazamız (wolarđın sapasın esapqa almaǵan halda).

☀ -maǵlıwmatlar arasında ilajı barınsha kóp baylanıstı kórsetiwge háreket etiw kerek.

№2 Qosımsha

Temaǵa baylanıslı klaster tayarlaw.

1-qosımsha

Oqıw tapsırmalar

Topar aǵzalarının hár biri

- óz sherikleriniń pikirlerin húrmet etiw kerek;
- berilgen tapsırmalar boyınsha jedel jumıslar alıp barıwı lazım;
- ózlerine járdem kerek bolǵanda sorawları múmkin;
- járdem soraǵanda kómek beriwi kerek;
- topardı bahalaw procesinde qatnasıwı kerek;
- Hámme awızbirshilikte islewi shárt.

2-qosımsha

Toparlar ushın tapsırmalar

1-topar

Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi haqqında maǵlıwmat beriń.

« Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi » túsiniǵine klaster dúziń

2-topar

Leypcig mektebi wákilleri kimler?

«Leypcig mektebi wákilleri» temasına klaster dúziń.

3-topar

Nemec, amerikalı hám rus ilimpazların kórsetiń.

«Jas grammatistler» temasına klaster duziń.

6-tema. XX ásirđin 20-50 – jıllarındaǵı til bilimi. Til bilimindegi strukturalizm aǵımı

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. Marrđın yafetikalıq teoriyasınıń tiykarǵı ózgesheligi nelerden ibarat?
2. Marr dúnya tilleriniń payda bolıwı tuwralı qanday pikirlerdi bildirgen?
3. L.V.Sherbanıń lingvistikalıq koncepciyaları nelerden ibarat?
4. I.I.Meshaninovtıń ilimiy dóretiwshilik xızmeti?

5. V.V.Vinogradovtın qanday ilimiy miynetleri bar?
 6. Marrdın tillerdiń sekirmeli rawajlanıwi tuwralı táliymati?
 7. L.V.Sherbanın eksperimental fonetika tarawındaǵı izertlewleriniń áhmyeti?
 8. V.V.Vinogradovtın stilistika boyınsha miynetleri?
1. Noum Xomskiy hám onıń miynetleri?
 2. Noum Xomskiydiń transformaciyalıq grammatikasınıń ózine tán ózgeshelikleri?
 3. Sociolingvistikalıq izertlewlerdiń tiykarǵı baǵdarları nelerden ibarat?
 4. Psixolingvistika aǵımınıń tiykarǵı wákilleri, miynetleri tuwralı nelerdi bilemiz?
 5. Neyrolingvistikalıq izertlewler tuwralı nelerdi bilemiz?
 6. Andre Martineniń funkcional lingvistikalıq koncepciyalarınıń ózgeshelikleri?

1-qosımsha

Kateogriyalardı usınıwdı ótkeriw qaǵıydası

1. Toparda «Aqılıy hujim» ótkeresiz hám tema boyınsha barlıq túsiniklerdi jazıp alasız?
2. Qálegen bir belgisi boyınsha alınǵan maǵlıwmatlardıń ulıwalastırırshı kategoriyaların anıqlaysız.
3. Kategoriyalardı qaǵazǵa jazırn hám alınǵan maǵlıwmatlardı belgili ólshemler boyınsha bóliń.
4. Ayırılǵanlarınıń qálegen birewiniń kategoriyasınıń atın ózgertiń hám qosıń.
5. Kategoriya kestesiń dúziń.

Tema	Túrleri, kórinisleri, ózgeshelikleri, sıpatı			
Kategoriyalar/belgiler	1	2	3	4

1-qosımsha

Oqırw tapsırmalar

Topar aǵzalarınıń hár biri

– óz sherikleriniń pikirlerin húrmet etiwı kerek;

- berilgen tapsırmalar boyınsha jedel jumıslar alıp barıwı lazım;
- ózlerine járdem kerek bolǵanda sorawları múmkin;
- járdem soraǵanda kómek beriwi kerek;
- topardı bahalaw procesinde qatnasıwı kerek;
- Hámme awızbirshilikte islewi shárt.

2-qosımsha

Toparlar ushın tapsırmalar

1-topar

Marrdın yafetikalıq teoriyası haqqında maǵlıwmat beriń.

«Yafetikalıq teoriya» túsinigine klaster dúziń

2-topar

Sherbanın miynetinde qanday máseleler kózde tutıladı?

«L.V.Sherba» temasına klaster dúziń.

3-topar

Vinogradovtıń tiykarǵı miynetleri haqqında aytıń?

«Vinogradov» temasına klaster dúziń.

4-topar

XX ásir lingvistikası haqqında maǵlıwmat beriń.

«XX ásir lingvistikası» temasına klaster dúziń.

1-qosımsha

BBB texnikasın qollaw nızamları

Tema sorawı	Bilemen	Biliwdi qaleymen	Bildim
2	3	4	5
Kopengagen mektebi			
Lui Elmslev			
Struktural lingvistika			
Acta linguistica jurnalı			

1-qosımsha

Kateogriyalardı usınıwdı ótkeriw qaǵıydası

1. Toparda «Aqlıy hujim» ótkeresiz hám tema boyınsha barlıq túsiniklerdi jazıp alasız?

2. Qálegen bir belgisi boyınsha alınǵan maǵlıwmatlardın ulıwalastırıwshı kategoriyaların anıqlaysız.

3. Kategoriyalardı qazazǵa jazın hám alınǵan maǵlıwmatlardı belgili ólshemler boyınsha bóliń.

4. Ayırılǵanların qálegen birewiniń kategoriyasınıń atın ózgertiń hám qosıń.

5. Kategoriya kestesin dúziń.

Tema	Túrleri/kórinisleri/ózgeshelikleri/sıpatı			
Kategoriyalar/belgiler	1	2	3	4

Kategoriya boyınsha usınıw ushın temalar

1-topar. Sociolingvistika

2-topar. Neyrolingvistika

3-topar. Psixolingvistika

3-qosımsha

Bahalaw ólshemleri hám kórsetkishleri (ball)

T opar	Kestenıń durıs dúzilgenligi	Kestenıń túsinerlilik hám anıqlıǵı	Juwmaqlardı formalandıırıw	Ballar jıyındısı
	(0,8)	(0,6)	(0,6)	(2,0)
1				
2				
3				
4				
5				
6				

Pitkeriw jumislari ushin temalar:

1. Til bilimindegi strukturalizm aǵımı hám onıń ózgeshelikleri
2. Orta ásirlerdegi arab til bilimi
3. Túrkiy til biliminiń tiykarları
4. Til tuwralı antik dáwir ilimi
5. XIX ásirde til antologiyasına filosofiyalıq qatnas
6. XIX ásir aqırı XX ásir basındaǵı til bilimi
7. XX ásirdeń 20-50 – jıllarındaǵı rus til bilimi
8. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı
9. Ferdinand de Sossyurdıń lingvistikalıq táliymatları
10. Orta ásirlerde Evropada til tuwralı ilimniń qalıplesiwi
11. Sociolingvistikalıq táliymatlardıń rawajlanıwı
12. Psixolingvistika hám neyrolingvistikalıq izretlewler
13. Noum Xomskiydiń transformaciyalıq grammatikası
14. Neogumboldtshılıq aǵımı. Leo Veisgerberdiń ilimiy koncepciyaları
15. Til biliminde antropocentristlik paradigmanıń rawajlanıwı

1-Keñc. Áyyemgi til biliminde “zat penen onıń arasındaǵı qatnas” máselesi

Ilimiy tartıslardıń tiykarǵı mazmunı zat burın payda bolǵan ba, ya onıń ataması burın payda bolǵan ba? Zattıń qásiyetine qaray oǵan atama berile me, yamasa sóz benen zattı ataw belgili bir kelisim tiykarında iske asa ma?, degen sorawlarǵa juwap tabıwda boldı. Bul tartıslarda Geraklit, Demokrit, Protagor, Epikur h.t.b. filosoflar hár qıylı poziciyalardan qatnas jasadı.

Zatlardıń óz atamasına qatnası jóninde grek ilimpazları eki toparǵa bólindi. Geroklit (b.e.sh. 544-540-jılları) baslaǵan topar zattıń ataması onıń tábiyatınan kelip shıǵadı, sóz tábiyattıń tuwındısı dep sanadı. Geroklit sózdiń ataması ózi ańlatqan zat penen tıǵız baylanıslı, -dep esaplaydı. Demokrit (b.e.sh. shekemgi 460 -jılları) baslaǵan ekinshi topar oǵan qarama-qarsı zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs bolmaydı, olar ortasındaǵı baylanıs tosınnan, shártli baylanıs dep juwmaq shıǵardı. Demokrit zattıń qásiyetine qaray oǵan adamlar tárepinen atama beriledi. Sebebi ayırım jaǵdaylarda zat penen onıń ataması sáykes kelmeydi, bul zattıń tábiyatınan sózdiń ataması payda bolatuǵının biykarlaydı, - dep kórsetedi. Bul sáykes kelmewshilik tómendegilerde kórinedi: 1) kóplegen sózlerdiń bir neshe mánileri boladı; 2) kóplegen túsiniklerdiń bir neshe atamaları boladı; 3) bir sózdi ekinshi sóz benen almasıw múmkin; 4) ayırım túsinikler sóz benen ańlatılmaydı.

Keysti orınlaw ushın tapsırmalar:

1. Grek-rim til biliminiń filosofiyalıq dáwirin úyrenip shıǵıń.
2. Grek filosoflarınıń pikirlerin dodalań.
3. Konfuciy táliymatlarındaǵı “zat penen atama” teoriyasına talqı jasań.
4. Til tuwralı antik dáwir til biliminiń jetiskenliklerin úyreniń

2-Keñc. Tildiń payda bolıwı máselesi

Arab til biliminde tildiń payda bolıwı tuwralı ideyalar diniy kóz qarastan bayan etildi: Til alla taala tárepinen dóretilgen, alla taala Adam ataǵa tildi inám etken, Muhammed payǵambarǵa tildiń baylıqlarınan qalay paydalanıw hám tildi rawajlandırıw jollarınan xabar jetkizgen dep túsindiriledi. Tildiń payda bolıwın diniy kóz-qarasta dálilleytuǵın ilimpazlar toparı arab tiliniń basqa tillerden ayırıqsha til ekenligin, dúnyada birinshi ret arab tiliniń payda bolǵanlıǵın dálillewge umtıladı. Ekinshi topardaǵı ilimpazlar, til danıshpan adamlardıń jámáátlik miynetiniń jemisi, adamlar arasında kelisim tiykarında payda bolǵan dep esaplaydı.

Tildiń payda bolıwı tuwralı teoriyalar XVIII ásirdegi filosofiya oyshılları Russo, Didro hám Gerderdiń miynetlerinde bayanlandı.

Tildiń payda bolıwı tuwralı lingvistikalıq táliymatlardı úyrenip shıǵıń.

Keysti orınlaw basqıshları hám tapsırmalar:

1. Keystegi máseleni keltirip shıǵarǵan tiykarǵı sebepler hám sheshiw jolların keste tiykarında túsindirip beriń (jeke hám kishi toparlarda).

Másele túri	Kelip shıǵıw sebepleri	Sheshiliw jolları

3-Keñc. Evropa lingvistikasında prayazık (ata til) máselesi

1786-jılı angliyalı shıǵıstanıwshı hám yurist Uliyam Djounz (1746-1794) Kalkuttadaǵı Aziya jámiyetinde jasaǵan ilimiy bayanatında sanskrit tili menen grek, latın, kelt, got, eski parsı tilleri arasında baylanıs bar ekenligin bildirdi, bul tillerdegi grammatikalıq formalardıń tiykarınan sáykes keletuǵının kórsetti. Bul izertlewiniń juwmaǵında Djounz «bul salıstırılıp otırǵan tillerdegi tek ǵana sózlerdiń emes, al grammatikalıq formalardıń da sáykes keliwi olardıń genetikalıq tuwısqanlıǵınan derek beredi», - degen sheshimge keledi. Onıń kemshiligi sanskrit tilin prayazık-ata til sıpatında emes, basqa hind-evropa tilleriniń biri sıpatında qarawı boldı.

Diniy sezimlerde beriliwine baylanıslı ideal túrindegi gózzallıq, dinniń mánisin Indiya mádeniyatı hám áyyemgi hind tiline baylanıstradı. Onıń 1808-jılı keń tanımalıqqa iye bolǵan «Hindlerdiń danalıǵı hám tili tuwralı» miynetinde hind-evropa tilleriniń payda bolıw hám qalıplesiwiniń basqıshların úyreniwge umtıldı. Fridrix Shlegeldiń pikirinshe, «sanskrit-bul tiykarǵı derek, ata til (prayazık), onnan basqa hind-evropa tilleri payda boldı hám rawajlandı», - degen ideyanı bildiredi.

Shmidt bir ata til haqqındaǵı pikir ilimiy shınlıqqa tuwra kelmeydi, haqıyqatında eń dáslepki dáwirlerden baslap-aq hind-evropa tillik kompleksi dialektlik bólsheklerge bólingen edi. Sonlıqtan da, onıń barlıq elementlerin bir dáwirge jatqarıwǵa bolmaydı, - degen pikirdi bildirdi.

F. Shlegel organikalıq (flektiv) tillerge latın, grek, ásirese ata til esaplangan sanskrit tillerin kirgizedi. Onıń romantikalıq teoriyası boyınsha, hind-evropa tilleri birden hám tayar halında joqarı jetiliskeń túrinde payda boldı. Bunnan keyin rawajlanıwdaǵı dáslepki garmoniyanıń buzılıwı yaǵnıy tayar bir tildiń mayda

shaqapshalarğa bóliniwine alıp keldi,-dep tastıyıqladı. F. Bopp bul pikirge sın kózi menen qaradı.

Keysti orınlaw ushın tapsırmalar:

1. Yustus Skaligerdiń teoriyaların úyrenip shıǵıń
3. Uliyam Djounztiń pikirlerin talqılań
4. Fridrix fon Shlegeldiń romantizm aǵımı boyınsha kózqarasları
5. Naturalizm aǵımı wákilleriniń táliymatların dodalań

Keys sheshimi ushın usınıs etilgen ideyalar prezentaciyası ushın keste úlgisi

Mashqala (tiykarǵı hám kishi máseleler)	Sheshim	Nátiyje

4- Keñc: Jas grammatistlerdiń kritikalıq kózqarasları

Psixologiyalıq kóz-qaraslardıń tásiiri menen XX ásirdeń basında til biliminde mladogrammatizm (jas grammatistler) aǵımı qalıplesti, olar ózleriniń miynetlerinde naturalizm aǵımın qattı sınaǵa aladı.

Shmidttiń «tolqın teoriiyası» keyin ala jas grammatistler tárepinen kóp mártebe sınaǵa ushıradı. Jas grammatistler aǵımı wákili Avgust Leskin Shmidtti sınaǵa ala otırıp, onıń koncepciyasınıń Avgust Shleyxer koncepciyası menen tikkeley qarama-qarsı emes ekenligin dálillewge umtıldı.

Praga tilshileri ózleriniń lingvistikalıq koncepciyasınıń tillik faktlerdi izertlewde induktiv metod, tariyxıylıqtı baslı orınǵa qoyǵan jas grammatistlerdiń táliymatına qarsı qoydı. Solay bolsa da Praga lingvistikalıq dógeregi wákileri jas grammatistlerdiń koncepciyaların tolıq biykarlamaydı. V.Matezius óziniń «Salıstırmalı fonologiyanıń wazıypaları» maqalasında «Funkcional hám struktural til bilimi jas grammatistler mektebiniń tolıq huqıqlı miyrasxorları esaplanadı»,-dep jazdı [1]. Olardıń jas grammatistlerden ózgesheligi, jas grammatistler tildiń rawajlanıwınıń dáslepki basqıshların izertlewde áhmiyetli dep esaplasa, Praga lingvistikalıq dógeregi wákileri tillerdi sinxroniyalıq baǵdarda izertlewde usnadı.

Jas grammatistler mektebinde salıstırmalı metod penen tuwısqan tiller izertlengen bolsa, bul funkcional lingvistikada tuwısqan emes tillerde salıstırıldı.

Praga tilshileri tillik faktlerdiń hár birin óz aldına ajıratıp, atomizm principini tiykarında izertlegen jas grammatistlerge qarama-qarsı qoydı.

Keys sheshimi ushin usınıs etilgen ideyalar prezentaciyası ushin keste úlgisi

Mashqala (tiykarǵı hám kishi máseleler)	Sheshim	Nátiyje

5-Keñ. Dúnya tillerin klassifikaciya jasaw máseleleri

Fridrix Shlegel dúnya tilleriniń birinshi tipologiyalıq klassifikaciyasını islep shıqtı. Sanskrit, grek, latin tilleriniń materialları tiykarında flektiv tiller túsinigin kirgizdi.

F. Bopp tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasaydı.

A. Shleyxer hind-evropa tilleri seymasınıń genetikalıq klassifikaciyasını jasaǵan dáslepki lingvistlerdiń biri.

F.F.Fortunatovtıń morfologiyalıq klassifikaciyası.

Sepirdiń «Til» miynetinde tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyası ayrıqsha orındı iyeleydi. Sepir tillerdiń tipologiyalıq klasifikaciyasınıń úsh aspektin usnadı. Birinshiden, máni tili menen baylanıslı tildiń tiykarǵı tipin kórsetedi, máni tipleri ayırım sózler hám túbir menen ańlatılatuǵın-túbir tip, sóz jasawshı affiksler menen ańlatılatuǵın-derivaciyalıq tip, affiksler hám ishki fleksiya menen ańlatılatuǵın-aralas relevantlıq tip, bir neshe sózler menen ańlatılatuǵın-relevantlıq tiplerge ajıraladı. Birinshi hám tórtinshi tipler dúnyadaǵı barlıq tillerde de ushırasadı, ekinshi hám úshinshi tipler barlıq tillerde ushıraspaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasawdıń ekinshi aspekti-qatnaslardı sáwlelendiriw texnikası bolıp tabıladı. Usı kóz qarastan barlıq tiller túbir tiller, agglyutinativ tiller, fuziyalı tiller simvollastırıwshı tillerge bólinedi. Simvollastırıwshı tipke túbirdiń qurılısındaǵı ózgeris tiykarında grammatikalıq máni bildiriletuǵın tiller kiredi, - dep esaplaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasawdıń úshinshi aspekti-sintezleniw dárejesine qarap (sózdiń qospalılıǵı) bólinedi. Bul kóz qarastan tiller analitikalıq, sintetikalıq hám polisintikalıq tiplerge ajıraladı. Onıń etnoling-vistikalıq kóz-

qarasları «Lingvistikanıń ilimdegi ornı» (1929), «Til» (1933) maqalalarında sáwlelengen. Ol tildi sol tilde sóylewshi xalıqtıń mádeniyatı menen tıgız baylanıslı izertlewdiń zárúrligin bildiredi. Ásirese tildiń sózlik quramı sol tilde sóylewshi halıqtıń mádeniyatın ózinde tolıq sáwlelen-diredi, - dep atap kórsetedi.

Keysti orınlaw ushın tapsırmalar:

1. Dúnya tillerin klassifikaciya jasawdıń principlerin bir-birinen ajıratıp alıń.
2. Berilgen maǵlıwmatlarǵa tayanǵan halda máseleniń sheshiliw jolların salıstırıń
3. Anıqlanǵan principlerdiń ishinen eń tiykarǵısın yamasa kóbirek qollanılǵanın anıqlań.
4. Usı faktorlar tiykarında sheshimdi tiykarlap beriwge urınıń.
5. Sheshimdi bayanlań

GLOSSARIY

TIL BILIMI	bir neshe tarawlardan ibarat til haqqındaǵı ilim
TILLERDİŇ QATNASI	tariyxıy, geografıyalıq hám sociyallıq jaǵdaylarǵa baylanıslı tillerdiń bir- birine qatnası, tásiiri
ARTIKULIYACIUA	sestiń aytıluwındaǵı sóylew aǵzalarınıń háreketi hám poziciyaları. Awızlıq artikulyaciya. Murınlıq artikulyaciya. Qosarlı artikulyaciya.
ETIMOLOGIYA	til biliminiń sózlerdiń kelip shıǵıw tariyxın izertleytuǵın tarawı
ETIMON	sózdiń yeń dáslepki forması hám mánisi
PRAKRIT	hindlerdiń awızeki sóylew tili tuwralı jazılǵan birinshi grammatikalıq miynet
NIXGANTAVA	hind ilimpazları tárepinen dúzilgen sózlik, wonda Veda jazba yesteliklerinde jumsalǵan túsiniksiz sózlerdiń dizimi berilgen. VI ásirde Amara degen tilshi tárepinen dúzilgen sanskrittiń sózligi házirge shekem evropalı sanskritologlar tárepinen qollanıladı.
ATAMA TEORİYASI	Qıtayda payda bolǵan dáslepki grammatikalıq tálimat. At qoyıw, atama teoriyasın qalıplestirgen b.e.sh. 551-479- jılları jasaǵan qıtay filosofi Konfuciy (Kun-Czı) bolıp tabıladı.
ERYA	yeski qıtaylılardıń orfografiyalıq hám encoklopediyalıq bilimleriniń normativi bolıp tabıladı. Sózlikte qıtay yeroglifleri birinshi mártebe sistemaǵa túsilgen, sonlıqtanda wonı grammatikalıq miynet qatarına kirgizedi.
ANOMALIYA	zat hám wonı ańlatatuǵın sózdiń sáykes yemesligin ańlatatuǵın termin
ANALOGIYA	hár qanday sózdiń ulıwmalastırıwshılıúq qásiyeti boladı, dep túsendiriwshi princip.
TILLERDİŇ AYIRIMLANIWI	tildiń rawajlanıwında wondaǵı biri birine jaqın, uqsas qubılıslardıń biri- birinen ajıralıwı, bólekleniwi.
SEMIT TILLERI	bul semiyaǵa arab h.t.b. tiller kiredi. Wóli tillerden assiriya- vavilon yamasa akkad, xanaan yamasa everyfinikiya, aramey, assiriya tilleri.
LEKSIKOGRAFIYA	til iliminde sózlikler dúziwdiń teoriyasın hám praktikasın izertleytuǵın taraw.
MORFOLOGIYALIQ	grammatikalıq mánileri birdey formada ańlatılatuǵın

KATEGORIYA	sózler toparı.
MORFEMA	sózdiń qurılısında bunnan bılay bólinbeytuǵın yeń kishkene vánilik birlik.
TRANSKRIPCIIYA	sózdi ilimiy- lingvistikalıq maqsette jazıp alıwdıń arnawlı usılı.
SÓZLIK QURAM	belgili bir tildiń yamasa diyalektiń quramındaǵı barlıq sózlerdiń jıynaǵı.
TILLERDIŃ QATNASI	tariyxıy, geografıyalıq hám sociyallıq jaǵdaylarǵa baylanıslı tillerdiń bir- birine qatnası, tásiri
EKVIVALENT	funkciyası jaǵınan basqa sóylew birligine sáykes keletuǵın, sonıń xızmetin atqara alatuǵın sóylew birligi.
GRAMMATIKALIQ QURAL	grammatikalıq mánilerdi bildiretuǵın qurallar (affiksler, kómekshi sózler hám t.b.).
GRAMMATIKALIQ TÚSINIKLER	belgili bir tilde wóziniń morfologiyalıq yamasa sintaksislik kórinislerine iye bolǵan mániler, túsinikler.
KONSTRUKCIYALAR TEORIIYASI	barlıq jerde hám ayırım halatlarda qollanılatuǵın sózler-woylawdıń nızamları hám principleri tiykarında payda boladı. Woy barlıq jerde birdey, al biraq wonı tillik analizlew hám sintezlew qıylı, sonlıqtanda dúnyada kóplegen tiller wómir súredi (Dyu Marse) .
TEOLOGIYA	diniy bilimler
TARIYXIY GRAMMATIKA	sóz, sóz dizbegi hám gáp qurılısınıń tariyxıy rawajlanıwın, olardıń tariyxıy jollarınıń hár qiyli etapların salıstiriw usili menen izertlewshi grammatika.
TARIYXIY FONETIKA	Tildegi seslerdiń rawajlanıwın hám qalıplestiriliwın izertleytuǵın til iliminiń bólimi.
TÚBIR TILLER	Túbir morfema qurılısında ózgeris bolmaytuǵın tiller(qıtay tili)
BIRIGIWSHI TILLER	bul tillerde feyil hám almasıq tiykarındaǵı bir buwınlı sózlerdiń birigiwshiligi nátiyjesinde jańa mánili sózlerdiń payda bolıwı(hind-evropa tilleri)
TÚBIR MORFEMALI TILLER	túbir morfemanıń qurılısında ózgeris júzege keliwi menen sózler máni ózgesheligine ushraytuǵın tiller (semit tilleri).
SALISTIRMALI	tuwisqan tillerdiń grammatikalıq qurılısın bir-birine

GRAMMATIKA	salistirip úyrenetuđın grammatika
SOZLIK QURAM	belgili bir tildiń yamasa diyalektiń quramındađı barlıq sózlerdiń jıynađı
ÓLI TIL	házirgi waqıtta qollanıwdan qalđan, tek ęana jazba esteliklerde saqlanđan til: latin tili, skif tili, eski grek tili, xazar tili hám t.b
KÓP TILLIK	Bir neshe tildi birdey jaqsı biliw. 2. Belgili bir territoriyada bir neshe tildiń bolıwi.
TIPOLOGIYA	Tillerde olardıń kelip shiđiw jađdaylarına qaramastan, hár túrli tiplerge bóliwge tiykar bolatuđın uliwma lingvistikaliq kategoriyalardıń anıqlanıwi. 2. Tillerdi tipologiyaliq klasifikaciya jasawdıń principlerin izertleytuđın til biliminiń bólimi.
TARIYXIY GRAMMATIKA	sóz, sóz dizbegi hám gáp qurlısınıń tariyxiy rawajlanıwın, olardıń tariyxiy jollarınıń hár qiyli etapların salıstırıw usili menen izertlewshi grammatika.
SALISTIRMALI GRAMMATIKA	tuwısqan tillerdiń grammatikalıq qurılısın bir-birine salıstırıp úyrenetuđın grammatika
TARIYXIY FONETIKA	Tildegi seslerdiń rawajlanıwın hám qalıplestiriliwın izertleytuđın til iliminiń bólim
GRAMMATIKALIQ QURAL	grammatikalıq mánilerdi bildiretuğın qurallar (affiksler, kómekshi sózler hám t.b.).
PSIXOLINGVISTIKA	sóylew háreketleriniń nızamların izertleytuđın ilim. Wonı sóylew háreketleriniń teoriiyası dep te ataydı. Psixolingvistikanıń negizi- informaciya teoriiyası dep te qaraladı. Psixolingvistika sóylew háreketinde bolatuđın xabar beriw, xabardı qabıllaw processleriniń qalay iske asıratuđının izertleydi.
LINGVISTIKALIQ KATEGORIYALAR	til birlikleriniń hár qıylı klassları hám basqıshlarınıń ulıwma wózgeshelikleri
LEKSIKOGRAFIYA	til iliminde sózlikler dúziwdiń teoriiyasın hám praktikasın izertleytuđın taraw.
SALISTIRMALI TARIYXIY GRAMMATIKA	hár túrli tuwısqan tillerdegi faktlerdi salıstırıw usılı menen burınnan belgisiz bolıp mqalđan til faktlerin qayta tiklewshi grammatika.
JAS GRAMMATISTLER AđIMI	XXI ásirdiń 80-jıllarında qalıplesken bolıp, ilimiy ağım sipatında 50 jil jasağan.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń miynetleri hám normativ-huqıqıy hújjetler

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда

Arnawlı ádebiyatlar

5. Abdinazimov Sh. Lingvistikaliq táliyimatlar tariyxı. -Nókis: Bilim, 2018.
6. Abdinazimov Sh. Lingvistikaliq táliyimatlar tariyxı. -Toshkent: Sano-standart, 2018.
7. Абдиназимов Ш. Тил билими тарийхи.-Ташкент, ФАН, 2013.
8. Амирова Т.А., Олховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975.
9. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Учеб. пособие. –М.: Языки славянской культуры, 2005.
10. Березин Ф.М. История лингвистических учений.-М., 1975.

Qosımsha ádebiyatlar

- 11.Ferdinand de Sossyur. Trudı po yazıkoznaniyu.. М., 1977.c.231-274.
- 12.Glison G. Vvedenie v deskriptivnuyu lingvistiku. М., 1959,
- 13.Koduxov V.İ.Obshee yazıkoznaniya. М., 1974.
- 14.Maslov Yu.S. Vvedenie v yazıkoznanie. Moskva, 1987.
15. Gipoteza v sovremennoy lingvistike. –М, 1980
16. Desheriev Yu.D. Sotsialnaya lingvistika.-М, 1977.
- 17.Korostovtsev M.A. Egipetskaya filologiya.-М, 1963.
- 18.Paul G. Printsipi istorii yazıka, -М, 1960.
- 19.Trubetskoy N.S. Osnovi fonologii. –М, 1960.
20. Zvegintsev V.A. İstoriya yazıkoznaniya XIX i XX vv. sh. 1, -М, 1960.
- 21.Zvegintsev V.A. Teoreticheskaya, prikladnaya lingvistika. М., 1968.
- 22.Zvegintsev V.A. Yazık i lingvisticheskaya teoriya. М., 1973.

23. Nadjip E.N. Issledovaniya po istorii tyurkskix yazıkov XI-XIV v.v. -M., 1989.
24. Nasırov D.S. Stanovlenie karakalpakskogo obshenarodnogo razgovornogo yazıka ego dialektnaya sistema. -Nukus-Kazan., 1976.
25. Nasırov D. hám basqalar. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmalarınıń tili. - Nókis., 1995.

Internet saytları

26. <http://www.elibrary.karsu.uz>
27. [http://www.ziyonet.uz/;](http://www.ziyonet.uz/)
28. [http://www.cheloveknauka.ru/;](http://www.cheloveknauka.ru/)
29. <http://dissercat.com;>
30. <http://www.wikipedia.ru>
31. <http://ruskiyyazik.ru;>
32. [http://www.krugosvet.ru.](http://www.krugosvet.ru)

Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы Педагог кадрларды қайта таярлау хәм олардың қәнигелигин жетилистириу аймаклық орайының Қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелиги тыңлаушыларына арналған «Теориялық тил билиминиң мәселелери» пәниниң оқыу-методикалық комплексине

ПИКИР

Қарақалпақ тил билими кафедрасының профессоры, ф.и.д., проф. Ш.Абдиназимов тәрәпинен «Теориялық тил билиминиң мәселелери» пәни бойынша дүзилген оқыу-методикалық комплекси қурылысы жағынан Исши оқыу бағдарламасы, Модулди оқытыуда қолланылатуғын интерактив тәлим методлары, лекция текстлери, Әмелий сабақлар ушын материаллар, тапсырмалар хәм оларды орынлау бойынша усыныслар, питкериу жұмыслары ушын темалар, Кейслер банки, глоссарий, әдебиятлар дизиминен ибарат.

Пәниниң исши оқыу бағдарламасы мәмлекетлик тәлим стандартларын басшылыққа алып таярланған. Онда тыңлаушылардың билимине қойылатуғын талаптар, пәниниң әмелияттағы орны атап көрсетилген. Бағдарламада әмелий сабақлардың мазмуны берилген. Бағдарлама улыума аудиториялық саат – 22, соннан лекция ушын – 6 саат, әмелий сабақлар ушын 16 саатқа мөлшерленип дүзилген.

Лекция курсы қурылысы жағынан үш бөлимнен турады. Әйемги хәм орта әсирлердеги тил билими бойынша – хинд, қытай, япон, грек-рим, Александрия тил билими, араб тил билими, Махмуд Кашғарийдиң «Девану-луғат-ит-түрк» мийнети; XIII-XV әсирлердеги қыпшақ-оғуз естеликлери; Алишер Науаиының «Мухокамату-л-луғатайн» мийнети; Орта әсирлердеги Европа лингвистикасы. XVII-XVIII әсир тил билиминдеги рационализм хәм эмпиризм. Тилдиң пайд болуғы тууралы теориялар; еккинши бөлимінде салыстырмалы-тарийхый тил билими – Салыстырмалы-тарийхый тил билиминиң дереклери. Франц Бопп; Расмус Кристиан Раск; Якоб Гримм; Александр Христофорович Востоков; XIX әсир орталарындағы салыстырмалы-тарийхый тил билими, XIX әсирдеги тил философиясы; үшінши бөлимінде тил билиминдеги структурализм ағымы – Прага лингвистикалық дөгерги, Копенгаген лингвистикалық мектеби, Америка тил билими хәм дескриптив лингвистикадағы морфема түсиниги хаққында мағлыұматлар берилген.

Әмелий сабақлар бойынша темалар берилип, оларды орынлау бойынша тапсырмалар, қадағалау ушын сораулар, пайдаланылатуғын әдебиятлар хәм интерактив методларды қолланыу бойынша усыныслар берилген.

Курсты машқалалы оқытыу бойынша кейслер ислеп шығылған хәм олардың орынланыуы бойынша жобалар көрсетилген. Сондай-ак, курс бойынша Глоссарийлер хәм Әдебиятлар дизими берилген.

Солай етип, «Теориялық тил билими мәселелери» курсы бойынша дүзилген оқыу-методикалық комплексти Қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелигин оқытыуда пайдаланыуға болады деп есаплайман.

Пикир билдириуши:

ф.и.д. (DSc) Г.Карлыбаева
ҚМУ, Қарақалпақ тил билими
кафедрасының доценти